

VIVA JESUS DOTRINA: EDIZIOA ETA AZTERKETA

Koldo Ulibarri Orueta

Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea

Laburpena*

Artikulu honetan Viva Jesus dotrinaren edizio kritiko berri bat aurkezten dugu, Mitxelena 1954n ez bezala, oraingo honetan jatorrizko argitaratua erabiliz eta amaieran faksimileak erantsiz. Edizioaz gainera, testuko hizkuntzaren azterketa ere eskaintzen dugu, edizioaren lagungarri eta ondorio. Sarrera ostean, grafiaren azterketa aurkezten dugu, inprentakoek testuan izan zezaketen eragina erakutsiz, eta Vinsonen dotrina datatzean erabili zituen ezaugarrien ahuleziak frogatu nahian euskarazko beste testu inprimatuekin konparatu ditugu. Hirugarren atalean VJ-ren hizkeraren ezaugarriak nabarmenenak deskribatu ditugu, eta laugarrenean, ezaugarri horiek erabiliz, garai bertsuko mendebaldeko (bizkaierazko eta arabera) beste lekukotasunekin konparatu dugu gurea, dotrina historikoki eta geografikoki kokatu eta egilea nongoa izan zitekeen bilatu nahian. Amaieran, dotrinaren edizio kritikoa dugu, eta kritikoa izanik, ez gara mugatu ale originala transkribatzera: Vinsonen kopiarekin eta Mitxelenaren edizioarekin erkatu dugu, bat egiten ez duten irakurketetan bakoitzak dakarrena markatuaz. Honez gain, dotrinaren hiztegia gehitu dugu, bai eta adizkitezia ere.

Abstract

This article presents a new critical edition of the doctrine Viva Jesus. Unlike Koldo Mitxelena's 1954 edition, this one is based on the original published doctrine and includes a facsimile edition at the end. The article also offers a study of the language of the text as a support and conclusion of the edition. The introduction is followed by the analysis of the spelling, which shows the influence that the printing may have exerted on the text, and this is then compared to other printed Basque texts with the aim of proving the weaknesses of the characteristics that Vinson used when dating the doctrine. The third part of the article describes the most remarkable features of VJ's language, and the fourth part compares those features to other testimonies found in the western dialects (those of Biscay and Alava) at the same period, trying to locate the doctrine historically and geographically and find the author's origin. At the end, the article offers a critical edition of the doctrine, which, being critical, is not limited to the transcription of the original: we have compared it to the copy provided by Vinson and to the edition proposed by Mitxelena, marking those passages where the readings do not coincide and giving what each version propounds. Furthermore, we have provided a glossary of the doctrine as well as a conjugation table.

* Lan honek ikertzaileak prestatzeko Eusko Jaurlaritzaren beka baten laguntza jaso du.

1. Sarrera¹

Mitxelenak 1954an lehenengo edizio modernoa egin zuenetik, testu honen garrantziaz jabetu ziren euskalariak. Mitxelenak berak, edizioaren sarreran, literatur baliarik ez daukala aitortu arren, hizkuntzaren aldetik duenari buruz laudoriozko hitz hauek eskaintzen dizkio:

Pero su valor como muestra de lenguaje, dentro de las limitaciones impuestas por la naturaleza de la obra, es muy grande, realmente excepcional, y no solamente en lo referente a sus formas verbales, sobre las que ya llamó la atención el señor Urquijo en el artículo citado [Urquijo 1923] (Mitxelena 1954: 85)

Mitxelenaren lan horretatik hona testuari buruzko datuak ugaritu egin dira. Berak ez zuen argitalpenaren ale originalik erabili, Vinsonek Urquijorentzat egindako eskuzko kopia bat baizik. Geroztik dotrinaren bi aleren berri izan dugu, lehenengoa osorik Lacomberen funtsean (egun Euskaltzaindiko Azkue Bibliotekan kontsultagai); bigarrenaren kasuan, ordea, hiru orrialde osorik baino ez ditugu ezagutzen, gaur egun Espainiako Biblioteka Nazionalean gordetzen den Otxoa de Arinen dotrinaren ale baten goardak egiteko erabili izanari esker.² Hau dela eta, *Viva Jesus* (hemendik aurrera *VJ*) dotrinaren edizio kritiko berri bat aurkezten dugu, oraingo honetan jatorrizko argitaratua erabiliz; amaieran faksimileak ere erantsi ditugu. Edizioaz gainera, testuko hizkuntzaren azterketa ere eskaintzen dugu, edizioaren lagungarri eta ondorio. Bigarren atalean, *VJ*-ren materialitateaz hitz egingo dugu, grafia gidarizat harturik, inprentakoek testuan izan zezaketen eraginaz zehazkiago. Honezaz gain, Vinsonen dotrina datatzean erabili zituen ezaugarrien ahuleziak frogatzen saiatuko gara, euskara zaharrean gorde diren beste hainbat testu inprimaturekin konparatuz.

Hirugarren atalean, *VJ*-ren hizkeraren ezaugarriak nabarmenenak deskribatuko ditugu, lehen urrats gisa. Laugarren atalean, ezaugarri horiek erabiliz, garai bertsuko mendebaldeko (bizkaierazko eta arabera) beste lekukotasunekin konparatuko dugu gurea, dotrina historikoki eta geografikoki kokatu nahian, egilea nongoa izan zitekeen bilatu nahian. Bosgarren atalean, azterketaren bidez lorturiko ondorioak laburtuko ditugu.

Amaieran, dotrinaren edizio kritiko berria aurkeztuko dugu, hau egiteko harturiko erabakiak adieraziz. Edizio kritikoa izanik, ez gara mugatu ale originala transkribatzera: Vinsonen kopiarekin eta Mitxelenaren edizioarekin erkatu dugu, bat egin ez duten irakurketetan bakoitzak dakarrena markatuaz. Honezaz gain, dotrinaren hiztegia gehitu dugu, bai eta adizkitegia ere.

¹ Eskerrak eman behar dizkiet Joseba Lakarrari eta Ricardo Gómezi lan honen bertsio ezberdinak irakurri eta iruzkintzeagatik, eta bereziki Blanca Urgelli, lan hau hobetzeko hartutako arduragatik, egindako oharrengatik eta proposaturiko hobekuntzeagatik. Zorretan nago baita Céline Mounole eta Arantzazu Elordietarekin ere, lan honetako zenbait puntu eurekin komentatzeak lana hobetu duelakoan bainago. Esan gabe doa aurki litezkeen akatsak hau sinatzen duenari bakarrik egotzi behar zaizkiola.

² Ale bi hauen deskribapena eta historia beste artikulu batean aurkeztu genuen (Ulibarri 2009). Eskerrak eman behar dizkiegu ale bi hauen faksimilea argitaratzen utzi diguten erakundeei: Euskaltzaindiari lehenbizi, bere artxiboan gordetzen duen material arras interesgarria modu eskuzabalean uzteko beti prest dagoelako eta erakundeko Azkue Bibliotekako arduradunei, material horretara heltzeko ematen duten argibideengatik. Bigarrenik Madrileko Biblioteka Nazionalari, euskalaritzarentzat ezinbestekoak diren testu asko gorde, zaindu eta argitaratzeko behar diren baimenak emateagatik.

2. *VJ*-ren ortografia eta inprentaren eragina testuan

Testu zaharretako grafiak aztertzea beharrezkotzat jotzen du Filologiak, testuek nola edo hala islatzen zituzten fonetika-fonologietara iristeko ezinbesteko urratsa baita. Hala ere, Iparraldeko hastapeneko literaturaren grafia sistema ondo azterturik eta deskribaturik dugun arren (Mujika 2002), ez da berdin gertatzen Hegoaldeko grafiarekin. Oraindik ondo dagokio Hegoaldeko egoerari Mujikak dioen hau (2002: 9):

Lehen ere baziren, noski, euskal idazle baten eta besteren idazkeraren ezaugarriak aztertzeari eskainitako lanak. Lan onak eta egokiak horietako batzuk, batere dudarik gabe, baina ikuspegi mugatua zutenak gehienak.

Mujikak, ordea, hastapeneko grafia modu sistematiko eta orokorrean ikertzen du, garai osoa hartuz eta lana idazle batera edo bestera mugatu gabe. Hegoaldean, Mitxelena eta Lakarrak *RS*-ekin egindako lanez aparte (Mitxelena 1979 eta Lakarra 1996), Larramendi eta ondoko testuak ikertu dira gehienbat, testuen eta egileen arteko lotura interesgarri asko proposatuz (Urgell 1987 eta 2001b edo Altzibar 1992, kasu); baina Hegoaldeko hastapeneko literatura horretan zegoen grafia sistem(ar)en ikerketa orokorra oraindik egiteko dugu.

Antzinako grafiaren azterketak badu, euskal hots-sistema ezagutzeko balio duenaz gainera, beste alderdi aipagarri bat; izan ere, idazle guztien ohitura grafikoek nolabaiteko oinarria izan ohi dute, nolabaiteko idatzizko tradizio baten gainean oinarrituta egon ohi dira: zer-nola ikasi duten idazten, zer irakurri duten eta horren arabera izan ohi da neurri batean edo bestean. Idazle eta idazlanen arteko antzekotasunak eta desberdintasunak aztertzeke ditugu, beraz, idazte tradizioak antzemateko eta nola sortu eta hedatu diren jakiteko. Alde honetatik, grafi ohituren azterketak bidea zabal lezake idazleen arteko bestelako zubiak (hitz, adierazpide edota bestelako ezaugarri linguistikoetan) antzemateko.

Baina oraindik oso urrun gaude honelakorik izatetik, eta apurka-apurka egin beharreko lana dugu euskal testu zaharren idazkera ikertzea. Gure aldetik, *Viva Jesus* dotrinaren zenbait alderdiri buruz mintzatuko gara lehenengo zatian, Mitxelena eta Lakarrak *RS*-en grafiaren gainean egin zituzten oharak gida harturik (Mitxelena 1979 eta Lakarra 1996). Bigarren zatian, Vinsonen esaldi batean oinarriturik, *VJ*-ren grafia garaiko beste testu inprimatuekin konparatuko dugu laburki.

2.0. Inprentak eragindako tipologia? Ezaugarri bitxi batez

Euskal testuak aztertzean gutxitan erreparatu ohi zaio testuak duen formari. Izan ere, XVII. mendeko testuen egileek ez zeukaten gaur daukagun hitzen kontzeptu bera, eta horregatik, testuotan ageri diren hitz banaketak ez du egun darabilgunarekin bat egiten. Alderdi hau, ordea, estalita geratu ohi da, edizio kritikoetan hitz banaketa gaurkotzeko ohitura dela eta, zenbait ediziotan zaindu egiten den arren azalpenetan. Hala ere, *VJ* aztertzean hitz banaketan esanguratsu izan daitekeen nolabaiteko koherentzia sumatu dugu. Markagarri begitantzen zaigun lehenengo kontua da topatu ditugun banaketa bereziek ez dutela inolako azalpen prosodikorik, diptongoak ere hautsi egiten baitira. Baliteke azalpena Euskal Herriko inprentetan euskaraz beste

hizkuntza batzuk ere erabiltzean egotea; hobeto esanda, hizkuntza horiek euskara baino askoz maizago erabiltzean; izan ere, banaketa berezi horietan sortzen diren zati-takoko batek gutxienez, badu erdaraz esanahia. Hauek dira aurkitu ditugun ohiz kanpoko hitz banaketak:

ite undu (4-12); Adora etan (11-4); ezgüey ego (12-2); al dien (15-10); accidente ren-batec (15-11); à la (6-20), à en (2-6); Christiñeu en (2-8), Sante en (2-14), Piletos en (8-4)

Ez genioke kasualitateari atea zeharo itxi behar, azken batean, *en* genitibotik kanpo, beste guztietan adibide bakarra baitugu, baina markatzekoa da genitiboak gaztelaniazko *en* preposizioarekin bat datorrela, eta *accidente*, *Adora*, *al* edo *à* denak ere badira zerbait erdaraz, *ego* eta *ite* latinez bezala ('ni' eta 'joan zaitezte', hurrenez hurren).

Adibideen bakantasunari bi hizkuntza erabili beharra gehitzen badiogu, arrazoibidea ahulduta gelditzen da, dudarik gabe. Hala ere, baliteke formen konponedore edo kajistetan egotea arrazoia; izan ere, langile hauek beste hizkuntzetan idatzitako testuetara askoz ohituago zirenez, baliteke maiz agertzen ziren "tipo segidak" automatikoki ipintzea, idazkia zein hizkuntzatan zen kontuan hartu gabe. Hau honela balitz, inprentako langileek edizioaren emaitzan daukaten eraginaren adibide izango litzateke (Dadson 2000: 104); alabaina, hipotesia sendotzeko testu honek eskaintzen digun lekukotasuna bestelakoekin osatu beharko litzateke.

2.1. VJ-ren grafiaz zenbait ohar

2.1.0. Azentuak

VJ-n zenbait hitzek azentu grafikoa dakarte, baina ez modu sistematikoan, eta askotan azentuarekin agertzen zaizkigun adibideen parean azentu gabekoak ere badiugu. Hasteko, hauek dira testuan ditugun azentu grafiko guztiak:

àen (2-6), garà (2-14, 2-15), ezcoacorà (3-12), dà (5-3, 5-7, 5-9, 5-11), àla (6-20), honàc 'zintzoak (abs. pl.)' (7-9, 9-14), ceruetarà (8-6), oyñetarà (10-7), tà (11-7), honèc (10-9), beuqué (6-10), honreari (12-10), etorricò (8-7).

Hala ere, hauen parean azentua markaturik ez duten askozaz ere adibide gehiago baditugu: *aen* (7-10, 8-2...), *onec* (3-4), *honec* (4-3), *probechueri* (12-11), *sinistuco* (4-4), *leguecoac* (12-8), *erraçoacora* (4-2), *gogora* (10-3)...

àen eta *àla* adibideetan erdararen eraginari zor dakizkioke, *à en* eta *à la* banaturik baitaude testuan, eta erdal pasartean *a* preposizioa azentu honen bidez markatzen baita (ohikoa denez testu zaharretan). *Dà* aditzetan, ordea, adibideak galderen amaiera absolutuan izatea dateke arrazoia.

Honèc eta *beuqué*-n arrazoia lehen begiratuan bestelakoa izan daiteke, azentua jatorrizko *ee* bokal bikoitzaren ondorioz egon daitekeela suposatu baitezakegu: *honèc*-en, plurala izanik, esperoko genuke azentu hau (azentua markatu gabeko *onec* 3-4 eta *honec* 4-3 pluralak ere baditugu); aitzitik, *beuqué* singularreko forma denez ('badauka'), ez dago **ee*-ren azalpena erabiltzerik.

2.1.1. H-ak

Mitxelenak *Refranes y Sentencias*-en grafia aztertzean aipatzen duenez, hasperenaren balio fonologikoak mendebalean gutxienez XIII. mendera arte iraun zuen (cf. FHV 205). *RS*-etan, ordea, *h* grafiko ugari daude eta, modu erregular hertsiki batean agertu ez arren, hasiera batean suposa zitekeen nolabaiteko hasperena bazela oraindik XVI. mendearen bukaeran (Mitxelena 1979: 213). Hala ere, Mitxelenak argitu zuen *RS*-ko *hh* horiek idazlearen ohitura grafikoen ondorio baino ez direla, zein testuingurutan eta zergatik agertzen diren azalduz. Bere lan horretan, beraz, FHV-n emandako iritzia berresten du: “sin embargo, a pesar de ciertas grafías de *RS* y otros textos vizcaínos, como también en Land[uchio], no debía existir ya en el siglo XVI” (FHV 205).

Mitxelenaren ondorioak *VJ*-ra ekarririk, esan dezakegu *h*-en kopuru garrantzizko bat maileguetan agertzen dela, erdaraz *h*-dun diren maileguetan eta, beraz, jatorrizko idazkerari zor zaizkiola: *hostie* (10, 11), *honreari* (12) eta *honraetan* (12). Beharbada maileguren taldean sar dezakegu *horduen* ere (11, 16; baina *orduen* 14), erdarazko *hora*-rekiko lotura egiten erraza baita.

Bestetan hiatoak grafikoki hausteko erabiltzen zen: *ahoa* (3), *oherean* (3), *obera* (3), *ardahoa* (11) eta *destierruheu* (14). Hitz hauetan guztietan *h* historikoa izatea (*aho*, *obe*, **ardano* > **ardaho* eta *hau*) kasualitateari bakarrik egotzi behar zaio, bestelako idazkerak ere aurkitzen ditugulako besteak beste: *hao* (13-17) (cf. *RS*: *ao*, *hao*, *aho* eta *haho*; Lakarra 1996: 200), *santueu* (9-15, 9-18), *betacarieu* (14-19). Hala ere, *h* gehienak bokalez hasten diren hitzen hasieran ditugu, *RSetan* legez. Mitxelenak frogatu bezala, testu hartan gehienetan *u* aurretik agertzen da, berak ongi azaltzen duen *u* / *v* aldaera “grafemikoagatik” (Mitxelena 1979: 217). Gure testuan, ordea, *hu*-dun hitz bakarra dugu (*hurteric*, 4), *u*-z hasitako beste hitz guztiak *v*-grafemarekin agertzen diren bitartean, Mitxelenak gogoratzen duen legeari jarraiki (*ibidem*). Honekin batera bi *ha*- ditugu: *han* (11; baina *an*, 8) eta *hao* (13; baina *ahoa*, 3); hiru *he*-: *hecarri* (10, 10) eta *Hea* (14), eta 12 *hi*-, guztiak *hil* eta *hicen* ‘izan’ hitzen adibideak (baina *icen* eta *iceteco*, 16). *ho*- hasiera duten adibideak, ordea, askoz gehiago dira, gure kontuen arabera 21, eta hauek ere hitz zenbaitetan baino ez dira agertzen: *horaciño* (4, 4, 4); lehen graduako erakusleetan: *honec* (4), *honèc* (10), *honeri* (16) eta *honetaraco* (16);³ eta azkenik *on* eta bere eratorrietan: *hon* (16); *honàc* (7, 9); *honetan* (9); *hondo* (10, 10, 10, 11); *hona* (10, 10); *hondasunic* (13) eta *hondasunec* (13).

RSetan ez bezala, hasierarik ugariena *ho*- eta *hi*- dira. *ho*- ez da harritzekoa, kontuan hartzen badugu *ho*- dela bigarren postuan duguna *RS*-etan. Gaztelanian ere *h* ez etimologiko gehienak *o* eta *u* bokalen aurretik gertatzen dira, beharbada hitz hasiera markatzeko (Morreale 1974: 44 in Claveria 1998: 53). *hi*-ren kasuan, ordea, ez dakigu zein izan daitekeen arrazoia: testu honetan ez dugu *RS*-tako <hi-> / <y-> txandakatzea aurkitzen, eta ez dirudi ahoskera bokalikoa markatzeko dela, gero ikusiko dugunez (§ 2.1.4) <i> eta <j> grafia erberdinak erabiltzen baitira bokal / kontsonante banaketa egiteko. Dena dela, Mitxelenak *RS*rentzat idatzitako hitzok gure testurako

³ Baina *h* gabeko erakusleen adibide gehiago ditugu testuan: *oneec* (13), *onec* (3), *oneetan* (12), *oneetatic* (5).

ere baliagarri dira, dudarik gabe: “Lo expuesto me parece razón suficiente para apoyar la sospecha vehemente, que se une a otros sostenes, de que *b* en *RS* [eta *VJ*, K.U.] no trasciende de la escritura” (Mitxelena 1979: 218).

2.1.2. /b l-ren adierazpena

Erdi Aroko gaztelanian bazen oposaketa fonologiko bat /b/ ezpainkari herskaria-
ren eta /β/ frikariaren artean, eta euren arteko ezberdintasuna eta <u/v> gra-
fien bitartez islatzen zen. Oposaketa hau fonologikoki xiv. menderako galdurik zen
arren (Sánchez-Prieto 1998: 14), *b/v* arteko banaketa grafikoa mantendu da gaur
egun arte. Euskaran, dakigularik, ez da inoiz izan horrelako oposaketarik. Hala ere,
testuinguru irekietan /b l-ren alofono frikaria gauzatzen duen oposaketa fonetiko
badugu (Mitxelena 1979: 222). Hau dela eta, Mitxelenak hasiera batean ez zuen ezi-
nezkotzat jotzen gaztelaniaz idazteko ohitura zutenek, belarriaz fidaturik, testuinguru
itxietan erabiltzea eta testuinguru irekietan <v>; baina *RS*-ko datuek azalbide
hori gezurtatzen dute (Mitxelena 1979: 222).

 eta <v> ager daitezkeen testuinguru ezberdinak gure testuan azterturik, hauek
dira lortzen ditugun emaitzak:

	B	V
#__	% 83,7 (164)	% 16,3 (32)
C__V	% 81,8 (18)	% 18,1 (4)
V__V	% 73,6 (39)	% 26,4 (14)

Beraz, grafia da erabiliena testuinguru guztietan. <v> gehienetan mailegue-
tan agertzen da: *verba* (bi aldiz), *virtute* (bederatzi aldiz), *virgine* (hamar aldiz), *ver-
daderu* (bi aldiz), *salvadu* (hiru aldiz), *salve* (behin) eta *servidu* (behin). Hala ere,
euskal ondareko hitzetan ere baditugu *v-z* adierazitakoak, guztiak <ve> eta <vi> ha-
sieradunak: *vicice* (lau aldiz), *vici* (behin), *vere* (behin) ‘ere’, *veti* (behin) eta *vioz*
(behin). Euskal tradizioan hitz hauek *v-z* idatzirik egotea nahiko arrunta ei da lehe-
nengo testuetarik, ez bakarrik Hegoaldean (cf. Urgell 1987: 372 e.hh.),⁴ baina baita
Iparraldeko idazleetan ere (Mujika 2002: 173). Badirudi hitz hauetako batzuk ere
mailegutzat hartzen zituztela, Añibarroren esaldi hau lekuko: “Con todo, algunos
escriben con V consonante las voces que la tienen en latín o en castellano, v.g. *vi-
dea*, *vicitza*... *via*, *vita* (*Gram. Vascongada* ap. Urgell 2001a: lxxi). Hala ere, *VJ*-ren
idazlea *b*-ren alde lerratzen da nabarmen, ez bakarrik goiko taularen zenbakiak hala
dioskutelako, baita <v> grafiak bigarren maila duelako ere: izan ere, *v-z* idatzitako
goiko adibideek *b*-dun aldaerak ere badituzte: *bere* (hamabi aldiz), *beti* (behin)...;
eta, bestalde, maileguen <v> idazkera etimologikoa alde batera uzten du tarteka
idazkeraren alde: *berba* (bi aldiz), *berdaderue* (hiru aldiz), *salbe* (bi aldiz), *serbidu*
(hiru aldiz).

⁴ Hara hemen *RS*-n zein diren gure hitzen emaitzak (Lakarra 1996: 204): 2 *bizitza* vs. 0 *vizitza*;
4 *bizi* vs. 4 *vizi*; 2 *bere* vs. 4 *vere*; 11 *veti* vs. 0 *beti*; 3 *bihotz* vs. 0 *vihotz*.

2.1.3. *u / v txandakatzea*

<u> eta <v> letrak, jatorriz letra beraren aldaerak, XVI. mendeko testuetan biak erabiltzen ziren, hala kontsonantea nola bokala adierazteko. Erabilera bokalikoan, testuinguruaren arabera zen txandakatzea (eta horregatik alografikoa), hitz hasieran angeludun forma gogokoagoa zelarik orduko inprimategietan (Sánchez-Prieto 1998: 96). Hau berau esaten digu Mitxelenak ere: hitz hasieran eta kontsonante aurrean *v* erabiltzea zen ohikoena; hitz barnean, ordea, <u>-k zenbait lekutan bokala adierazten zuen bitartean, bokal artean gaur egungo erdaretan <v> edo legez idazten den [β] soinua ere adierazten zuen (Mitxelena 1979: 217). Dena dela, *VJ*-n bokalarteko hotsa adierazteko, adibide guztietan <v> aurkitzen da dagoeneko: *Ave* (4), *devociño* (16), *breve* (1; erdal sarreran), *divine* (5)... <u> grafia bokala adierazteko erabiltzen den bitartean: *Christiñeuen* (2)... Kontsonante aurrean ere, adiera bokaliko duenez, <u> aurkitzen digu: *deucegule* (3), *gueurea* (14)... Beraz, badirudi dagoeneko banaketa moderno nagusitu dela: *u* erabiltzen du bokalerako eta *v* kontsonanterako. Salbuespen bakarra hitz hasieran dago, non *v*-k bokala ere adieraz dezakeen, beti ere hurrengo letra kontsonantea denean: *vcenean* (3), *vrteiten* (3), *vssu* (4), *vrtean* (13), *vzena* (13) eta *vme* (14); honen salbuespen bakarra lehen aipaturiko *hurteric* (4) dugu.⁵

Bikoiztasun hau formaz (*u* eta *v*) eta ahoskeraz (kontsonante eta bokal) izanik, gaztelaniazko grafiari buruz hitz egin zuten lehenengo egileetatik adiera bakarra esleitu zioten: Nebrijak (1492) dagoeneko <v> proposatzen du kontsonante legez, <u> bokalerako utzita. Hala ere, Nebrijak berak ez du honela erabiltzen bere idazkietan, eta XVII. mendearen erdira arte ez zen banaketa berria behin betiko araupetu gramatikariengan, agian idazle eta inprenten ohiturak aldatzeko zailtasunagatik (González Salgado 1996: 152).⁶ Frantzian ere garai bertsuan gertatu bide zen <v> eta <u> letren arteko banaketa, 1680. urte inguruan (Mujika 2002: 160).

2.1.4. <i>, <j> eta <y> grafiak

<u> eta <v>-ren pareko dugu <i> / <j>-ren izaera: hasiera batean bata bestearen aldaerak baino ez ziren, bi hots adierazten zituztenak: /i/ bokala eta /j/ kontsonantea. Bata edo bestea erabiltzea arrazoi "taktikoen" arabera erabakitzen zen (Sánchez-Prieto 1998: 115 eta Mujika 2002: 33). Horrezaz gain, bokal adieran <y> grafia ere erabiltzen zen Erdi Arotik.

Lehenengo eta behin, aipagarria iruditzen zaigu gure testuan <i> eta <j> bakoitza berez erabiltzen direla (lehenago *u / v* letrekin ikusi bezala), <i>-k bokala eta erdibokala adierazten baititu: *Sinistu* (7), *eiteac* (7), *irecasten* (7)... <j> grafia hitz hasierako [*j-] kontsonantea markatzeko erabiltzen den bitartean: *jaquingo* (7), *jaigui* (3)... Honekin batera, <I> grafia *j*-ren aldaera larria da (hau da, kontsonantea adierazteko):

⁵ Azterketa honetatik letra larriz idatzitako hitzak kendu ditugu, ezaguna denez bai *u*-ren eta baita *v*-ren aldaera larria *V* baita testu zaharretan.

⁶ Hala ere, honek ez du adierazi nahi idazle guztiek ordurako bere egin zutenik grafia hau, eta oraindik Espainiako Akademiak 1741ean kaleraturiko ortografian *u / v* hizkiaren balio eta forma bikoi-tzaz hitz egiten du (Real Academia 1741: 318).

Iaquin ~ jaquingo, jandone ~ Iandone... bokala <Y>-z adierazten duen bitartean: *Yrugarren, Ygo, Yteundu...* Hitz hasierako bokala letra xehez idatzi behar duenean, ordea, <i> erabiltzen du beti: *iru, icen, iñor...* eta inoiz ez *y*.⁷

Salbuespen aipagarri bat dugu: izan ere, *-ia + artikulu* testuinguruetan ditugun *iie*-ak (< **-iea*; ik. § 3.1.1) *i-z* idatzirik ageri ohi diren arren: *Hostiie* eta *gracii* (lau aldiz); behin *j-z* idatzi da: *Marije* (14). Hala ere, salbuespen hau oititzaren izenburuan dugu eta, beraz, azalpena tipografikoa izan daitekeelakoan gaude: *-ii-* sekuentzietako bigarren *i* hori luze idazteko (hau da, <ij> idazteko) ohitura antzinatek zetorren eta (Sánchez-Priego 1998: 115); honela, proposa dezakegu inprentara eramandako eskuizkribuan (edo Vinsonek eta Urquijok suposatzen duten aurreko argitalpenean; Mitxelena 1954: 85) izenburu hau letra larriz zegokeela (*MARIIE*) eta inprentakoek letra xehez idazterakoan *II > ij* aldatu zutela, ohitura zen bezala.

Letra larriz bokala adierazteaz gain, euskal eta erdal testuetan ohikoa zenez (ik. Mujika 2002: 158), <y> behearazko diptongoetan ere agertzen da, hala hitz amaieran (*seiñay, ditesanay, nay, zorduney, bay*), nola hitz barnean (*eyten, zarçayten, aytea, emayten, erreynue, daygu, ciñeydezan...*). Dena den, gutxienez hitz barnean, *i-z* idatzitako diptongoak ere aurki ditzakegu, esan bezala: *nai* (hitzaren amaiera absolutuan aurkitzen den *-i* bakarra), *eiten, seiñay, emaiten, sarzaiten, aite, Jangoico, daigu...* Honekin batera, *behearazko diptongo + bokal* testuinguruko bokalerdia ez dirudi indartu denik, besteetan bezalaxe <y>-z adierazten delako (*baye, gueyego, layo...* ik. hurrengo atala, § 2.1.5), eta oraingo honetan ere <i> letraz idatzitakoak baditugu, maiztasun gutxiagorekin bada ere (*gueiego, geieez...*). Hona hemen, bada, <y> eta <i> grafiek *VJ*-n duten maiztasuna testuinguruaren arabera:

	<i>	<y>
V_#	% 37,5 (6)	% 62,5 (10)
V_C	% 83,9 (130) ⁸	% 16,1 (25)
V_V	% 30,8 (4)	% 69,2 (9)

2.1.5. <I> <j> (eta <g> / _e, i) / <x> grafiak

Oso konplexua da letra hauen azterketa, ugari baitira sortzen dituzten arazo eta zalantzak (Mitxelena 1979: 224). Beraz, grafia hauek adierazten duten hotsa (edo hotsak) erabaki beharrean, zein testuingurutan agertzen diren adieraztera mugatu behar gara oraingoz.

x / j oposaketari dagokionez, gaztelaniazko fonologiak aldaketa garrantzitsuak pairatu zituen XVI. mendean, eta honek grafian zenbait ondorio izan zituen. Hauetako bat /ʒ/ <j> eta <g>-z adierazia testu zaharretan eta /ʃ/ <x>-z adierazia) fonemen

⁷ *RS*-etan Mitxelenak *hi-* hasierak aztertzean ikusten duen *hi-* vs. *y-* bikoiztasuna ez dago gure tes-tuan (Mitxelena 1979: 218).

⁸ Zenbaki hauek glosatzea merezi duelakoan gaude, izan ere aipagarriak baitira *Jangoico*, *cein* eta eratorriak eta *-gaiti(k)* deklinabide marka arrazoi birengatik: batetik, agerpen kopuru handiengatik *Jan-goico* (berrogeita bost aldiz), *cein-* eta eratorriak (hamasei aldiz) eta *-gaiti(k)* (hamazortzi aldiz); eta, bes-tetik, hauetan ez dugulako aurkitzen salbuespenik: guztiak *i-z* idatzirik daude.

arteko batetortzea izan zen ahoskabearen alde. Batetortze hau 1540. urterako jadanik gertaturik zen Gaztela Zaharrea, nahiz Toledon (orduko gortean, alegia) oraindik ahostun / ahoskabe oposaketa mantendu (Lapesa 1981: 371). Beraz, VJ-ren garairako gaztelaniaz <j>, <g> eta <x> letrek soinu bera adierazten zuten.⁹

Maileguetan, orokorrean, grafia etimologikoa erabiltzen da, bai <x>: *exemplue, lexitimamente, proximue, luxurie...* bai <j>: *juicio, juzguetan, trabaju...* eta baita <g> letren ere: *gente, Magestade, genero...* Salbuespen bakarra *arcanxele* hitza da (cf. Betolaza *arcangeleari*), non Mitxelenak RS-n eta Betolazan ematen duen legea ez den betetzen: "...la regla en castellano es que puede darse j por x, pero no al revés" (Mitxelena 1979: 224). Beste modu batez idatzita dugu *exsamedu*, non <xs> grafiak ez bide duen [j] adierazten, [ks] baizik; hau izanik [ks]-ren adibide ziur bakarra, suposa dezakegu egileak ahalegin berezi bat egin duela <x> grafiaz adierazten zuen txistukari palatala eta [ks] artean bereizteko.

Ondare zaharreko hitzetan, <j> grafiak eta <I> bere kide larriak jatorri ezberdineko bi hots adierazten dituzte: batetik, hitz hasierako *j- irristaria dugu: *jaigui, jarri, jaquin, jausten, Iangoicoa, Iaun, Iaci...* eta, bestetik, aditz laguntzaileetako *dd- < *dj- ren ondorioa: *jateena* 'zaiena', *jacala* 'zaiola'... <g>-ren kasuan ezin dugu konprobatu erabiltzen ote zen *j- soinua adierazteko, erabil zitekeen letra honen adibide guztiak (*je-* eta *ji-* hasieradunak) maileguak baitira (oso euskal hitz gutxi daude hasiera honekin, FHV 515), eta orduan zuten ahoskera zein zen jakitea zail egiten zaigu (Iparraldeko tradizioan *i* bokalaren aurrean ohikoa zen, Mujika 2002: 167).

Beheranzko diptongo + bokal testuinguruko bokalerdirako, ordea, <y> edo <i> erabiltzen du beti gorago esan bezala, inoiz ez <j>: *baye, gueyego, gueiego, Iayo, leyela, geies...* (bakoitzaren maiztasuna § 2.1.4 atalean); beraz, badirudi (beti ere kontuan hartuz grafia oso kontserbatzailea dela honelakoetan) bokalerdi honek ahoskera bokalikoa mantentzen duela, eta ez dela indartu.

[j] hotsa adierazteko <x> letra daukagu gehienetan, gaztelania zaharrea legez: *elexa, gaxoay, baxen*; hala ere, azken *bagen* eta *bajen* idazkerak ere ageri dira; ondorioz, <j>, <g> eta <x> letrek [j] soinua adierazten bide zuten ondare zaharreko hitzetan, orduko eta ondorengo bizkaiera kontuan harturik; *trabaju, exemplue...* bezalako maileguetan ere [j] ahoskeran pentsatu behar dugu, bi hots ezberdindu nahi zituelako arrastorik ez baitugu antzeman. RS-etan, Betolaza eta Lazarragarenean ere honelako adibide zenbait aurkitzen dira, eta lehenengo biak ikusita gure testurako ere baliagarri den ondorio honetara heltzen da Mitxelena:

Como es difícil suponer que se hubieran confundido en la pronunciación los dos fonemas *j* (sonoro) y *x* (sordo), habremos de pensar que, a consecuencia quizá de una confusión producida en algunas partes del territorio romance vecino, Betolaza empleaba el signo *j* no sólo para representar la sonora, cualquiera que fuera su pronunciación en el habla del autor, sino también la sorda, pero nunca *x* para representar la sonora. [...] hasta Micoleta, a mediados del siglo xvii, no se ven grafías como *xauna, xaquin, xaco, xo*, etc., bien se tratara de mera inhabilidad gráfica o de una confusión real en el habla bilbaína. (1955: 489)

⁹ Zaila da hots hau Euskal Herriko gaztelaniaz zein zen jakitea, garai beretsuan bi aldaketa pairatu baitzuten gaztelaniaz: /z/ eta /j/ > /j/ / batetortzea eta /j/ > /x/ bilakabidea.

2.1.6. Txistukarien adierazpena

Erdi Aroko gaztelanian ahostun / ahoskabe oposaketa zegoen: txistukari apikari bi zituen, egungo / *ś* / eta / *ź* / haren kide ahostuna, grafikoki <ss> / <s> legez adierazten zirenak, hurrenez hurren. Beste txistukari pare bat ere bazuen, lepokariak, eta hauek ere ahostun / ahoskabe oposaketarekin: ahoskabea <c> eta <ç>-z irudikatzen zen; ahostuna, ordea, <z>-z. Hala ere, xvi. mende bukaerarako oposaketa galdu bide da (Sánchez-Prieto 1998: 130), eta <s> eta <ss> txistukari apikari ahoskabea eta <c, ç> eta <z> txistukari lepokari ahoskabea adierazteko erabiltzen dira (Sánchez-Prieto 1998: 133).

Honela, hitz hasierako, kontsonante ondoko eta bokal arteko testuinguruetan txiskukari lepokaria (/s/) transkribatzeko <ç> eta <c> grafiak erabiltzea espero dugu, eta bai RS-etan eta baita Iparraldeko idazleetan ere honela aurkitzen dugu (Mitxelena 1979: 222 eta Mujika 2002: 197). VJ-n, ordea, z dugu ohikoena, ç oso gutxitan agertzen den bitartean, askotan z-dun aldaerekin batera, bere berankortasunaren seinale: *çan* (2) (baina *zan*), *zarçayten* (3) (baina *sarçaiten*), *goaçanean* (3) eta *dagoçanac* (8) (baina *gagozanean*), *erraçocora* (4) (baina *errazoa*) eta *guiçon* (5) (baina *guizon*).

Hitz bukaeran, ordea, -z da txistukari lepokaria adierazteko grafia arrunta, erdal testuetan bezala (Mujika 2002: 197): *lequez*, *ez*, *caliz*, *gagoz*...¹⁰ Hala ere, erdal grafia sistema euskal fonetikari egokitzeko orduan, euskal *frikari* / *afrikatu* oposaketa nola adierazi genuke arazorik larriena. Iparraldean, Leizarragagandik aurrera, igurzkarien aurretik *t* letra ipiniz adierazten zuten afrikatua (Mujika 2002: 196); Hegoaldean, ordea, ez zen inolako irtenbide bateraturik lortu afrikatua adierazteko, eta frikariak eta afrikatuak berdin ematen zituzten, salbuespen markagarriekin bada ere (cf. Urgell 2008: 809). Inoiz pentsatu zen RS-n *ç* (c) / z letren oposaketa erabil zitekeela euskal z / tz oposaketa adierazteko; hala ere, Mitxelenak argi utzi zuen ilusio bat baino ez zela (1979: 222) eta badakigu xviii. mendera arte ez zela hots hau adierazteko baliabiderik aurkitu, ez eta saiatu ere (Lakarra 1985c: 244). ts-ren kasuan, ordea, saioak egon egon ziren, Garibai eta Madariaga, RS-ren biltzailea eta Landuccioren A berrie-mailea lekuko, besteak beste (Mitxelena 1979: 223), nahiz ondorio orokor edo iraunkorrik lortu ez.

Gure testura etorririk, ez da inolako grafia berezirik erabiltzen afrikatuak markatzeko, eta bai frikariak, bai afrikatuak grafema beraz adierazten dira: *vioz* (= viotz), *ezerean* (= etse), *locearren* (= lotsa), *deucet* (= deutset)... Gainera, adibide hauek adierazten digutenez, badirudi afrikatu sistemaren bakuntzea (*tz-*, *ts* > *tz*) dagoeneko gertatu dela (cf. § 3.1.4).

2.2. VJ eta garaiko beste testu inprimatuak

Vinsonen VJ dotrina Kapanagarena baino berriagoa dela “...pour plusieurs raisons, entre autres à cause du *v* médian...” dioenean (Vinson 1891: 98), *v* / *u* alografoen erabileraz ari da. Gorago esan bezala (§ 2.1.3), bokal artean *u* erabiltzen

¹⁰ Hala ere, txistukarien neutralizazioa oso aurreraturik zenez (cf. § 3.1.4), hitz amaierako frikari lepokari gehienak jadanik <-s> ditugu testuan: *leques*, *guichienas*, *zatudes*, *deseogas*...

zen kontsonantea adierazteko, Kapanagaren dotrinan aurkitzen ditugun *prouechuari* edo *necesidadeuagari* adibideetan ikusten dugun bezala, eta <v> = kontsonante eta <u> = bokal espezializazioa xvii ~ xviii. mende bitartean orokortu bide zen (Mujika 2002: 160 eta González Salgado 1996: 152). *VJ*-n, ordea, banaketa modernoa dugu dagoeneko: *v* erabiltzen da kontsonantea markatzeko eta *u* bokalerako, eta hau dela eta Vinsonek deritzo Kapanaga zaharragoa dela.

Hala ere, honelako baieztapenik egin aurretik, inprenta lanaren gaineko gogoeta sakon bat planteatu beharrean aurkitzen garelakoan nago. Inprenten izaeraz, historiaz eta garrantziaz gehiago sakondu duten filologietan, ikusi dute inprentek garrantzi handia izan dutela testuen transmisioan, eta askotan hauei egotzi behar zaizkiela testu eta edizio ezberdinetan aurkitzen diren aldaerak eta aldaketak. Aldaketa hauetako bat testuen grafia eta puntuazioa genuke, gaztelaniazko tradizioaren Urrezko Mendeko idazle gehienek grafia eta puntuazioa zuzentzea eta finkatzea inprenten betebehartzat baitzuten (Rico 2005: 77-8). Europan ere antzeko egoera kausitzen dugu: ortografia bateraturik egon ez arren, tipo-paratzaileek edo kajistek elkarrengandik ikasten zuten ogibidea eta euren lanak trukatzeko zituzten; beraz, elkarri eragiten zioten, baita ortografian ere (Gaskell 1999 [1972]: 432). Honezaz gain, zenbait inprenta nagusik ez zuten inolako ardurarik testua aldatzeko eta euren interesei (askotan interes ekonomikoei) egokitzeko (cf. Chartier 2000: 249). Blecua dioenez, inprimatzaileen artean bazegoen obrak gehitzeko ohitura, bai plegua osatzeko, bai testu famatu bati berritasuna emateko, bai erakargarriago egiteko (Blecua 1983: 178; adibide zenbait ematen du).

Euskal tradizioan, dakigunez, ez zen xvii. mendean liburu asko inprimatu, edo kontserbaturiko edizioak gutxi dira, behintzat. Honezaz gain, gorde diren aleak ere ez dira asko. Hala ere, ez da inolako saiakerarik egin, dakigularik, edizio horien arteko erlazio editorialak (baldin balira) bilatzeko, nahiz nabarmena behar lukeen izan ezen honekin, moldiztegia zehazturik duten testuetarik, inprimatze markarik ez dutenen gaineko datuak ere lor genitzakeela. Honela, teorian behintzat,¹¹ inprenta bakoitzean darabilten grafiaren ikerketak inprenta ezberdinen arteko aldeak eta erlazioak argitu behar litzuzke. Hau hala izanik ere, luze joko luke honelako azterketa bat egi-teak; horrenbestez, zenbait ohar baino ez dugu aukeratuko, abiapuntu gisa.

Arrazoi nabariengatik, inprentatik ateratako testuetara mugatuko gara; hau da, ez dugu Mikoletaren *Modo Breve* edo *Bertso bizkaitarrak* bezalako eskuizkribuak erabiliko, hauen guztien grafiaren ikerketa ere garrantzitsua eta beharrezkoa izanik ere, gure helburuetarik urrun gelditzen baitira. Honela, *VJ* Kapanagarekin [*Kap*] ez eze, hobe genuke Betolazaren dotrinarekin [*Bet*] ere konparatu, bi testu hauek inprenta beretik atera baitziren (Ulibarri 2009). Hauezaz gain, bada xvii. mendeko beste inprimatu bat, hau ere inprimatzailearen daturik gabe ezagutzen duguna: 1638. urte inguruko *Egiaren kanta* plegua [*EK*].¹² Inprenta oinik ez izan arren, kanta honen

¹¹ Teorian diogu, askotan egileak berak edizioaren ardura bere gain har baitzezakeen, berau izanik frogen zuzentzaile eta, ondorioz, inprentakoek egiten zituzten aldaketei muzin eginez. Gaztelaniazko filologiak, adibidez, honelako adibide ugari du (Blecua 1983: 189).

¹² Hauekin batera Lezamizek argitaratu zuen *Vida del Apostol Santiago el Mayor* liburua ere badugu (Mexikon, Maria de Benavides, 1699), bertan eranskin bezala gehiturik den *Zubiaren dotrinaren* pasarte eta bertsoekin (dotrina hau Donostian inprimatu zen, Pedro de Huarteren inprentan, 1691. urtean). Hala ere, testu hau urrutiegi geratzen zaigu.

gaia eta tonua kontuan hartuta, baliteke 1638an oraindik Cole de Ibarren edo da-goeneko bere ondorengo izan zen Pedro de Huidobroren esku zen Bizkaiko Jaure-riaren moldiztegi eginikoa izatea.

u / v erabilerari dagokionez, *Bet*-ren euskal testuan¹³ *VJ*-n aurkitzen dugun egoera berbera dugu: <u> atzeko bokala adierazteko baino ez da erabiltzen, <v>-k balio bi-koitza duen bitartean: #_C- testuinguruan bokal balioa, eta beste guztietan kontso-nantea bakarrik. Letra larrietan, garai horietako testuetan ohikoa zenez, <V>-k bi grafemak ordezkatzeko ditu. Egoera hau dugu *EK* inprimakian ere. Honek *VJ*, *Bet* eta *EK* elkarrengana hurbilduko lituzke, jadanik 1492an Nebrijak gaztelaniarako ai-paturiko *u / v*-ren arteko "ortografia erregel" Cole de Ibarren edo Bizkaiko Jaure-riaren inprentan betetzen bide zela erakutsiz, Kapanagaren inpresoreak oraindik er-dal sistema zaharra mantentzen zuen bitartean euskararen ere. Hala ere, aipatzekoa da Cole-ren beste erdal lanetan eta *EK*-ren erdal pasarteetan —baina ez *Bet*-n— ugari agertzen direla *u* kontsonantikoak.¹⁴

Beste letra batzuen erabilera ere antzekotasunak ditugu *VJ*, *Bet* eta *EK*-en ar-tean. <j>-ren eta <x>-ren erabileraz, *Bet*-ren <j> (letra larritz <I>) *j- zaharraren (*jayo*, *launa*) eta *dd- > *dj- (*jacaz*) baten adierazpen grafikoa da (Mitxelena 1955: 489). *EK*-k ere, <j> (eta bere kide larria den <I>) baino ez dakar *j- adierazteko. Hone-kin batera, hiru testuetan ditugu *Eleja*, *guejoac* (*Bet*), *guejoa* (*EK*) eta *bajen*, *bagen* (*VJ*) erako adibideak; hau da, kasu gutxi batzuetan <j> [j] adierazteko darabilte. *Kap*, ordea, oraindik sistema zaharrari atxikitzen zaio eta <i> grafia du erabiliena *j- hots hau adierazteko: *iaquinac*, *iaunac*...

Hitz hasieran <y> letra xehea erabiltzeko orduan, ordea, testuen arteko ezber-dintasunak antzematen ditugu. *EK*-n eta *Bet*-n nahiko arrunta da hitz hasieran: lehe-nengoak %69an darabil *y*-, bigarrenak %54an. *VJ*-k, ordea, ez du *y*- grafia behin ere erabiltzen letra xehez idazten duenean, lehen esan bezala, nahiz letra larritz erabili, *I*-k orduan zuen balio bikoitzak ekar zitzakeen arazoak ekiditeko. *Kap*-ren testuan, bes-talde, ez dugu *y*- bokalikoaren adibiderik aurkitu.

H-aren erabilera ere ondorio interesgarriak ditugu, *Bet* eta *EK*-k ez baitute *h*-rik erabiltzen hiatoak markatzeko, *VJ*-k (eta *RS*-k) bezala. Bokalez hasten diren hitzetan, *EK*-k guztira lau <h> baino ez ditu: *humildade*, *heriduac*, *Hespaña* eta *Hegua*. *Bet*-en, ez dugu *ha*- adibiderik; *he*- adibide bat: *hechi* (baita *echi* ere); *hi*- hasieradun hamar: *hil* (bederatzi aldiz) eta *hiracasi* (baita *iracastea* ere); *ho*- hasieradun lau: *honra*, *hondo*, *hor-duan* eta *honretea*, eta *hu*- hasieradun beste lau: *hume*, *humanidade* (birritan) eta *hu-mildade*.

¹³ Bai Betolazaren bai eta Kapanagaren testuen grafiaz hitz egiten dugunean, euskal testuei bakarrik egingo diegu erreferentzia, erdal testuekin konparatu gabe. Gaztelaniazko eta euskarazko grafiaren az-terketak datu eta ondorio interesgarri asko eman liezagukeen arren (cf. Mitxelena 1979: 221), azterketa hau beste baterako uztea erabaki dugu.

¹⁴ Dena den, ezin dugu ahaztu testu hauek erdaraz idatzirik direla, eta grafia sistema aldatzea askoz ere zailagoa izango zela erdal grafia tradizioa oso indartsua zelako (cf. § 2.1.3). Beste arrazoï posible bat litzateke beste pertsona baten esku egotea erdal testuen zuzenketa eta, ondorioz, bestelako ortografi erre-gelak erabiltzea; *EK*-ren erdal pasartearen txikitasunarekin, ordea, nekez sinets daiteke beste zuzentzaile bat zegoenik. Hala ere, Bizkaiko inprenten historia orokor bat egin eta hauen tradizio grafikoak aztertu arte zaila da honelako hipotesiak egiaztatzea.

2.2.1. Ondorioak

Grafiazko azterketa konparatu hau ohar batzuetara mugatu bada ere, gure ustez hemendik atera ditzakegun ondorioak nahiko esanguratsuak dira, geroko lan orokorrago baten hastapeneko hipotesi gisa hartzeko behintzat.

Zenbait ezaugarritan nolabaiteko erlazioa antzeman dugu *Bet*, *VJ* eta *EK* inprimakien artean, u / v eta j / x grafien erabileran, inprenta bereko lanak direla pentsatzen hasteko adinakoak. Hala ere, batzuetan *VJ Bet* eta *EK*tik urrundu eta Iruñean inprimaturiko *RS*-tik hurbilago da; *h*-aren erabileran, zehazkiago.

Edonola ere, azterketak oso garrantzizkoa den zerbait erakutsi digu: *VJ*-ko grafiak duen ezaugarri grafiko modernoak ez direla bere berankortasunaren berme, 1596an argitaratu zen Betolazaren dotrinan ere berberak aurkitzen baititugu; alderantziz, Kapnagaren dotrinak dituen arkaikotasun grafikoak dira honezkero azaltzekoak. Gure ustez, Juan de Azpirozaren inpresorearen nortasunean dagoke azalpena; izan ere, inpresore ibiltaria bide zen, hiririk hiri zebilena (Rodríguez Pelaz 2000: 179), Bizkaiko Jaurerriko inprentan euskaraz inprimatzeko finkatuz joan bide ziren ohiturak bere egin ez zituen, nonbait, eta erdaraz oraindik bizirik ziren ohiturak (u / v eta i / j banaketak finkatu gabe egotea, kasu) mantentzen zituen.

3. *VJ*-ren hizkeraz

Viva Jesus dotrina kokatze aldera egin ahal diren lanetarik oso gutxi egin dira gaur arte. Honen aurreko lan batean (Ulibarri 2009), kronologikoki kokatzeko aurrerapausu zenbait egin genituen, elementu grafikoak aztertuz. Honela, marrazki bera aurkitu genuen 1596an argitaratu zen Betolazaren dotrinan, eta honek *post quem* data jartzeko aukera eman zigun. Bestetik, honelako xilografiak 40~50 urtetan mantentzen zirela kontuan harturik, 1640. urte inguruko *ante quem* data proposatu genuen.

Oraingo honetan, ordea, hizkera aztertuko dugu, *VJ*-ren hizkuntzaren ezaugarri deigarrienak miatuz, eta hauen bidez Bizkaiera Zaharrean (hemendik aurrera BZ) *VJ*-k betetzen duen lekua zehaztuz. Honetarako, aztertuko ditugun ezaugarri gehienak Lakarrak prestatutako *Refranes y Sentencias*-en edizioan berak hautatutako ezaugarrien zerrenda erabiliko dugu gidari (Lakarra 1996: 194); hala ere, orduarik hona gauzak neurri batean aurreratu direnez (ez behar beste, hala ere), ikerketa honetan gure ustez interesgarri izan daitezkeen beste ezaugarri zenbait ere aztertu dugu, ezaugarri fonetikoak esaterako.

3.1. Fonetika/fonologia

3.1.1. Bokal bikoitzak

Bokal bikoitzak edo luzeak (ez da argi beti nola interpretatu behar diren) hiru tesuingurutan ageri ohi dira euskal hitzetan: (1) deklinabidean, (2) eratorpen eta elkarretan eta (3) gaur egun elementu txikiagotan zatitu ezin daitezkeen hitzen barruan (FHV 112).

Lau hitz soil aurkitzen ditugu bokal bikoitzaz, eta guztiak hasperenaren galeratik datoz: *zaarrago* (5-15), *gorabeera* (10-5) eta *domeeca* (12-15, 13-9). Lehenengo biak

Iparraldeko tradizioak berresten ditu, bertan hasperen eta guzti mantendu baitira, ezaguna denez; *domeeka*-ren kasuan, Markinako idazleek (Mogel, Frai Bartolome... cf. *OEH s.v. domeka*) forma zuzena dela berresten dute, eta hitzaren jatorriak ere bokal arteko *h* batera garamatza (*dominica* > **domenica* > **domehica*). Bestelakoa da *Siitequean* (6-12) adizkia, nahiz hau ere etimologiak azaldu (< **ziditequean*); honen aldean, ordea, bokal bakundun aldaerak ere lekukotzen dira, orainaldian bederen: *ditesanay* (9-4) eta *ditezanzat* (9-21). Bestalde, beste lekukotasun batzuetan bokal bikoitzaz dokumentatzen diren hitzak testu honetan bokal soilarekin ditugu: *lenengo*- (9 aldiz honela), *jaten* (behin), *ostu* (behin).

Deklinabidean, absolutibo pluralean eta inesibo singularrean aurkitzen ditugu (*FHV* 112): *verbaac* (2), *obraac* (2, 16), *gauzaac* (4), *domeecaac* (12-15), *elexaan* (3), *messaan* (11). Ez dago salbuespenik, ezpada *celan* (5, 6, 6, 7) eta *alan* (10) partikuletan, *celaan* (4, 6, 6, 7, 9, 12, 14), *alaan* (11, 14, 15) eta *onaan* (10) ere dokumentatzen diren arren, ugariago dokumentatu ere (bikoitzaz %68,7; bakarrak %31,3), *celan* eta *alan* formak gramatikalizazio bidean zeudelako seinale, ziur aski.

Bizkaierazko *-r*-gabeko genitiboak ere bokal bikoitzak sortzen ditu: *-a*, *-e* eta konsonante amaiera duten hitzei genitibo singularra (**-aen*) ezartzen zaienean *-een* dugu: *Santeen*, *aiteen*, *Suteen*, *Confesoreen*, *launeen* edo *Lurreen* (cf. Castaños 1957). Mugagabeen ere hainbeste: *peligrureen*, *deunguereen*,¹⁵ *mortaleen*, *ceineen*; baina, hauekin batera, *accidenteren*, *Pilatosen* edo *Christoen* ere baditugu (cf. § 3.2.4).

a + a > -ea disimilazioak ere bokal bikoitzak sor ditzake, hitzaren mugagabeak dagoeneko *-ea* amaiera badu, hala nola *ordeea* (11) hitzean. Bokal bikoitzen beste adibide batzuk ditugu honako hauek: *gracii* (9, 9, 13, 16), *Hostiie* (11) (baina *Hostie* birritan) eta *Marije* (14-8; baina *Marie* bederatzi aldiz). Mendebaldeko *a + a > -ea* ixtea ez da gertatzen *-ia* eta *-ina* (garai zaharretan *-īa*) bukaeradun maileguetan (*FHV* 114); hala ere, bizkaiera zaharreko *-ia* (< *-ia + a*) horien azpian **-iea* egotea ere posibletzat ematen du Mitxelenak (orain Lazarragak bermatzen digun bezala: *historieac*, *sentenciaea*, *gueraciea*...), tarteko **-iia* baten bitartez (*FHV* 115, 12. oh.). Hau proposatzeko, frai Bartolomeren *graciija* formaz gain, gure testuko hauek darabil-tza. *-iie* amaiera azaltzeko beste aukera bat litzateke *-ia* hiatoa hausteko sortutako epentesia proposatzea (lehenengo epentesiak xvii. mende bukaerako *Buldan* ditugu), baina grafia aztertzean esan bezala (§ 2.1.4), hauek izango lirateke erdi-konsonantea <i> grafiaz adierazirik duten adibide bakarrak. Hau dela eta, koherenteagoztat dugu bigarren <i> bokal legez irakurtzea eta *-iie* adibideok *-ia + a > *-iea > -ia* aldaketaren tarteko pausaren adibidetzat jotzea.¹⁶

Gaur egungo bizkaieran erakusle singularrak eta pluralak bereizteko bi modu daude (Gaminde 2007: 94): batetik morfologikoa, *honek / hon(e)ik* (< **honeek*) legez laburbil dezakeguna, eta bestetik fonologikoa, azentuaren bidez: *honék / hó-*

¹⁵ *-reen* bokal bikoizdun genitibo mugagabe hau singularrarekiko analogiaren bidez sortu zela suposa dezakegu. Kapanagaren dotrinan ere aurkitzen dira honelakoak: *pecatureen başuc*, *gariçumareen baten* (Castaños 1957: 67).

¹⁶ Adibide hauek asimilazio honen eta *Rui* erregelaren (§ 3.1.3) arteko kronologia erlatibo bat egiteko aukera eskaintzen digute, lehenengo *-iea > -iia* asimilazioa behar baitugu *-iia > -iie* egiteko, alderantziz ezinezko izango baitzen tarteko *-e-* hori dela eta. Cf. gaur egun *Rui* erregela indartsu duten herrietan aurkitzen diren *segitan* eta ez ***segiten* (< *segitan*).

nek).¹⁷ Gure adibideetan, erdiak bokal bikoitzaz idatzirik ditugu: *oneec* (13-5), *oneetan* (12-15), *oneetatic* (5-15), beste erdiak bokal soilaz ditugun bitartean: *onec* (3-4), *honec* (4-3), *honèc* (10-9).

Eratorpen eta elkarketan *escaari* dugu, bizkaieraz ohikoa zen bezala (*FHV* 113; *OEH*-k, *VJ*-z aparte, Mogel, Añibarro eta frai Bartolomeren adibideak ere badakartzatza, *s.v. eskari*).

Azkenik, eratorpenarekin loturiko beste bokal bikotz batzuk aditz izenak egitean sortzen dira. *-a(d)u* bukaeradun aditzei *-eta* atzizkia gehitzen zaienean, **-ae-* hiatoaren asimilazioa gertatzen da, *-ee-* emanik, eta ondoren, hau bakunduta gaur egungo *-e-*: *confesadu* bezalako aditz batek, adibidez, bilakaera hau luke: *confesaeta* > *confeseeta* > *confeseta*. Gure testuan, hiru pauso hauen adibideak aurkitzen ditugu: asimilatu gabeko adibideak %29 (11) dira, bokal bikoizdun aldaerak %50 (19), eta dagoeneko bakundutako *-e-* soileko adibideak %21 (8). Esate baterako, *confesadu* aditzak hiru formen adibideak dauzka: hiru *confesaeta-* (%37), lau *confeseeta-* (%50) eta *confeseta-* bakar bat (%12).

3.1.2. Bokal sudurkariak

Gaur egun zubereraz bakarrik gordetzen diren arren, gauza jakina da mendebaleko hizkeretan ere bazirela, xvi. mendean Garibai arrasatearrak eta Madariaga arratiarrak honen lekukotasun esplizitua eman baitziguten (*FHV* 48). Hala ere, badirudi xvii. menderako ia galdurik zela ahoskera sudurkari hau: testuetan arrastoak aurkitzen baditugu ere, bakana da haren adierazpen grafikoa, Kapanagaren salbuespenarekin. Sudurkari horiek zenbait testuingurutan ondorioak izan zituzten, nagusiki *i* ondoan, palataltze konpentsatorioak eraginik, eta Kapanagak ondorio hauek badakartza dagoeneko, *RS*-k ez bezala: *diño* (*RS*-n *dio*), *seiñ* (*RS*-n *sei*). Idazleek sudurkaritasuna adierazten ez dutenean —hots, ia beti— hauen aztarna topatzea zail egiten zaigu. *RS*-etan, adibidez, ez dira bokal eta diptongo sudurkariak adierazten, baina izan bazirela jakin dezakegu erretra hauek gaur egungo bizkaierarekin eta ondorengo testuekin konparatuz, Lakarrak egin bezala (Lakarra 1996: 247, cf. *FHV* 49).

VJ-n ez dugu aurkitu bokal sudurkarien isla grafikorik. Bertan agertzen diren sudurkaritasun zeinu guztiek *bokal* + *sudurkari* segida adierazten dute, espero bezala: *Sâta, esâguredau, guenguicê, irecastêdeusculeco...* Testuingurua aski bermea bada ere, aipagarria da adibide hauek guztiak oso beterik dauden lerroetan agertzen direla: inprimatzaileak lekua irabazteko baliabidea baino ez da (Rico 2005: 177). Honetaz gain, gaur egungo bizkaieraz kontsonante sudurkari konpentsatorioa duten hitzek dagoeneko itxura modernoa dute, lehen esan bezala: *seiñay, diñoala, diñoalaco...*

Hala ere, gauzak ez dira hain garbiak *i* testuingurutik kanpoko adibideetan, gaur egungo hizkeretan kontsonante sudurkaririk ez daukatenak baina historikoki bokal sudurkaria behar duten hitzetan: *ardahoa, Capitaë, Ordeea...*¹⁸ Kinka honetan, Mixelenaren hitz hauek ekarriko ditugu gogora:

¹⁷ Kasu honetan ere, *honeek* batetik eratorri behar da, Altubek egin bezala (*FHV* 384, 10. oh.).

¹⁸ Hemen Ockhamen labainak esaten digu ez dela bokal sudurkaririk proposatu behar, baina errealitatea apatatsua izan ohi da, eta gauzak hain errazak ez direla erakusten digu Kapanagak: bertan *i* ondoan palataltze konpentsatorioa baitauka (*seña, errequiña, diñogu*), bestelako testuinguruetan (*erraçoëa,*

En cuanto a la variedad que representa nuestro vocabulario [Landuchioren hiztegiari da, K.U.ren oh.], aunque por no haberse continuado *in situ* hasta nuestros días no podemos inferir nada con seguridad, parece por el contrario probable que la nasalidad subsiguiente de la desaparición de *n* intervocálica hubiera dejado de existir: *resulta difícil de otro modo que al menos alguna vez no se intentara representarla en la escritura* [letra etzanak neuk jarriak, K.U.] (Mitzelena 1958: 37).

3.1.3. Rui erregelak

Euskal Herriko zenbait hizkeratan *a > e* aldaketa gertatzen da bokal altu baten ondoren, tartean kontsonante bat egon edo ez (FHV 63). Bilakabide hau izen ezberdinez ezagutzen da: De Rijk-ek *Rui* erregela deitu zuen (1970: 157), eta Hualdek eta Gamindek *Low Vowel Assimilation* izena eman diote (1997: 213). Hualdek eta Gamindek, artikulua gehitzean sortzen diren aldaketak aztertzea xede izanik, artikulua inguruko testuinguruetara mugatzen badira ere, jakina da arauak testuinguru hori gaunditzen duela; hau dela eta, De Rijk-ek “A quite different type of rule is *Rui*” esaten digu (1970: 157).

Ezaugarri honen inplikazio dialektologiko eta historikoak oraindik aztertzeke izanik, atal honetan ezaugarri honek *Viva Jesus*-en duen indarra neurtzen saiatuko gara. Hauek dira aztertuko ditugun testuinguruak:

- 1) Artikulua (-*V_* eta -*VC_* testuinguruak bananduta).
- 2) Bestelako deklinabide markak.¹⁹
- 3) Erroa.
- 4) Eratorpen atzizkiak (eta aditz atzizkiak).
- 5) Hitz biren artean (talde foniko berean direnean: *bat*, (*e*)*ta*, adizki klitikoak...).

Artikulan indartsua dabil araua, bokalez amaituriko hitzetan bost salbuespen baino ez baititugu aurkitu: *gracian* (8, 16), *gustia* (2), *gustian* (3) eta *ciertua* (11); eta kontsonantez bukatuikoetan bakarra: *seiñay* (4). Hala ere, hauen aurkako beste hainbat dauzkagu: *gracii* (9, 9, 13, 16), *gustie* (7), *gustien* (5, 5, 8, 12, 13, 14) eta *zorduney* (14). Bestelako deklinabide marketan ere, adibideak gutxi izan arren, erregela betetzen dela esan dezakegu (%28an ez da betetzen): *mundura* (2) eta *nigaiti* (15). Honen aurka bost adibide ditugu: *biten* (13); *gueguena* (14); *gugueitic* (6), *guguena* (14) eta *zugues* (14).²⁰

Erroetan ere erregela betetzen da: *bulerrean* (3), *aite* (12), *examinedu* (10)... Salbuespen guztiak maileguak dira, mailegu berriak, ereduaren indarrez, dudarik gabe, aldatzeko zailagoak direnak; hala ere, hauetako zenbaitetan bietako adibideak di-

coroëa, doëac) bokal sudurkariak adierazita dauden bitartean (FHV 49). Dena dela, Kapanagaren bokal sudurkariak zein agerpen kopuru duten eta agertzeko inolako legerik baden oraindik ikertu gabe den gaia da.

¹⁹ Hauetan aztertuko ditugu artikulua gabeko kasuak, aldatzen den bokala kontsonante baten ostean dagoenean: *-ra* atzizkian, adibidez.

²⁰ Aipagarria da bizidunen *-ga-* artizkian *u*-dun formetan bakarrik aurkitu dugula *Rui* erregela, eta ez *i*-dunetan. Berdin gertatzen da datibo markekin: *u*-dun adibidean bai (*zorduney*), baina *i*-dun adibidean ez (*seiñay*). Esanguratsua izan liteke, tamalez adibide gutxitxo izan arren.

tugu: *Pilatosen* (2) vs. *Piletosen* (8); *Trinidad* (2) vs. *Trinidede* (3, 6, 8); *criadorea* (15) vs. *criedoreagan* (8) eta *crucificadue* (2) vs. *crucifiquedue* (8). Honekin batera, mailegu zaharra den *gauza* hitzean ere baditugu salbuespenak: birritan *gauza* (12, 15) dugu, baina sei *gauze*, grafia ezberdinekin: *gauce* (4, 12, 13, 14); *gause* (7) eta *gauze* (12).

Araua gertatzeko aproposa den eratorpen atzizki bakarra aurkitu dugu testuan, *-tza*, eta honetan ere *Rui* erregela betetzen da: *vicice* (14). Bestelako atzizkiak dira *-garren* eta *-ago*. *-garren* atzizkiari ez zaio inoiz ezartzen erregela hau (FHV 64, 8. oh.).²¹ *-ago* atzizkiari, Gamindek dioskunez, ez zaio ezartzen gaur egungo hizkeretan (Gaminde 2002: 8), baina gure testuan baditugu honen adibideak ‘gehiago’ hitzean: *gueiego* edo *guyeyego* (12, 16, 5, 5, 10, 12) vs. *gueiago* (10): baliteke hitz honetan atzizkia erdifosilduta egotea, lehenagoko *zelan* vs. *elaxaan* bezalatsu (ik. § 3.1.1).

Adizkietan beti aurkitzen dugu *Rui* erregela, marka mota guztietan: erlatibozko perpausetako artikuluan (*didineri*, *eztogune*); *-da*²² eta *-a*- (< o, *deutso* > *deutsala*, cf. Mitxelena 1954b: 793) datibo marketan (*deuzudes*, *zatudes*, *deustezule* eta *deucet*, *deucegule*); *-(a)la* menderagailua (*deucegule*, *gatucela*); *-(a)n* menderagailua, erlatiboa, lehenaldia zein subjuntiboa adierazi (*gatucena*, *guenducen*, *gaguicenzat*); *-(t)zat* subjuntiboko helburuzko menderagailua (*didincet*) eta **edugi* erroaren adizkien *-ka* osagaia (*dauquet*, *dauquezalaco*, *beuquè*). Erregela betetzen ez duen adibide bakar bat aurkitu dugu testu osoan: *cidina* (2).

Talde foniko berean diren hitzekin, ordea, orokorrean ez da betetzen: ez *bat* zenbatzailearekin, lexikalizatutako *zeinbat* hitzean izan ezik, baina honetan ere behin baino ez: *ceimbet* (9), vs. *ceimbat* (4, 5, 10). Klitikoetan, *izan* aditzaren singularreko hirugarren pertsonan (*da* eta *zan*) gertatzen da gehien erregela hau, euren erabilera maiztasun handiagatik, dudarik gabe. Dena dela, hemen ere batera eta bestera dabil: lehenaldian adibide bi dauzka: *concebidu sen* (8) eta *erresucitedu cen* (8), hamabi *zanden* aldean; orainaldian, berriz, *au de* (12, baina *au da* 10) eta *cein den* (5, 8) egituretan bakarrik daukagu asimilaturik. Lehenengoa egitura finkoa izateari zor zaio asimilazioa, ez baita *erakuslea* + *aditza* segida arrunta, ‘hots’ edo ‘alegia’ adierazten duen esapidea baizik. *Cein den*-en kasuan ere antzeko arrazoia eman daiteke, erlatibozko perpaus txertatuen buru baitira bi adibideak: *Bigarrena*, *cein den semea* (5) eta *Elexa Santa Catolique bat*, *cein den Cristiñeu fiel gustiec batera* (8). *Da* eta *zan* adibideetarik kanpo adibide pare bat baditugu: *Iteundu dequionean* (4) eta *ecin belidi* (15). *Bigarrena ezin* + *laguntzaile* egituraren adibide bakarra dugu eta, araua betetzen denez, *ecin* partikulak aditz laguntzailearekin duen batasunaren erakusgarri bide dugu.²³ Partizipio markaren bokalak eragindakoa da lehenengo adibidea, berriz (cf. § 3.3.1),

²¹ Zubereraz eta behenafarreraz *-gerren* dokumentatu arren, ez da *Rui* erregela honi egotzi behar, batetik Iparraldeko euskalkietan ez baita erregela dokumentatzen, eta bestetik ez delako *u* eta *i* ostean bakarrik agertzen (OEH s.v. *bosgarren*).

²² Datibo marka honetan aurkitzea erregelaren indarraren adierazle dugu, morfologiak jarriko liokeen muga gainditzen baitu legeak: izan ere, 3. pertsona pluralaren marka den *-de-* eta lehenengo pertsonaren *-da-*ren arteko bereizketa neutraltzen du, *deustezu* bezalako adizki bati bi adiera emanez: ‘zuk-niri’ edo ‘zuk-haiei’. Ikus bestela testuan agertzen diren datiboko 3. pertsona pluraleko *deusteela* (9) eta *deustegucela* (14) eta datiboko 1. pertsona singularreko *deustezucela* (16) eta *deustezule* (16).

²³ Egitura hau ez omen da oso ohikoa testu zaharretan, eta XVIII. mendetik aurrera hedatzen joan zen; OEH, s.v. *ezin*. (Añibarroren erabileraz ik. Urgell 2001: cvii).

baina testuinguru honetan arau ahul bide zegoen, adibide bakarra baitugu hainbaten artean: *libredu gaguicenzat* (3), *ofendidu daudeneenagas* (5)...

3.1.4. Txistukarien neutralizazioa

“La confusión total de los dos órdenes de sibilantes es hoy general en Vizcaya, salvo, a lo que se indica, en Marquina-Echevarría y Bolívar: la fricativa es apical, / *ś* /, pero la africada predorsal” (FHV 282). Mitxelenak azaldu bezala, neutraltzeak mendebaldetik ekialdera jo zuen, xvii. menderako mendebaldeko bizkaieran oso aurreturik zegoela erakusten baitigute Mikoleta eta *VJ* bezalako testuek (FHV *ibidem*). Lakarrak berrikuntzaren gunea Bilbo izan zitekeela proposatu zuen Mikoletaren lekukotasuna kontuan izanda. Dena den, Landucciren hiztegiaren azterketa berriak (eta agian Lazarragaren lekukotasunak), ikuspegi hau berrikustera garamatza, eta neutraltzearen sorreran eta hedapenean Bilboz gainera Gasteiz ere sortze eta hedatze gune izan bide zela eta, ondorioz, neutraltzea hainbat tokitatik sortu bide zela suposatutik (Urgell a.e.).

Jakina denez, txistukari frikariaren neutraltzea ez zen testuinguru guztietan batera gertatu: leherkari aurrean eta hitz amaieran gertatzen da errazenek (FHV 284), eta hitz hasieran eta bokal artean nekezenek. Lau testuinguru hauek aztertuko ditugu, bada, *VJ*-ren egoera zein den ikusteko.

Leherkari aurrean neutraltzea erabatekoa da gure testuan. *Guzti* hitzean, adibidez, ez dugu lepokariaren adibide bat ere aurkitu, eta berdin gertatzen da *-ezko* atzizkian ere. *Zazpi* zenbatzailean ere, halaber, *zazpigarren* (12) salbuespena gorabehera, *zasp*i da formarik erabiliena (9 aldiz). Zenbait hitzetan forma biak aurkitzen ditugu, baina neutraldu gabekoa beti gutxiengoan: *azquero* (4 aldiz) / *asquero* (6), adibidez; hiperzuzenketa bat ere badugu: *escoa* (2 aldiz) / *ezcoa* (1; agian *ezker* hitzaren eraginez). Gauza bera ikusten dugu *ez* + *aditz laguntzaile* egituretan: *ezpadago* (12) eta *eztogune* (7) adibideen aldean *esta* (11), *estabena* (5), *estacugucen* (4), *estago* (7) eta *estala* (11) ditugu. Testuinguru honetan ere neutraltzea aurreturik egoteari garrantzi berezia eman behar diogu, morfologiak *ez* ~ *es* bikoizketa gerta ez dadin muga ipini arren, neutraltzeak muga hori gainditzen baitu (*ez* dugu *es* aurkitu testuinguru honetatik kanpo).

Hitz amaieran antzeko egoera dugu: gehienetan *-s* eta salbuespen gutxi. Sozietibo eta instrumentolarekin kontuak eginda, hogeita bi *-s* eta zero *-z* ditugu lehenengoan eta hamazazpi *-s* eta *-z* bakarra bigarrengoan; bakar hau, gainera, *gichienaz* (16) dugu, baina *gichienas* biren aldean (4, 10). Honezaz gainera, *legez* ‘bezala’ partikularen bi aldaerak agertzen dira, *legez* zortzi aldiz, eta *legues* bost. Aditzen pluralgilea bizkaieraz *-z* izatea lagungarri gerta dakiguke neutraltzearen indarra neurtzeko, hemen ere morfologiak neutraltzeari muga jar diezaiokeelako. Amaiera absolutuko adibideez gain, atzetik partikularen bat dutenak ere kontatu ditugu, hauen arteko aldeak ikusteko:

-z # testuingurua		-z + V testuingurua	
z	s	z	s
3	9	21	2

Dakusgunez, morfologiak ez du inolako eraginik neutraltzean, ez neutraltzeari mugak jarritz eta ezta analogiaz neutraltzea orokortzen; aitzitik, testuinguru fonetikoaren arabera agertzen dira bata eta bestea: hitz amaieran pluralgilea *s* dugu gehienetan, baina bokal artean gehienbat oposaketari eutsi zaio.

Hitz hasieran oraindik oposaketa mantentzen da, neutraltzearen lehenengo adibideak dagoeneko izan arren: *Segaitic* (16) eta *seinzuc* (9) bana aurkitzen ditugu, bost *cegaitic* eta bi *ceinzuc*-en aldean. Leku berezi bat merezi du *ze* galdetzaileak, neutralduriko forma baita erabiliena: *se* (lau aldiz) vs. *ce* (hiru) baino ez duen bitartean.²⁴ Z- letrarekin hasten diren aditz laguntzaileak nahiko ugariak izanik (eta aditz paradigmak izan beharko lukeen indar analogikoa kontuan izanik), jakingarria da gutxiengoan daudela apikaridunak (8 aditz), lepokaridunen mesedetan (27 aditz); bistan da neutraltzea hasita dagoela, baina oraindik ez dela guztiz hedatua. Amaitzeko, hiperzuzenketa bat: *zarçaiten* (3-18), *sartu* aditzetik.²⁵

Ondo mantentzen da oposaketa bokal artean, nahiz hemen ere neutraltzearen lehenengo adibideak izan. *Gauza* eta *ezin* hitzetan adibide bana dugu neutralduta: *gause* (7) eta *esin* (9), baina zortzi *gauza* eta lau *ezin*-en aldean. *Meza* hitzaren bi adibideak apikaridunak dira, agian erdararen eraginez (*misa*). Salbuespen gisa *eze* junta-gailua eta *ezebere ezerean* ditugu: *ese* beti (sei aldiz) eta *esebere ezerean* (behin), agian, erdarazko *ese*-k eraginda (cf. § 2.0).

Afrikatuena neutraltzea beste modu batera gertatu zen; txistukari talde biek ez zuten abiadura bera izan neutraltzean: aurretik esan den guztia, beraz, frikarietari baino ezin zaie aplikatu (Urgell a.e.). Azterketara baino lehen, gogora dezagun gure testuan ez dagoela bereizkuntza grafikorik frikari eta afrikatuena artean eta, honegatik, zalantzazko kasuetan ez dakigu <s>, <z> edo <c> batekin frikaria ala afrikatua adierazi nahi den. Adibide bat ematearren, ozen ondoko txistukariak gaur egun afrikatu izan arren bizkaieraz (*FHV* 290), eta BZ-ean ere neutraltzen zirela sumatu arren, ez gaude ziur neutraltzea nolakoa zatekeen, Landucciren hiztegiak eta *RS*-k mende-baldean ere frikarien alde egiten zela iradokitzen badute ere (*FHV* 290 eta Lakarra 1996: 247). Hau dela eta, ondoko ohar guztiak testuinguru ziurretako adibideei dagozkie.

Dauzkagun adibide urrien arabera, dagoeneko neutraltzea beterik zegoen bokal artean, frikarietan ez bezala: *ezerean* (3) ‘etserean’ (‘etxetik’), *locearren* (10) ‘lotsearren’ (“lotsagatik”), *iaci* ‘jatsi’. Honez gain, **edun* aditzaren 3. pertsonaren datibo markek ere neutraltzearen alde jo dute (morfologiak jar lezakeen muga gaindituta): *deucet* ‘deutsat’, *deucegule* ‘deutsagula’, *deuzet* ‘deutsat’. Honen aurka genuke *gorpus* “gorputz”; hala ere, baliteke grafia etimologizalea izatea, erdarazko *corpus* formak eraginda, agian (cf. § 2.0).

²⁴ Kasu honetan, agian erdarazko *se* partikulak eragin dezake, cf. § 2.0.

²⁵ Hala ere, euskaraz oso-oso ohikoa den txistukarien arteko asimilazioa ere egon daiteke honen azpian, nahiz aditz izenetan normalean analogiak ez duen honetarako biderik ematen (*FHV* 283). Eskuarki asimilazioak apikariaren alde egin arren, ez dira alderantzizko adibideak falta: cf. *çarçayquهران* (27) forma, hain justu, «Arrasateko erreket» baladan (ik. Urgell 2006a: 35. oharra)

3.2. Izen morfologia

3.2.1. Ablatiboa

Alor honetan euskarak izandako aldaketarik nabarmenatarikoa ablatiboarena da, testu zaharretan *-(r)ean* eta *-(r)ik* markek zuten banaketa osagarria galdu baitzen, tartean *-(r)eanik* forma pleonastikoa sorturik; singularrean mendebaldeko zenbait lekutan —eta pluralean (*-tarik*) mendebaldean zein ekialdeko eremu oso zabal batean— galera *-(r)ik* markaren mesedetan gertatu bazen ere, euskal herri gehienetan hau *-ti* prosekutiboko formarekin batu zen, *-tik* ablatibo berria sortuz (ik. § 3.2.2). Aldaketa honen nondik norakoak mendebaldeko testu arkaiko eta zaharretan zehar bakarrik jarrai daitezke, Lakarrak erakutsi bezala (1984a), gainerako euskalkietan historiaurrean gertatu baitzen, gertatu ere.

Gure testuan *-rean* ablatibo marka dugu gehienetan, singularrean behinik behin, bertan zazpi aldiz aurkitzen baitugu, *-(r)ik* biren aldean: *becoquirean* (3), *ezquerrecorean* (3), *oherean* (3), *ezerean* (3), *esebere eserean* (4), *pecaturean* (6), *arean* (8), *gustirean* (15) vs. *hurteric* (4) eta *arteric* (8). *-reanic* forma pleonastikoa-ren agerraldi bat ere badugu: *zanereanic* (10). Bizidunekin (*-gan-* artizkiarekin, alegia) *-(r)ik* baino ez dugu, espero bezala (Lakarra 1984a: 175): *Virgineaganic* (8) eta *Iangoicoaganic* (13).

Pluralean, ordea, dagoeneko *-etarik* nagusitu da eta *-etarean* bakar bat baino ez dugu aurkitu:²⁶ *mauruetaric* (2), *turcuetaric* (2), *genteetaric* (2), *arerioenetaric* (3), *deungueetaric* (3, bi aldiz), *arerioetaric* (3), *pertsonaetaric* (5), *ocasiñoetaric* (16) vs. *deungueetarean* (3). Mugagabeen bi adibide baino ez ditugu, marka banarekin: *ascotarean* (3) vs. *oneetaric* (5).

Honek erakusten digu, batetik, pluralean (baita mugagabeen ere, agian) *-rean* forma dagoeneko fosildurik zegoela, Lakarrak dioskun legez: “...bere fosiltasuna garbi dago, *deungueetarean* baten alboan bi *deungueetaric* bait ditugu” (1984a: 179). Singularrean, berriz, bizi-bizirik dugu: izan ere, *hurteric* azalerraza da, *-rean* ez baitzen oso ohikoa denbora adierazteko (Lakarra 1984a: 189). Bestelakoa da *arteric*-en kasua, singularrean *-rean* indarra galtzen hasia zelako seinale: izan ere, Kredoa agertzen da eta, berez, honelako otoitzek forma zaharrak mantentzeko joera daukate: *Bet-k*, adibidez, leku berean *arterean* darabil, arabarraren testuan den *-rean* atzizkiaren adibide bakarra (cf. Lakarra 1984a: 176). Joerak joera, testu honek erakusten digu berrikuntzak ere ager daitezkeela, noski (cf. § 4.2.3.1 atala).

3.2.2. Prosekutiboa

BZ-ean *-rean* / *-ri(k)* eta *-ti(k)* atzizkiek funtzio ezberdina zuten, lehenengoek ablatiboa (‘nondik’) adierazten zuten bitartean, *-ti(k)*-ek ‘non zehar’ esanahia baitzuen (Lakarra 1996: 161); xviii. mende aldean hasi zen galtzen oposaketa hau bizkaieran (beste euskalkietan lehenago). Lafon eta Mitxelenaren arabera, forma zaharra *-ti* litzateke, eta honi *-ka* gehitu zitzaion, hainbat lekutan dokumentaturiko

²⁶ Cf. «Aldaketa prozesua [-rean markatik -rik markara] azpieuskalki ezberdinetan ez eze singularrean eta pluralean ere ezberdina izan zen. Jadanik xvii. mendeko lehendabiziko testuetarik -ETARIK nagusitzen da -ETAREANEN kaltetan [...]» (Lakarra 1984a: 190).

-*tika* emanaz (Etxepare, Lazarraga, Landucci edo 1609ko Iruñeko poesiak, esaterako) (Lakarra 1996: 162). Jatorriz prosekutibo markaz osatuta dagoenez, aldaketa bertsua pairatu zuen -*gaiti(k)* motibatiboak ere, epe eta moduetan bere kasa dabilen arren.

Gure testuan, -*ti* eta -*tik*, bien arteko lehia dago. Hala ere, lehia ez genuke berez prosekutiboan, honen adibide guztiek forma zaharrari eusten baitiote —*escoatati* (7, 8), *mandamientuetati* (10)— motibatiboan baizik. Singularrean hiru *gaiti* aurkitzen ditugu: *erruegaiti* (15, birritan) eta *andiegaiti* (15), *k*-dun adibide bakarraren aldean (*señaleagaitic*, 3). Pluralean antzeko emaitzak ditugu; hiru -*gaiti*, -*gaitik* bakar baten aldean: *aec gaiti* (9), *mercimientuec gaiti* (11), *betacarioc gaiti* (14) vs. *mercimientuec gaitic* (16). Mugagabeen forma berriak du lehentasuna: *ascogaitic* (2), *gugueitic* (6) eta *onegaitic* (11) vs. *onegaiti* (15) eta *nigaiti* (15).

Hemen ere lexikalizatutako formak aurrea hartu du; izan ere, galdetzailean guztiz sartua dugu berrikuntza: forma bakarra *zegaitik* da, betiere (6 adibide) atzizki berriarekin. Agian, kontuan har liteke -*gaiti* gehienak oitizetan agertzen direla, hau da, arkaismoei eusteko aproposenak izan ohi diren pasarteetan.

3.2.3. Soziatiboa

Lakarrak dioenez: “Egungo B.ko hainbat lurraldetan (eta lehenago Prai Bartolomek adibidez) singularrean -*gaz* izan arren -*kin* dute pluralean” (Lakarra 1986: 660). Beste era batera esanda, Bizkaiko sartaldeen sing. / pl. bereizketa -*gaz* / -*kaz* formen bidez egiten den bitartean, erdialde eta ekialdean -*kin* atzizkia ere agertzen da, bana-keta eta maiztasun ezberdinez bada ere.

VJ -*gaz* / -*kaz* bereizketa duten lurraldeen barruan kokatu behar dugu, hau da, sartaldeko bizkaieran (egun Uribe-kosta, Hego-Uribe, Arratia, Txorierrri eta Gernikaldea; cf. Gaminde 2007: 113), pluralean adibide bakarra eta hura -*kaz* izanik: *señaleagas* (2, 2, 3), *andiegas* (3, 15), *Fedeagas* (7), *Esperanceagas* (7), *Caridedeagas* (7), *daudeneenagas* (9); *deseoagas* (12), *pensamientuegas* (15-4), *berbeagas* (15), *obreagas* (15), *intencioeagas* (15), *graciegas* (16), *santissimeagas* (16), *gloriosoagas* (16) sing.; *virtutegas* (7), *onegas* (15), *Filiogas* (16), *ascogas* (16) mgg. eta *debocinoecas* (16) pl.

3.2.4. Genitiboa

Bizkaiera zaharreko genitiboa aztertzean, Castañosen 1957ko lana dugu oinarri, bertan bizkaierazko (eta araberazko) testu zaharren genitibo singularraren eta mugagabearen -*r*-dun eta -*r*-gabeko aldaerak ikertu baitzituen, euren arteko erlazio kronologikoa argitzeko asmoz. Bere ondorioen arabera, zaharragoak dira -*r*-dun genitiboak, eta honelakoak Betolaza edo Kapanagarenean aurkitzea eliz tradizioari egotzi behar omen zaizkio: “aparecen al menos en aquellas partes en que el respeto al texto fijado debe ser mayor” (Castaños 1957: 61).

Gure testua ere Castañosen datuekin bat dator:²⁷ hemen ez dugu -*r*-dun genitiborik aurkitu, ezta fosilduta egon zitezkeen testuetan ere; guztiak *r* gabeko genitiboak

²⁷ Halabeharrez, Castañosek *VJ* ere erabili baitzuen bere ikerketan.

dira. Singularrean morfemaren alomorfo bi aurkitzen ditugu; *-a-z* ez beste bokalez amaitzen diren hitzetan *-en*, adibide hauetan bezala: *Semeen*, *aragien*, *Demoniñoen* eta *proximuen*. Kontsonantez eta *-a-z* bukatzen diren hitzek *-een* (<*-aen*) alomorfoa dute: *santeen* (< **santaen*), *lurreen* edo *Iauneen*. Pluralean, *-en* atzikia dugu, bizkaiera zaharrean ohi bezala: *Christiñeuen* (2), *podereen* (2), *pecatuen* (8)..., eta ez Arabako euskalkian genuen *-an* (Mitxelena 1958: 38 eta Zuazo 1998: 152).

Mugagabeen, arazoak korapilotsuagoak dira (Castaños 1957: 66). Bokalez amaitzen diren izen bereziekin, bietako adibideak ditugu: *Christoen*, baina *Ebaren*. Bestelako hitzetan alomorfo bi daude, singularrean bezala, bokal bikoitza edo bakarrarekin: batetik *-(r)en* dugu, euskara orokorrean bezala: *accidenteren* (*bat*) eta *Pilatosen*. Bestetik, *-(r)een* formapean aurkitzen dugu: *peligrureen* (*bat*), *deungueeren* (*bat*) eta *mortaleen*.²⁸ Bokal bikoitza duen alomorfo hau, Kapanagarenean ere lekukotua, singularrarekiko analogiaz sortutakotzat har dezakegu (Castaños 1957: 66).

3.2.5. Hurbiltze adlatiboa

Mendebaldeko euskararen sartaldean ohikoa den *-rantz(a)*-ren ordez, *VJ*-n kasu honek *-rantx(a)* forma hartzen du *osterancheco* (4, 13) hitzean. Aldaera berretsita dago Nerbioi arroko XVIII. eta XIX. mendeetako beste euskal testuetan: Orozkon 1739an idatzitako otoitzetan badugu (Garigorta & Gaminde 1986), J. P. Ulibarriren lanetan, Orozkoko dotrinan (Pagola et al. 1992), Laudioko *Ruth-en liburuan* (Ulibarri 2008b) eta baita Arrigorriagako dotrinan ere (Arretxe 1985).

Alabaina, XX. mendera arte itxaron behar dugu ezaugarri honen geografia marrazteko aukera izateko. Izan ere, *EI*-n *-runtz* / *-rantz(a)* formen gaineko galdera bati esker, interesatzen zaizkigun aldaerak ere ageri dira hainbat herritan: *-rantx* (Eribe), *-rantxa* (Berango, Loiu, Orozko, Aramaio), *-(i)rentxa* (Laudio) (Echaide 1984: 199). Bada zerbait, nahiz ezin ahaztu isoglosak alda daitezkeela denboran zehar.

3.3. Aditz morfologia

3.3.1. *-a-* / *-e-* oposaketa aditzean

BZ-an aditz erroaren aurreko bokalak adizki bipertsonalak eta hirupertsonalak bereizten zituen, Altubek, Irigoienek eta Mitxelenak adierazi bezala (Lakarra 1996: 165). Ezaugarri hau, dakigunez, apurka-apurka joan zen galtzen. Indikatiboan *dau* / *deutsut* bereizketak berandu arte iraun zuen arren, *egin* adizkien kasuan XIX. mende hasiera aldera galdu bidean zen (Irigoien 1958: 125): adibidez, Añibarroren hizkeran bereizkuntza galdua bide zen, *Eskuliburuko* lehenengo edizioan ez baita behin ere *de(g)i-* formarik aurkitzen NORK-NORI-ZER-ko adibideetan, nahiz liburuaren bigarren edizioan joera zaharrari eutsi nahi dion (Urgell 1985: 104). *VJ*-n **edun*-en

²⁸ Jakingarria da *-re(e)n bat* egitura dela zehaztea, Kapanagak orokorrean *r* gabeko genitiboak erabiltzen dituen arren, egitura honetan duelako *r*-dun salbuespen finkoa (Urgell 2006b: 8), gorago esan bezala.

adizkietako *dau* / *deuzut* bezalakoak sistematikoki ditugu, eta *egin* aditzaren formetan ere, urriak izan arren, oposaketa mantentzen dela ikus dezakegu: *deguiola* (15) / *daigu* (11).

Aztertu beharreko bi adibide berezi ditugu, halere: *Jaquin azquero Curze Santeac se virtuteac deuquezan...*(4) eta *guizon zan partes beuqué ayteric* (6). Bertan *deu-kezan* eta *beuke* (< **badeuke*) formak ageri dira, adizki bipertsonalak badira ere (gainerakoan, *dauquet*, *dauqueenac...*). Posible da *Rui* erregelak bipertsonal-tripertsonal oposaketa hau kolokan jartzea, *-tu* + *adizki* testuinguruetan erregela hedatzen zihon bitartean (cf. 3.1.3), eta testuingurutik kanpo *e-dun* formak erabiltzen hastea; baina *VJ*-n testuinguru honetan erregelaren adibide bakarra izanik (*iteundu dequionean*, 4) ez dirudi egiantzeko. Honela, litekeena da egun arruntak diren *deukot* edo *dekot* bezalakoan lehen adibideak izatea (cf. *FHV* 101), nahiz eta hurrengo agerraldiak xx. mendera arte lekukotu ez (*OEH*, s.v. *eduki*).

3.3.2. -de pluralgilea iragankorretan

Euskara zaharrean *-*de* pluralgile bat suposatzen dugun arren 3. pertsonaren laguntzaileetan (-*de* forma honetatik letozke *-e* eta *-te* pluralgileak, cf. *egon* aditzaren *daude* forma, < *da-go-de*), Bizkaiko sartaldean baino ez dugu aurkitzen pluralgilearen forma zahar hau NORK-ZER adizkietan: *dau* / *daude* eta *ewan* / *euden*. *EI*-ren datuen arabera (Echaide 1984: 227), xx. mendean ezaugarri hau Arratia eta Uribe kostatik sartaldera dauden lurraldeetan dugu, eta testu zaharrek ere eremu bertua marrazten digute: XIX. mendeko Añibarrok Arratian (cf. Urgell 2001: xcix), XVI. mendeko *Ibarguen-Cachopin* kronikan edo *RS*-en hasita.

VJ-n orainaldiko adibideak baino ez ditugu, eta guztiak dira *-de* pluralgiledunak: *Credoac edo Articuluac contienietan daudeena* (7), *participetan daudela* (8), *ofendidu daudeneenagas* (9)...

Bestetan ere aurki ditzakegu *-*de* pluralgile zaharraren arrastoak, *-te* forma ezagunagoan, honetan Bizkai osoko eta Arabako beste lekukoetan bezala: NOR-NORI laguntzailearen datiboko 3. pertsona pluralaren marka *-te* (<*-*de*) dugu —*jateena* (4, 10, 11)—, eta ez *jacala* formarekin (16) bat letorkeen *-ke* (*jake*). Honekin batera, NORK-NORI-ZER adizkietan ere datiboko hirugarren pertsonaren pluralgilea *-*de* zaharraren ondorena da: *deuste* > **deuts* + *de*. Lekukotua dago, halaber, *eritxi*-ren trinkoetan ere: *dereste* (5), < **deretx* + *de*.

3.3.3. Aditz izenak

Erdi-ekialdeko euskalkietan aditz izena egiteko atzizki bi dauden bitartean (*-te* eta *-tze*, gaur egun azken atzizki hau izanik emankor bakarra), mendebaldeko euskaran (bizkaieran eta Arabako euskaran) hainbat atzizki ezagutu dira historian zehar; Blanca Urgellek ikertu ditu arestiko lan batean (Urgell 2006a), atzizki bakoitzaren ondorio historikoak eta dialektalak zehazturik. Gure testuan bost aurkitzen ditugu, honela deituko ditugunak, Urgelli jarraituz: *-eta*, *-te*, *-ite*₁, *-(t)zaitte*, *-ite*₂ eta *-tuite* (Urgellek ez du azken honen berri ematen).

-eta atzizkia mailegu berriekin erabiltzen zen hasieran, testuen kronologiak adierazten duen bezala, *-a(d)u*, *-i(d)u* amaiera erakutsi ohi duten aditzekin, alegia (Ur-

gell 2006a: 932). Hala ere, bizkaiera arkaikotik bizkaiera zaharrera egindako jauzian diren aldaketa morfologikoetako bat dateke *-eta*-ren indartzea (Urgell 2006a: 933). Honela, gure testua bizkaiera zaharrean kokatzen da, dagoeneko *-a(d)u* eta *-i(d)u* partizipiodunetz gainera, bestelako aditzetara ere hedatu baita atzizki hau: silaba bi baino gehiago daukaten *-tu*-dun aditzetara (mailegu zaharrak barne): *aguinetan* (12), *parcaetan* (9, 14), *erregüetan* (15); bai eta bokalez amaitzen diren partizipio irregularrak ere: *gordeetan* (12).

-te gence atzizki emankorrenetan bigarrena, eta testu honetan partizipio mota hauekin erabiltzen da: (i) partizipio marka gabeko *-n* aditzak (*e(gu)iten*, *enzuten*, *eranzuten*, *esaten*, *jaquiten*, *jaten*, *iceteco*); (ii) ozen + *-i* partizipioetan (*ezarten*, *imintan*), (iii) txistukari + *-i* partizipioetan (*irecasten*, *jausten*); eta (iv) *-gi* markadun partizipioetan (*euguitea*).

*-ite*₁ atzizkia *-te* markaren aldaera berezi bat gence, “*aque*l en el que este sufijo habría sido aplicado a antiguos part. de tema en N con suf. *-i* (**emani-te* > *emaite*)” (Urgell 2006a: 936). Gure testuan *emon* eta *urten* aditzekin dokumentaturik dugu: *emaiten* (9), *emayten* (10, 11), *vrteiten* (3-17). Hala ere, hainbat tokitan lekukotutako *izaiten*-ren ordez, *iceteco* (16-6) dugu testuan. Honek gogorarazten digu galera aditzez aditz joan zela, eta *izan* aditza lehenetarikoa izan zela: ekialdean ere *izate* aurkitzen da lehenengo testuetatik, Etxeparearen kasu (Urgell 2006: 936-7). Bestalde, *-n* amaieradun beste batzuek ez dute sekula *ite*₁ dokumentatu, dagoeneko goian ikusi ditugunak, hain zuzen.

-(t)zaiten mendebaldeko euskalkietan baino ez da dokumentatzen. Gure testuan CVC +*tu* aditz partizipioekin agertzen da, ohi bezala (Urgell 2006a: 938): *kendu-tik quenzayteco* (11), eta *sartu-tik sarzaiten* (3-16) eta *zarçayten* (3-18).

Mendebaldean partizipio eta aditzoinaren arteko oposaketa galtzearen ondorioz (cf. Lakarra 1985, eta bereziki orain Mounole 2007), aditz izenak partizipioaren gainean egiten hasi ziren, hainbat konbinazio berri sorturik (*-ite*₂, *-tute*, *-itze*, *-tutze*, *-ieta*, *-tueta*; ik. Urgell 2006a: 939). *VJ*-n *-ite*₂ markaren adibide bakar bat aurkitu dugu: *asiten* (3-18); izan ere, aditz izena partizipioaren gainean egitea CVC-*i* erroekin hasi bide zen (Urgell 2006a: 939). Gainerakoetan, ordea, partizipio markarik gabeko aditz izenak ditugu (*ezarten*, *imintan*, *jausten*). Beraz, honi *-tuten* erako formarik ez daukagula gehitzen badiogu (1653an lekukotzen da lehenengoa, Mikoletaren testuan; Urgell 2006: 939), esan dezakegu *VJ*-ren hizkeran aditz izenak partizipioen gainean eratzea oraindik hastapenetan zegoela.

Ohiko atzizki hauetaz gainera, *VJ*-ren *sinistu iten* (8-8) adibidean dugun *-tu ite* egituraren berri eman nahi dugu, oraindik testuan guztiz gramatikalduta ez dirudien arren, gero testua kokatzeko orduan garrantzitsua izango delakoan, honelako aditz izenak Audio-Orozko inguruko lekuko modernoagoetan baino ez baititugu aurkitzen. Dударik gabe, jatorriz gero aztertuko dugun *partizipio* + *egite* batetik dator (ik. § 3.4.3), testuak berak erakusten digunez; izan ere, *sinistu iten* hau kredoan ageri da, *Sinistu iten dot Espiritu Santu Iaunegan* esaldian, baina geroko azalpenetan aldatuta agertzen da: *Cer esan gure dau “Sinistu eiten dot Espiritu Santuegan”*. Dena dela, ez dugu uste *-tuite* atzizkitzat har dezakegunik oraindik testu honetan; izan ere, badugu *iten* formaren beste adibide bat dotrinan, aditzaren esanahi bete gordetzen duena: *luxurieco peccaturic es iten* (12-18).

3.4. Sintaxia

3.4.1. Aoristoa

xvi. mendeko testuetan islatzen den aditz sistema eta gaur egungo sistemaren arteko ezberdintasunik handienetako bat *aoristo* deitu ohi ditugun aditz formak dira, aoristo perifrastikoak eta aoristo trinkoak.

Aoristo perifrastikoa *egin*, **ezan* eta **edin* laguntzaileekin osatzen da, eta egun indikatiboaz kanpoko moduetan bakarrik erabiltzen diren arren, euskara arkaikoan indikatiboan ere erabiltzen ziren, iraganeko ekintza burutua adierazteko, Lafonek Etxepareren adibide honekin erakusten duen bezala: *Iaun erreguec meçu nenzan ioan nenguion bertaric* ‘Errege jaunak *agindu ninduen* beragana joateko’ (Lafon 1943: II 77).

Aoristo trinkoa, izenak aditzera ematen duenez, lehenaldiko adizki trinkoen bidez osatzen da, eta egungo aspektu burutugabearen ordeztu, aspektu burutua adierazten zuen aditz sistema arkaikoan, *RS*-tan dugu adibide honetan kasu: *adiunça onean nentorre vaya ezer ez necarre* ‘En buena sazón *vine* mas no *truxe* nada’ (Lakarra 1996: 328, 332 erref.).

Aoristo hauek bizkaiera zaharreko testuetan ere aurkitzen ditugu, ez bakarrik xvi. mendekoetan, baita xvii. eta are beranduagoko testuetan ere. *VJ*, dotrina izanik, gehienbat orainaldiko denboraz baliatzen da, eta nahiko ugari dira aoristoko formak, bai perifrastikoak, baita trinkoak ere. Hauek dira gure testuan aurkitu ditugun aoristo forma guztiak:

Aoristo perifrastikoak

- (1) Da gu erredimietaco ta salvaetaco *etorri cidina* legues [...] hican zan Curzean crucificadue... (2)
- (2) ...Marie Santissimea *guera cidin* Virgine... (6)
- (3) Celan erredimidu eta *libredu guenguicen?* (6)
- (4) *Hil cidin* Iangoico zan leguez, àla guizon zan leguez? (6)
- (5) Guizon zan partez *hil cidin*... (6)
- (6) *Iaci sidin* infernuetara. (8) [*Kredoan*]
- (7) *Ygo eguien* ceruetarà... (8) [*Kredoan*]
- (8) Iesus dulcissimuec *ofrecidu eguion* Santu glorioso honeri [...] erioza on bat. (16)

Aoristo trinkoak

- (1) Bay Iaune, eguin artean, *eguienean* eta guero vere veti Virgine. (6)
- (2) Cetaraco *senguisen* Iangoicoac? (7)
- (3) Non *cidin* guizon? (5)
- (4) Yru personaetaric cein *sidin* guizon? (5)
- (5) Christo cetaraco *sidin* Guizon? (6)

Aoristo trinkoari dagokionez, esan behar dugu oro har lehenaldiko oso adizki guztiak ditugula, hala aoristo nola imperfektibo: aoristo trinkoan *egin* eta **edin* baino ez ditugu, eta adiera imperfektiboan *izan* baino ez: *Iesu Christoc guizon zan partes* (6), *Hil cidin Iangoico zan leguez, àla guizon zan leguez* (6)... Hala ere, suposa dezakegu aoristo trinkoak galbidean zirela, adizki trinkoa aukeran duten gainerako aditzetan perifrasiak ditugulako, hala aoristokoak (*etorri cidina*), nola arruntak (*eguin situen, hican zan, egui eben*...).

Aoristo perifrastikoetan, hauek dira lortu ditugun emaitzak:

Aoristo perifrastikoak	Egungo lehenaldi perfektiboa
% 35 (8)	% 65 (15)

Ehunekoek aoristo perifrastikoaren galera aurrera doala erakutsi arren, badago oraindik ñabartasunik egituran, nolabaiteko bizitasuna bazuelako seinale: batetik, *egin* eta **edin* laguntzaileekin erabiltzen da, hots, hala iragankor nola iragangaitzetan (Kapanagak, adibidez, **edin*-ekin baino ez) eta, bestetik, hirugarren pertsonaz gaine-rako adizkien adibideak dauzkagu.

Orokorturik, aoristo sistemaren galtze prozesua aurrera doala erakusten digu tes-tuak: batetik, aoristo perifrastikoa lekua irabaziz joan da aoristo trinkoaren kaltean (*etorri cidina* 2). Bestetik, dagoeneko *egin zuen* tankerako perifrasiek aoristo mota biak baztertu dituzte, hala aoristo trinkoa (*eguin situcen* 2), nola aoristo perifrastikoa (*jayo zan* 8). Testuan sistema zaharra eta berria erabiltzen dituen aditzik badugu: *sen-guisen* (7), baina *eguin situcen* (2).

Bestalde, eta amaitzeko, aipagarri da aoristoak ez direla berdin banatzen testuan zehar. Hasierako paragrafoan, *Doctrina Christianea cer da* galderari emandako eran-tzunean, zazpi adibidetan aoristo bakarra dugu (menpeko esaldian); *Galdera-eran-tzun* atalean, ordea, aoristoak dira gehienak, hamairu adibidetan bederatzi, hain zu-zen. Kredoan ere forma modernoak dira garaile (zazpi adibidetan bost).

3.4.2. -ø vs. -tu

Mendebaldean ere aditzoin eta partizipioaren arteko bereizketa bazela frogatzeko Azkuek eta Lafonek hainbat arrazoi eman zituzten (Lakarra 1996: 185). Bereizketa honen galera nola gertatu zen aztertu berri du Mounolek, mendebaldeko testu zahar guztiak kontuan hartuta (Mounole 2007).

VJ-n galera aurreratuxe zegoen, testuko 16 orrialdeetan aditzoinaren bi adibide baino ez baititugu aurkitu: *gera cidin* (6) eta *Cumpli bidi* (14; Aitagurean), partizi-piodun hemeretziren aldean. Biak **edin* aditz laguntzailearekin datoz, espero zitekeen bezala, aditz laguntzaile honekin (eta gure testuan adibiderik ez duen **ezan* aditzare-kin) mantendu baitzen bereizkuntza xvii. mendean (Mounole 2007: 88).

Hauen aldean, esan bezala, hemeretzit dira partizipiodunak, bai **edin*-en bitar-tez egindako perifrasietan (*confessadu ecin belidi* 15) eta baita *egin*-enetan ere. Az-ken hauetan ezinbestean, *egin*-en perifrasi [partizipio + *egin*] gisa sortu bide baitzen, Mounolek erakutsi duenez (Mounole 2007: 119). Honegatik, ez dago behin ere [adi-tzoina + *egin*] egiturarik gure testuan, ez otoitzetan (*parcatu equiguzus* dugu Aitagu-rean), ezta bestelakoetan ere (*libredu guenguicen*, 6).

3.4.3. Egin aditzaren erabilera VJ-n

VJ-ren, garaiko beste testuekin konparaturik, *egin* era berezian erabiltzen da; izan ere, haren aditz izena hainbat adibidetan ageri da partizipioari laguntzen, *partizipio* + (*eg*)*ite* egituran. OEH-ren arabera, *egin* aditza indartzaile bezala xvi. mende amaiera-tik lekukotzen da mendebaldean, baina beti ere *partizipio* + *ite* moduan (ez da *par-*

tizipio + *egin*-ik XVIII. mende bukaera arte). *OEH*-aren arabera, *VJ*-z gain, *EK*-n eta *Bet*-n ere aurkitzen da (baina ez *Mik* edo *Kap*-n) (*OEH s.v. egin* 7).

xvi eta xvii.eko adibideak, gutxi izateaz gainera, testuinguru mugatueta baino ez dira agertzen, esan bezala: beti aditz izena lagun dutela, eta behin ere ez partizipioa. Egun bezala, indartzailea izango balitz, azaldu beharko genuke zergatik ez den beste aspektutan ere agertzen: *etorri egin naiz, etorri egiten naiz, etorri egingo naiz...* Areago, *EK*-n eta *Bet*-n mendeko perpaus jokatuabeetan bakarrik dugu *partizipio* + *egite* egitura; *VJ*-k, ordea, adizki jokatueta ere badakar, xviii. mende bukaera arte berriz lekukotzen ez bada ere. Honela, xvi. eta xvii. mendeko adibideetako *egin* aditzak beste zerba it adierazten zuela uste dugu, eta ez bakarrik fokalizazioa. Ildo honetatik, uste dugu egokiena dela aditzaren nominalizazioan ditugu adibideak eta forma jokatueta-koak ezberdin aurkeztea, azalpen eta hedatze ezberdinak izan ditzaketelakoan.

Aditz jokatuabeen kasuan, sei adibide ditugu *VJ*-n, hala baiezko nola ezezko perpausetan. Gaur egungo bizkaieraren sartalde zabalean oraindik erabiltzen dira honelako egiturak ezezkotan, *ibili esitea txarra da* bezalakoak, **ibili ez e(g)itea* batetik datozenak, gure ustez (ik. Gaminde 1990 eta 2007: 138).²⁹ *Bet* eta *EK*-ko ezezko perpaus egitura hau berau izan arren (*Bet*-k baiezko bat ere badu), *VJ*-n gramatikalizatuago dagoela dirudi, *ez* partikula aditzaren eta *egite*-ren artean jarri beharrean, egitura osoaren aurrean baitoa: *ez hil eiten* (cf. *Bet*-ren *hil ezeiten*).

Are interesgarriago dateke aditz jokatueta duen erabilera, esan bezala hauxe baita xvii. mendeko lekukotasun bakarra; baina, zoritxarrez, testu laburra izaki, ezer gutxi esan dezakegu honetaz. Egituraren erabilera sintaktikoaz, zenbait kasutan badirudi oraindik indartzaile funtzioa baduela, hala jokatueta nola jokatuabeetan, adibide hauetan bezala: [*bautismuec*] *emon eiten dau lenengo graciie* (9) eta *amar mandamien-tuoc encerreetan dire biten: bata da servidu eta amadu eitean* (13). Beste zenbaitetan, ordea, indartzaile balioak galduta dirudi: *Yteundu eyten deuzut* (4) edo *lenengoac aguindu eiten dau mesa osoa enzutea domeeca eta egucerietan* (13). Honek *partizipio* + *egin* egitura markatua higatu dela erakusten du.

Aditz izenen atalean (§ 3.3.3) *sinistu iten* formaz hitz egin dugunean, proposatu dugu Orozko eta Audio partean agertzen diren *sinistuiten*, *aituiten*, *beguiretuiteagas...* forma modernoagoen jatorria hemen dugu *partizipio e(g)iten* + *ad. laguntzaile* egitura izango litzatekeela.

Errepara diezaiogun partizipio mota eta erabilera honen arteko erlazioari. Hurrengo taulan, partizipio mota ezberdinen arabera banatu ditugu adibideak, alboan bestelako atzizkiekin egindako aditz izenen portzentaia ere erakutsiz:

	<i>part. + (e)iten + lag.</i>	Besteko atzizkiekin (- <i>eta</i> , - <i>te</i> ...)
CVC - <i>tu</i>	% 0	% 100 (2)
(+ 2 silaba) - <i>tu</i>	% 73 (8)	% 27 (3)
- <i>adu</i> / - <i>idu</i>	% 7,1 (2)	% 92,9 (26)
- <i>n</i>	% 8,3 (1)	% 91,7 (11)
- <i>gi</i>	% 100 (1)	% 0
- <i>i</i>	% 0	% 100 (5)

²⁹ Gamindek, ziurrenik orduko euskararen diakronia ikerketetan ziren hutsuneak zirela eta, honela azaldu zuen egitura hau: ««ez» jartzean TE hau [aditz izena egiteko atzizkia, K.U.-ren oh.] zenbait barrietan aditz-partizipio horretatik bananduta agertzen zaigu» (Gaminde 1990: 86).

Kopuruak urritxo badira ere ezer erabatekorik esateko, badirudi silaba bi baino gehiago duten *-tu* partizipioetara lerratzen hasi dela, hain zuzen ere gaurko euskarari *-tuite* atzizkia hartzen dutenak. Taulako datuen arabera, beraz, proposa dezakegu hasieran balio indartzailea izan zezakeen *partizipio + egiten* egitura *VJ*-ren hizkeran aditz izenak sortzeko baliabide izateko bidean zegoela. Aldi beretsuan, *e(g)iten*-ek masa fonikoa galduko luke, dagoeneko *VJ*-ko *sinistu iten*-ek erakusten duenez, eta gero gramatikaldur *-tuite* atzizkia sortuz, Orozko eta Laudioko testu berriagoetan lekukotzen den bezala (cf. Urkijo 1994: 123 eta Ulibarri-prestatzen).

Aditz hauekin —eta ez bestelakoekin— nolatan gramatikaldur zen azaltzekotan, *-eta* eta *-tze* atzizkiek Bizkaian eta Araban izan zuten ordezkatzeko prozesuarekin lotu beharko genuke (cf. Urgell 2006a: 932); hau da, *-tze* atzizkia galduz zihoan bitartean *-tu* partizipioetan eta *-eta* atzizkiak toki hura guztiz bereganatu aurretik, *-tze* ordezkatzeko *VJ*-en hizkeran baliabide berri hau sortu zela suposa dezakegu. Hipotesi honen kontra kronologia gurek, agian, atzizki berria berankorregia izan bailiteke, zuzenean *-tze*-ren galararekin lotzeko.

3.4.4. Hitz ordena zaharrak: *a. nagusi + ez + a. laguntzaile eta erlatiboek*

A. nagusi + ez + a. laguntzaile egitura zaharra (Lakarra 1986b: 655), nahiko arrunta izan arren mendebaldeko eta erdialdeko testu zaharretan (Lakarrak *Mik*, *ZubLez*, *BB* eta gipuzkerazko adibideak ematen ditu), ia ez dugu testu honetan lekukotu: adibide bakarra menpeko esaldian dugu, *ekusi eztozune* (7).

Interesgarria da *VJ*-eko *Aita gurea* otoitzeko *ce equiguzu echi jausten tentaciñoean* esaldia XVI.-XVIII. (eta are XIX.) mende arteko mendebaleko beste dotrinetakoarekin konparatzea, arkaismoak gordetzeko testurik aproposenatarikoa izanik, gehienak *nagusi + ez + laguntzaile* ordena baitaukate: *echiezeguçu jausten* (Bet), *echi çeegiguzu tentaziñoan iausten* (Kap), *Ichiezeguiguzu jausten* (Arz) eta *ichi ez eiguzu tentaziñoan jausten* (Laudioko 1828ko dotrina)... baina *ez eiguzu ichi tentacionen iaustitem* (ZubLez).

Beste alde batetik, gaur egun izenaren aurrean jartzen diren zenbait elementu, *VJ*-n izena eta determinatzailearen artean agertzen dira, antzinako beste testu askotan legez; hau euskarak hizkuntza isolatzaile izatetik hizkuntza aglutinatzaile izatera pairatu zuen *deribaren* azken hondarretako bat bide da (Lakarra 2006a: 270). Testuan izenaren ondoan jarritako mota guztietako elementuak ditugu, nahiz eta ez guztiak portzentaia berean: *-ko* genitibo guztiak hortxe ditugu: *misterio Santissime Trinidadecoa*, *Amar mandamientu Iangoicoen leguecoac*... *-en* genitiboak eta erlatiboak, ordea, bietara dauzkagu: *tentaciñoe gueure arerioenetic* (3), *erreliquie pecatuenic* (11-10)... baina *pecatuen parcaciñoa*, batetik, eta *Christiñeu Iangoicoen gracion dagoçanac*, *Becatari Iangoicoagana biortu ditesanay*... baina *esan situcen verbaac*, besetik.

3.4.5. Subjuntibozko baldintza

Subjuntibozko baldintza, egun erabili ez arren, orain gutxi arte ohikoa izan da euskalki guztietan. Etorkizunari dagozkion hipotesiak markatzeko erabiltzen da (Lafon 1943: II 94), hipotesia gertatzeko aukera handia duenean. Gure testuak baditu

honelako formak, bai aditz iragankorretan (*egin*-en adizkiekin, bada): *gorde badaigu* eta *egin badaigu*, baita iragangaitzetan ere (**edin*-en adizkiekin): *imini badidi* edo *echi badidi*.

3.4.6. *Komunztadura falta*

Objektu pluralarekiko komunztadura falta bizkaieraren ekialdeko eta Arabako testu zaharretan agertzen zaigu, eta gaur egun arte mantendu da ezaugarri hau, Zavalala eta Azkue jadanik konturatu ziren bezala: “en varias zonas territorialmente guipuzcoanas y alabasas del dialecto B rechazan por lo general toda característica de pluralidad objetiva. Dicen *dauko* y *emon dotsagu* aun tratándose de varias cosas en vez de *daukaz* y *emon dotsaguz*” idatzi zuen lekeitiarrak (Azkue 1923-5 II: 775, *apud* Lakarra 1996: 188). Lakarrak erakutsi du egoera hau zaharra zela, Barrutiaren eta Amiletaren adibideak ekarri (1996: 189); gainera dezakegu Arabako testuen lekukotasuna: *torçoyac daucan averea* (Lcc), *bioza ta az chiquirra daroadala señaletan* (Laz), *zugatic gauza guztiac izten dut oso* (Gamiz)... (cf. Zuazo 1998a: 161).

VJ-n oro har komunztadura gordetzen da, espero bezala, birritan izan ezik: *Esan gure dau esse becatari Iangoicoagana biortu ditesanay* [...] parcatuco deusteela *pecatuuec* (9) eta *Jesus dulcissimuec ofrecidu eguion Santu glorioso honeri* [...] errezadu leguionari *zaspi Pater Noster, zaspí Ave Marie, zaspí Glorie Patri e' Filiogas, alcanzaduco leucela* [...] *erioza hon bat* (16). Ikusita aditzen kokagunea esaldian, Zuazok Betolazaren adibide bati emandako arrazoi bera erabil dezakegu hemen: “aditz modala izatea eta objektua bere ondoren etortzea [etzana geurea, K.U.]” (Zuazo 1998b: 83). Ez dirudi, beraz, testua geografikoki kokatzeko adinekoak direnik.

Bestalde, birritan datibo komunztadurarik gabeko aditzak ere badaude: *Yru lenengoac pertenecietan dire Iangoicoen honreari* (12), *ce didile falso testimoniñoeric ereigui inñori* eta *ce didile guzurric essan* (13), espero bezala gehienetan datiboan islatu ohi duen arren: *irecasten jateena seiñay* (4), *bear da jaquin eranzuten iteundu dequionean guizonari* (4), *inñori ce daquiola ecer ostu edo quendu* (12, azken hau komunztadurarik gabeko bigarren adibidearen ondoan)... Hemen ere, pluralean bezala, datiboan aditzaren ostean agertzen da. Añibarrorengan ere honen adibideak ditugu, besteak beste, eta hemen ere datiboaren kokapenak eragina izan dezakeelakoan dago argitaratzailea (Urgell 2001: cxliii).

3.4.7. *Koordinazio zaharraz: X-gaz Y > X Y-gaz*

Euskara zaharrak, eta koordinazio orokorraz gain, beste koordinazio mota bat eza-gutu zuen, gure lehenengo testuetatik gutxiengoan dena: *X-gaz/kin Y X* eta *Y* deritzona; hau da, soziatiboaren bitartez lotzen dira koordinatutako bi elementuak. Egitura hau oso ondo dokumentaturik dago bizkaieraz, gipuzkeraz eta araberaz, besteak beste (orain Iparraldean ere lekukotu da: Lakarra 2008b; cf. halaber, Lakarra 1996: 193 eta 1983a: 49).

Lazarragaren eskuizkribuak egitura honen beste aldaera bat erakutsi digu, non soziatiboa bigarren elementuari lotzen zaion, *X Y-gaz* deitu dezakeguna (Lakarra 2008b: 94): *ysasoorrec horbe guztiaz* ‘el mar y todo el orbe’ (AL 1169r)... Aldaera honek VJ-eko esaldi bat berrikustera eraman gaitu: *Jesus dulcissimuec ofrecidu*

eguion Santu glorioso honeri [...] errezadu leguionari zaspi Pater Noster, zaspi Ave Marie, zaspi Glorie Patri & Filiogas, *alcanzaduco leucela [...] erioza hon bat* (16), horren adibide baitirudi (= ‘zaspi Pater Noster, zaspi Ave Marie eta zaspi Glorie Patri & Filio’). Egituraren bermerik onena aditz komunztadura izaten da, hau da, sozietiboarekin lotutako aktantea pluralean islatzea (Lakarra 2008: 94): Gure adibidea bereziki iluna da alde honetatik, ordea, *-gas-*dun osagaia kontuan hartu gabe ere pluraleko komunztadura falta baitu (ik. § 3.4.6; cf. halaber, Lakarra 2008b: 94, 28. oh.).

3.5. *VJ-n* agertu ez, baina Bizkaiera Zaharrea agertzen diren beste ezaugarriak

Atal honetan, labur bada ere, Lakarrak bizkaiera zaharrea aurkituriko baina gure testuan ez ditugun zenbait ezaugarriren berri (gehienak morfologikoak) emango dugu. Esan gabe doa honek garrantzi handia duela testua historikoki kokatzerakoan. Gogora dezagun bi arrazoiri zor dakiokela arkaismo horiek testuan faltatzea: lehenik, arrazoi historiko-geografikoak dira, hau da, *VJ-n* idatzi zen garairako hizkerak ezaugarri horiek galdu izana; eta bigarrenik, testu laburretan ohikoa da ezaugarriak aukera faltagatik ez agertzea (cf. Camino 2004: 42).

Gehienak morfologikoak izan arren, fonetiko bat ere badugu: tistukarien disimilazioa aditz laguntzailean. *FHV*-ren arabera euskalki askotako lekukotasun zaharretan dugu inperatiboan fenomeno hau: bizkaieraz, lapurteraz eta goinafarreraz (*FHV* 293). Inperatibotik kanpo, mendebaldeko bizkaieraren lekukotasunetan baino ez du disimilazio mota hau aurkitzen: «*RS erosaala* “que te compre” < *azala*, *Mik ecarri dous* “truxistes” < *dozus*» (*FHV* 294) (cf. Lakarra 1996: 197). *VJ-n*, ordea, ez dugu honelako adibiderik aurkitu: *eguizus* (14), *deustezucela* (16) ...

Morfologiaren alorrean, *-zu* aditz markaren pluraleko balio zaharra, hau da, *dozu* bezalako adizki batek bigarren pertsona pluraleko balioa izatea ere bizkaiera zaharrea arrunta da (Lakarra 1996: 173). Kasu honetan, halabeharrez, ez dakigu *VJ-n* zer erabiliko zen, ez baitugu bigarren pertsona pluraleko adibide argirik.³⁰

Testu arkaikoetan geroaldia markatzeko forma zaharrak dauzkagu: batetik, *egin* aditzaren orainaldiko forma biluziak eta, bestetik, subjuntiboko *-a(n)*, bizkaiera zaharrea zegoen geroaldiaren eta subjuntiboaren arteko erlazioaren lekuko (Lakarra 1996: 169 ee.hh.). Horrezaz gain, *-ke* atzikia ere erabili izan da geroaldia markatzeko. *VJ-n*, dotrina izanik, geroaldi gutxi espero dugu, eta agertzen diren guztiak *eguingo dugu* tankerakoak dira, hots, denak modernoak.

Lakarrak *RS* aztertzean aipatzen duen lehenengo ezaugarria aditz laguntzaileetako *-n > -ø* berrikuntza dugu. Ezaugarri hau, *RS*-az gain, *Mik*-ren testuan eta xvii. mendeko beste testu labur batzuetan ere aurkitzen du, bai eta honen arrastoak Bilboko iparraldeko xix. eta xx. mendeetako hizkeran (Lakarra 1996: 166 ee.hh.); *VJ-n*, ordea, *zan* (2, 6...), *situcen* (2, 2), *ciñeydezan* (16) bezalakoak baino ez ditugu.

³⁰ Lakarrak adibide hau aipatzen du, beharbada usadio zahar honi atxikitzen zitzaizolakoan (Lakarra 1996: 176, 47. oharra): *bearda jaquin cetaraco eguin guenducen bere Divine Magestadeac. Yte.—Cetaraco senguisen langoicoac?* (7). Hala ere, gure ustez behintzat, hau ez litzateke usadio horren erakusgarri, galdera guztiak singularrean eginak baitira: *Yteundu eyten deuzut* ‘deutsut, dizut’ eta *eranzuten deuceit* ‘deutsat, diot’ (berorika ari da, noski, ikaslea).

VJ-k halaberrez ez dakarren beste ezaugarri zahar bat *eroan* eta *joan* aditzak ohitura adierazteko laguntzaile erabiltzea dugu; halaberrez diogu, ez dagoelako dotrina osoan ohitura adierazpiderik (Lakarra 1996: 179 ee.hh.).

Aoristo eta *irrealis*-etan **ezan* laguntzailea agertzen zaigu bizkaiera zaharreko testu zenbaitetan (Lakarra 1996: 181 ee.hh.), baina *VJ*-n dagoeneko galdurik bide dago *egin* erroaren mesedetan: *libredu guenguicen* (6), *ofrecidu eguion* (16), *gorde badaigu* (11)... Gaur egun ekialdeko ezaugarritzat dugun *Bai(s)t*- aurritzia *RS*-k eta *Bar*-k lekukotzen dute, baina gure testuak ez du honen adibiderik (Lakarra 1996: 191). Objektu zuzena genitiboan agertzea, egun arrotz egiten bazaigu ere mendebaldean, ondo dokumentaturik dago bizkaiera arkaiko eta zaharrean, Arabako euskararen (Lazarraga), bai eta gipuzkera zaharrean ere (Lakarra 1996: 191). Gure testuan, ordea, nominatiboan daude honelako adibide guztiak, Kredoko *Arean etorricò da juicioco egunean vicièc eta hilec juzquetan* esaldian ikusten dugun bezala.

4. *VJ* eta bizkaiera zaharra: kronologikoki eta geografikoki kokatze aldera

4.0. Sarrera: orain arteko hipotesiak

Dotrina honen lehenengo berriak Vinsonek eman zituen, bere *Essai d'une Bibliographie de la langue basque* obran (1891-1898). Bertan azaldu zuenez, J. I. Aranak uste zuen *Viva Jesus* Bizkaiko eta Arabako mendebaldeko bizkaieraz idatzirik zegoela, eta Kapanagaren dotrina baino zaharragoa zela. Vinsonek, bere aldetik, ez zuen uste hain zaharra zenik "...pour plusieurs raisons, entre autres à cause du *v* médian...", eta dotrina zaharrago baten berrargitalpentzat jo zuen (Vinson 1891: 98). Urquijo ere berrargitalpenaren hipotesiaren alde zegoen (Urquijo 1923: 337).

Mitxelena hiruren iritziak jasotzera mugatu zen, inolako epairik egin gabe (1954: 85); hala ere, beste lanetan mendebaldeko hizkeraren lekukotzat hartzen du, Aranaren iritziarekin bat (cf., adibidez, *FHV* 282).

Refranes y Sentencias [RS] kokatzerakoan, Lakarrak *VJ*-ren kokatzeari ere heldu zion, Aranaren hitzak aintzat harturik. *RS*, Mikoleta [*Mik*], *VJ* eta Orozkoko erregu labur batzuk (Garigorta & Gaminde 1986) konparatu zituen, eta BZ-ko mendebaldean bi eremu egin zituen aditzen lehenaldietan gertatzen den *-n > -ø* bilakabidearen arabera: honela, *RS* eta *Mik* iparmendebaleko bizkaieraren lekuko lirakeen bitartean, *VJ* eta Orozkoko erreguak hegomendebalean kokatu beharko lirakeke.

Guk ere, Orozkoko euskara zaharra aztertzean (Ulibarri 2008a: 203 ee.hh.), Lakarraren hipotesia hartu genuen eta *VJ*-ren eta Orozkoko euskararen artean erlaziorik bazela proposatu, baina hauen arteko zenbait ezberdintasun ere topatu genituen, XVIII. mendeko erreguak hainbat ezaugarritan *VJ* baino arkaikoagoak direlako. Txistukarien neutraltzea, adibidez, *VJ*-k dagoeneko oso aurreraturik du, Orozkoko erreguetan kontsonante aurrean baino aurkitzen ez den bitartean.³¹ Erreguek bokal bikoitzak ere hobeto gordetzen dituztela ondorioztatu genuen, *VJ*-n baino erregularrago baitira. Oraingo honetan 2008ko lan hartan esandakoa zabaltzen eta zehazten saiatuko gara.

³¹ Orduan ez genuen honetan erreparatu, gorago esan dugun bezala (§ 3.1), baina txistukari afrikatuetan *VJ*-k dagoeneko neutraltzea osoturik duen bitartean, Orozkoko erreguetan oraindik afrikatu apikariak mantentzen dira: *eracusi*, *dusuguz* (sic), *deusegu*...

4.1. Hipotesi berri baten bila: dialektologia historikoaz

Mitxelenak esan bezala, edozein hizkuntzaren historia datatu eta kokaturiko dokumentu zaharren gainean baino ezin da eraiki; beste guztia ez da estrapolazioa besterik, eta bakarrik balio dezake datu seguruen oinarria badauka eta datuok diakronikoki azaltzen baditu (1971: 149).

Kontuan hartu behar dugun lehenengo gauza da dialektologia historikoak, orokorrean alderdi diakronikoan mugitzen den arren, alderdi sinkroniko oso garrantzitsua duela; xvii. mendeko dialekto bat deskribatzen saiatzen garenean, dialekto horrek historiaren une jakin batean izan duen egoera berreraikitzen saiatzen gara, eta horrek sinkroniaren esparruan kokatzen gaitu. Hau dela eta, dialekto baten lekukotasun zaharrak aztertzen ditugunean, lekukotasun hauen arteko hizkuntz erlazioak kronologia eta geografia kontuan hartuz konparatu behar ditugu (Williamson 2004: 103); bestela, dialekto zaharren deskribapenean bere ezaugarri diakronikoak eta diatopikoak gure aurreiritzien arabera epaituko genituzke, eta inongo errealitaterik izan ez duen dialekto bat lortuko genuke, denboratik eta espaziotik kanpo.

Dialektoak ez dira ongi mugaturiko multzo zurrunik, oso zaila izaten baita dialektoak bereizten dituzten ezaugarri guztiek muga geografiko bera marraztea, ezaugarri bakoitzak bere muga propioa baitauka. Hau dela eta, dialektoaren entitate zurruna gainditzeko “tarteko hizkera” edo trantsizio hizkera kontzeptua etorri zen (Camino 1997: 33). Hala ere, zenbait egoera berezitan ezinezko izaten da inolako dialektorik zehaztea, ezaugarriak geografian zehar banan-banan sortzen eta desagertzen baitira; honelakoetan, hizkerarik hizkera doazen trantsizio eremuak izanik guztiak, “dialekto *continuum*” kontzeptuaren beharra izan dute ikertzaileek. Honekin batera, berrikuntza baten isoglosak ez du beti euskalki bakar bat hartzen, eta askotan gertatzen da ezaugarria euskalki batean baino gehiagotan agertzea eta bakar baten mugekin ados ez izatea: pluralekiko komunztadura ezak, adibidez, hiru euskalkitan izan arren (Arabako euskaran, bizkaieran eta gipuzkeran), ez du hauetako bat ere osorik biltzen (Lakarra 1996: 190).

Muga geografiko hauek ezartzea eta zehaztea zaila baldin bazaigu gaur egungo dialektoetan, kontuak nahikotxo zailtzen dira garai zaharretako dialektoetan, hainbat arrazoiengatik. Hasteko, lekukotasunek ematen diguten informazioa ez baita geografikoa bakarrik, historikoa ere baizik eta, beraz, “arretaz jokatu beharko da kasu honetan, testuetako lekukotasun zaharrak epaitzean, hizkera modernoan oinarriturik intuizio modernoa behar ez den moduan erabiltzea gerta bailiteke” (Camino 1997: 43). Ikertzaileak ebatzi beharko du, bada, era bateko edo besteko informazioa den: ezaugarriek non eta noiz arte iraun duten ahalik ondoena argituz. Bestalde, gogoan izan behar dugu hizkuntz aldaketak ez direla goizetik gauera gertatzen, ez ezaugarriari dagokionez, ezta haren muga diakronikoei dagokienez ere: aitzitik, lehen aipatu dugun “dialekto *continuum*” kontzeptua hona ere ekar dezakegu. Kontuan izan behar dugu, halaber, aztertzen ari garen dialekto eta garaian (adibidez, xvii. mendeko bizkaieran) arkaiko den zerbait aurkitzeak ez duela zertan adierazi arkaismoa bizirik zegoela, askotan zenbait egitura fosilduta geratzen baitira hizkuntz jardunean, egitura sortzen duen legeak funtzionaltasuna galdu arren. Hau dela eta, arkaismo horien erabilera maila eta dialektoaren gramatika duen pisua zein den ikertzea beharrezko dugu, aurreko atalean egin bezala.

Dialektologia diakronikoak dakarren beste arazo bat da, egun lurralde zabal bat betetzen duen ezaugarria (dela dialekto bat, dela bat baino gehiago) ez dela nahitaez eremu bakar batean sortua: txistukarien neutraltzea orain arte Bilbo inguruan bakarrik sorturiko berrikuntzatat jo da (*FHV* 282; cf. Lakarra 1996: 145 eta § 3.1.4). Hala ere, ikerketa eta testu berriek ikuspegi hau berritu behar dela adierazten digute, hegoaldeetik ere (Gasteiz partetik?) zabaldu bide baitzen neutraltzea: Lazarragaren eskuizkribuak eta Landuccioren hiztegiak oposaketaren ahuldura erakusten dute: *toleztaduric* dakar Lazarragak (Urgell 2006b: 3) eta *ezcuco calloa, ezquinadua...* Landucciok.³²

Baina, guztiaren gainetik, ezinbestekoa da garai zaharretako dialektoen gainean ditugun datuak nolakoak diren gogoan hartzea. Dialektologia historikoan, sinkronikoan ez bezala, gordetako testuetara mugatu beharrak gara, honek dakartzan arazoak arazo: orduko dialektoen zatikako ezagutza bakarrik ematen digute, idazlearen jarrera linguistikoaren gaineko datu eskasak ditugu, zalantzak izan ditzakegu testuan agertzen den ezaugarria benetan ahozko hizkuntzan zegoen ala ez... (Lazard 1977: 183).

Hau guztia gogoan, gure lehenengo betebeharra testuaren garai historikoa zein den zehaztea litzateke, garai horretan dauzkagun beste lekukoekin konparaturik bertan betetzen duen tokia argitze aldera. Honetarako, testuaren ezaugarrien artean bereizi beharoko ditugu diakronian kokatzeko esanguratsuek izan daitezkeenak eta geografikoki kokatzen lagunduko digutenak. Zeregin honetan izugarri laguntzen du hizkuntzaren historian behar bezalako periodizazio bat izateak, alegia, garai bakoitzari batasuna emateko eta gainerako garaietatik bereizteko gai diren hizkuntz ezaugarrietan oinarritutakoa. Azkenotan baldintza hauek ondo xamar betetzen dituen periodizazio bat proposatu da euskararen historiarako (Lakarra 1997 eta Gorrochategui & Lakarra 2001), eta honetaz baliatuko gara, bada, ondoko ikerketan.

Behin testua kronologikoki kokaturik, kokapen geografikoari ekin diezaikegu, honetan ere garai bereko testuekiko erkaketa izanik gure tresnarik garrantzizkoena. Esan gabe doa, ordea, zeregin honetan lehenetsuna izango dutela hizkuntzaz kanpoko ezaugarriengatik jatorri ezaguna duten testuek. McIntosh-ek eta bere taldeak, *Linguistic Atlas of Late Medieval English* (*LALME*) proiektua prestatzerakoan, horri erreparatu zioten: izan ere, ordura arteko *Middle English*-aren eremu dialektalen azterketan jatorri ezagunik gabeko testuak baztertu ohi ziren, eta honek lanen ondorioak txirotu eta desitxuratu egiten zituztelakoan, atlasa egiteko orduan testu horiek ere erabili nahi baldin bazituzten, geografikoki kokatzeko bideren bat asmatu behar (Strang 1970: 225).

Asmo horrekin, «fit'-technique» izena eman zioten teknika erabili zuten; hau da, «aingura testua» deitu zituzten lekukotasunetan oinarritua. Lekukotasun hauek hizkuntzaz kanpoko ezaugarrien bidez koka daitezkeen testuak dira, eta testuok lurralde zehatz horretan egiten zen hizkuntzaren erakusgarritzat harturik, jatorri ezagunik gabeko gainerako testuak geografikoki zein eremuri zegozkion zehazten saiatu ziren (Milroy 1992: 186). Euskal testugintza zaharra ingelesezkoarekin nekez konparatu daiteke, baina, bai testu kopuruan eta baita testu motatan ere: gahenetan ez dugu

³² Portalen poesiak ere neutraltzearen adibideak ditu (*guisonen, digus*); beraz, arabera ere neutraltzea aurreraturik bide zela erakustez gainera, poetaren jatorri arabarra bermatzeko beste arrazoi bat ematen digu.

izango xvii. mendeko eremu bakoitza ordezkaturiko duen lekukorik topatzerik; hala ere, guk ere antzeko zerbait egin beharko.

Testua geografikoki kokatzeko daukagun bide hoberena garaiko testuekin erkatzea da, bada, eurak ondo kokatuta dauden heinean lagunduko digutelako zenbait lurralde alde batera uzten, gutxieneko kontuan, eta beste zenbaitetara hurbiltzen zehaztasun gehiago edo gutxiagorekin. Dena dela, garaiko testuen urriak eta haietako batzuen kokapenaren aldeko ziurtasun ezak mapan hutsune handi-txikiak uzten dituztenez gero, euskararen kasuan ezinbestean geroagoko —baita gaurko— lekukotasunak ere erabiltzera behartuta gaude maiz; izan ere gure kasuan “lo moderno, lo que todavía tenemos vivo, es el único guía de que disponemos para interpretar lo antiguo” (Mitzelena 1976: 76). Alabaina, erabilera honek eskatzen du beti ere gogoan hartzea igarotako denboran zehar zenbait ezaugarriren mugak aldatu bide direla: beraz, geroagoko datuetan oinarrituta egiten ditugun hipotesiak ez dira garaiko lekukotasunetatik erdiesten dugun ziurtasun mailara iristen, eta asko jota hauen osagarritzat har ditzakegu, datu ziurragoak lortu artean.

4.1.1. *Erabiliko dugun corpusa*

Bai kokapen historikoa eta bai kokapen geografikoa aurrera eramateko, saiatu gara ahalik eta xvi, xvii eta xviii. mendeetako testu gehien biltzen eta aztertzen, Larkarraren 1986 eta 1996ko lanei datu gehiago erantsiz. Bi aro nagusitan banatu ditugu lekukotasunak: *euskara arkaikoa* eta *euskara zaharra*, eta bertan Arabako eta bizkaierazko testuen azpisailak egin ditugu. Bidenabar, testuen erreferentzia egiteko erabiliko ditugun laburdurak ere jasotzen ditugu:

Euskara Arkaikoa (1600 baino lehen)

Arabako testuak:

- Lcc:* Landuchioren hiztegia (1562)
- Laz:* Lazarragaren eskuizkribua (1567-1602 urte bitartean)
- Bet:* Betolazaren dotrina (1596)

bizkaierazko testuak:

- ffZ:* Fray Juan de Zumarragaren gutuna (1537)
- Gar:* Garibairen errefracuak eta euskal testuak (ca. 1592)
- RS:* *Refranes y Sentencias* (1596)
- IC:* Ibarquen-Cachopinen kronika (xvi. mende bukaera eta xvii. mende hasiera)

Euskara zahar eta klasikoa (ca.1600-1745)

Arabako testuak:

- Portal:* Portalen “Poesia premiada en Pamplona” (1610)
- Iturbe:* Iturberen laukoak (1658)
- Gamiz:* Gamizen poesiak (ca.1770)

bizkaierazko testuak:

- EK:* Egiaren Kanta (ca. 1638)
- Mik:* Mikoletaren *Modo breve* (1653)
- Kap:* Ochoa de Capanagaren dotrina (1656)

BB: *Bertso Bizkaitarrak* (ca. 1688)
Bul. xvii. mendeko Bulda (xvii. mende amaierakoa)
ZubLez: Zubiaren dotrina (1691)
SerEtx.: 1708ko Etxeberriaren sermoia
Bar: Barrutiaren *Acto para la Nochebuena* (ca.1720)
OE: Orozkoko errekuak (1739)

Hauetaz gain, izan dezakeen garrantzi geografikoagatik, xviii. mende bukaeran datatu ditugun sermoi argitaragabe batzuk ere aipatuko ditugu lantzean behin.³³

4.2. Bizkaiera Zaharra eta VJ: kokapen kronologikoa

4.2.1. Bizkaiera Arkaikotik [BA] Bizkaiera Zaharrera [BZ]

Lakarrak muga garrantziko bat ezarri zuen 1600. urtearen inguruan, euskara arkaikotik euskara zaharrera bitartean, batez ere morfologian islatzen diren aldaketa esanguratsuak gertatu zirelako. Euskara arkaikoko testu guztiak garaiaren azken aldekoak izanik, aurreko egoeraren azken hondarrak baino ez dizkigute ikusten uzten, azkenetan dauden zenbait ezaugarriren azken izpiak. Muga arbitrarioa da, noski —ezin bestelakoa izan—, zeren ezaugarri bakoitza egoera ezberdinean baitago lehen testuetatik (noiz azkenetan, noiz galdu-gordean, noiz sasoiaren oraindik) eta, beraz, haietako batzuek indar gehiagoz edo gutxiagoz iraungo dute euskara zaharrean ere, eta batez ere bizkaiera bezalako bazter euskalkietan, non zenbait arkaismok luzaro iraun baitzuten.

4.2.2. Viva Jesus beste testuen artean

Gorago (§ 3) ikusi dugu testua hizkuntzaz kanpoko ezaugarrietan oinarrituta 1596-1640 bitartean kokatu behar dugula. Orain hizkuntza ezaugarrietan oinarrituko gara. Izan ere, VJ-en hizkera aztertzean, gaur egungo bizkaieran galdurik dauden edo arkaismo bezala bakarrik gordetzen diren hainbat ezaugarri aztertu ditugu. Hauek hartuta, euskara arkaikoko eta euskara zaharreko testuetako egoerarekin konparatuko ditugu, honela VJ-k beste testuen artean betetzen duen lekua ikusteko.

Hotsen alorrean, bokal bikoitzak nahiko ondo mantentzen dira gure testuan, bizkaiera arkaikoko testuetan (*ffZ*, *RS*, *Gar*, *IC*...) ohi bezala. Arabera arkaikoan, ordea, bikoiztasun bat aurkitzen dugu: Lazarragak bokal bikoitzak lekukotzen dituen bitartean, *Lcc*-k eta *Bet*-k ez. Euskara zaharrean, Arabako testuek (*Gamiz*, *Iturbe* eta *Portal*) ez dute bokal bikoitzik, *Lcc*-k eta *Bet*-k markatzen duten berritasunaren bidetik. Bizkaieran, xvii. mendeko erdialdeko lekukoek (*Kap* eta *ZubLez*) badituzte, eta *BB*-etan ere adibideren bat topa dezakegu; bizkaieraren mendebaleko testuek (*EK* eta *Mik*) eta ekialdekoa bide den *Bul*-k, ordea, ez dute honelakorik. xviii. mendean, Deba ibarrekoa bide den 1708. urteko *SerEtx*-an bokal bikoitzak erruz agertzen dira;

³³ Guztira hogeit hamar sermoi dira euskaraz eta bat erdaraz. Sermoi bakoitzak Kredoaren atal bati, mandamentu bati edo pekatu kapital bati buruz hitz egiten du, gehi Mendekoste egunerako prestatuturiko beste sermoi bat. Gaur egun Bizkaiko Foru Aldundiko Artxibo Historikoan eta Sancho el Sabio erakundeak artxiboetan gordetzen dira (15 eta 6, hurrenez hurren). Euren edizio kritikoa prestatzen ari gara.

OE-etan eta XVIII. mende amaierako sermoi argitaragabeetan ere (genitiboan bederen) erabiltzen dira. *Bar*-k, ordea, ez du honelako formarik (honen euskararen kokaguneaz, cf. Zuazo 2006a: 1028). *FHV*-ren garaian, Bizkaiko ekialdeak mantendu ditu hobekien bokal bikoitzak; Mitxelenak Nabarnizen entzun zituen (*FHV* 112, 6. oh.). Egoera honek ondorio historiko eta geografikoak ateratzen uzten digu; izan ere, badirudi galera XVI-XVII. mende bitartean gertatu zela, bi eremutatik: hegoaldeetik (Gazteiz aldea, cf. *Lcc* eta *Bet*), eta ipar-mendebaldeetik (Bilbo aldea, cf. *Mik* eta *EK*).

Testu zaharretan ez da ohikoa *Rui* erregela aurkitzea: dakigularik, *VJ*-n ageri da lehenengoz, eta XVII. mende amaieran datatzen den *Bulda*-raino ez da berriz lekukotzen. Hala ere, *Bulda*-n *VJ*-n baino haren indarra ahulagoa da: Buldan *aplicadu*, *daucazalaco* edo *deutza* aurkitzen ditugu; *VJn*, ordea, *apliquedu*, *dauquezalaco* edo *deutze* espero genituzke. *Bulda*-ren argitaratzaileak gaztigatzen duenez, “lege honek xehetasun gehiago beharko du oraindik Buldaren kasuan, zeren ez bait dirudi beti eutsi zaionik eta bada, gainera, hiperzuzenketaren lekukorik” (Lakarra 1985: 1052). XVIII. mendeko *OE* eta sermoi argitaragabeetan badugu *Rui* erregela, *VJ*-n bezain indartsu. Hau dela eta, *OE*-ren jatorria ikusita, Bizkaiko hegoalde partean³⁴ koka deza-kegu erregelaren sorlekuetako bat eta bere hedatzea.

Euskara arkaikoko testu guztietan, txistukari frikari biak eta txistukari afrikatu biak bereizten dira: *RS*, *Gar*, *fjZ*... Hala ere, mendebaldeko lekukoetan (*RS*) dagoeneko baditugu neutralizazioaren lehenengo azarnak frikarietan (Lakarra 1996: 133): *es*, *escondu*, *dusti*, *iñez*. Arabako lekukoetan antzeko egoera erakusten digute *Bet*-k eta *Lcc*-k: txistukariak ondo bereizten dira baina hasia zen frikariaren neutraltzea testuinguru zenbaitetan (*Bet*-ren egoeraz, ik. Zuazo 1998b: 75; *Lcc*-z Urgell a.e.). Euskara zaharrear, Arabako testuetan Iturbe eta Gamiz kronologikoki koherente dira: Iturbek (1658) ondo mantentzen du oposaketa, *irabazten* eta *aztu* adibideek erakusten dutenez, Gamizek (ca. 1770) testuinguru errazenetan neutraldu dituen bitartean: *esti*, *gustiac*... (bai eta *ycuzco* bezalako hiperzuzenketak ere). Portalek (1610), ordea, *digus* eta *guison* adibideak ditu; hau da, berez zaharrena izan arren, neutraltzea beste biek baino aurrerratuago du. XVII. mendeko Bizkaian, *EK*-k, *Kap*-k eta *ZubLez*-ek aurreko garaian *RS*-k zuen egoera bera daukate; hau da, orokorrean ondo mantentzen dute oposaketa. Beste testuetan, ordea, neutraltzea aurreraturik aurkitzen dugu: *Mik* dagoeneko neutraldurik dauzka frikariak, eta *Bul*-n ere ia burutua bide zegoen (Lakarra 1985: 1051), Buldaren garai bertuko Eibarko zenbait testutan legez (Zuazo 2006a: 1008). XVIII. mendean, *OE*-etan ondo ezberdintzen dira txistukariak eta neutraltzearen adibideak testuingururik aproposenetara mugatzen dira (Ulibarri 2008a: 194); egoera bera dugu Barrutiaren obran ere. XVIII. mendeko sermoi argitaragabeek, ordea, neutraltzea buruturik dute. Honek *VJ* orduko testuen artean kokatzen lagunduko liguke; izan ere, goian esan bezala (§ 3.1.4) frikariaren neutraltzeak foko bi izan bazituen (Gasteiz eta Bilbo inguruak), suposa gene-

³⁴ Ez dakigu Araba ere sar ote daitekeen hegoalde honetan, mendebaldeko Arabako testuak falta baitzaizkigu (Orozkotik hurbilen daudenak, alegia). Bestalde, erregela honen nondik norakoak argitzea ez da erraza, batetik XIX. mendea baino lehenagoko oso testu gutxitan lekukotzen baita, eta, beste aldetik, gaur egungo hizkeretan ere ez baitu eremu zehatzik: Nafarroako, Bizkaiko eta Arabako herri ezberdinetan lekukotzen da, eta herririk herri ez du berdin funtzionatzen, bakoitzean erabilera esparru ezberdinak izanik (cf. Gaminde 2002: 7).

zake xvii.-xviii. mendean oposaketa mantentzen dituzten obrek eremu horietatik urrun bide zeudela; beraz, *VJ*-ren jatorria Bilboko edo Gasteizko eragina erraz jaso dezakeen lurralde bat litzateke.

Afrikatuak, ordea, badirudi beste abiadura batez neutraldu zirela, gure testuan dagoeneko buruturik baitago, frikariak oraindik zenbait testuingurutan (hitz hasieran eta bokal artean) ezberdintzen diren bitartean. Euskara arkaikoko testuetan, esan bezala, afrikatuen arteko oposaketa ere ondo mantentzen zen. Euskara zaharrean, Araban afrikatuen arteko oposaketa mantentzen dute Iturbek (*deusa*) eta Gamizek (*atso*, *mats* ‘mahats’), azken honek *lotza* ‘lotsa’ baduen arren (ez dugu adibiderik aurkitu Portalenean). Bizkaian xvii. mendeko *EK*-k *deusu*, *deussaçu* eta *yrcassi* dakar, *Kap*-k legez. *Mik*-ren eskuizkribuko afrikatuak oraindik ikertu behar dira, gehienak *s*-z adierazita baititugu (neutraltzeak alderantziz beharko zuen), hala apikariak (*esean* ‘etse’, *os* ‘hots’...) nola lepokariak (*basuoc* ‘batzuok’, *os* ‘hotz’...). Mende amaierako *Bul*-k dakartzan *deutzanac* eta *deuces* adibideek esaten digute afrikatuen neutraltzea aurreraturik dela, 1754ko Eibarko udal aginduak bezala (Zuazo 2006a: 1008). xviii. mendean, *OE*-ak oraindik neutraldu gabeko *deusegu* formak gordetzen ditu.³⁵

Izen morfologian, ablatiboari dagokionez Lakarraren azterketa (1984) hartuko dugu oinarritzat. Euskara arkaikoan *-(r)ean* zen singularreko forma bizkaieraz, *Gar*-k edo *RS*-k adierazten duten bezala. Hala ere, bizidunekin *-ik* baino ez dugu (*-ganik*), denbora kutsuko ablatiboetan bezala. Araban *Lcc*-k *-(r)e(a)n* erabiltzen du (baita pluralean ere: *vietaren*, *guztietaren*), *Bet*-k *-(r)ik* darabilen bitartean. Lazarragak bizkaiera zaharrean proposatzen den bikoiztasuna erakusten du: singularrean *-(r)ean* (Lakarra markatzen dituen salbuespenekin, 1984: 189) eta pluralean *-etarik*,³⁶ honez gain, hemen lekukotzen da lehenbizi *-reanik* pleonasmoa. xvii. mendean, gure testua *Kap* eta *Mik* testuek duten egoerarekin konpara dezakegu, singularrean behintzat; haueetan *-(r)ean* delako formarik arruntena, *-(r)ik* testuinguru berezietan bakarrik erabiltzen den bitartean. Hala ere, Mikoletarekin ez bezala, *VJ*-k *Kap*-rekin egiten du bat *-reanik* pleonasmoa dagoeneko agertzen baitute, lehenago *Laz*-n (ca. 1567) eta *EK*-n (ca. 1638) ere dakusaguna. Honen ostean, *ZubLez* doktrinan *-(r)eanik* forma pleonastikoak *-(r)ean* soilak baino adibide gehiago ditu, eta azken hauek baliteke fosilak izatea (Lakarra 1984a: 176). xvii.aren amaierako bulda, askoz modernoagoa da honetan, bere laburtasunean, ez baita *-rean(ik)* forma aurkitzen, baina bai *-tik* berrikuntza, are xviii. mendeko testuen usadioaren kontra (Lakarra 1985: 1053). Pluraleko formetan (Lakarra 1984a: 177 ee.hh.), *EK*-k *-etarik* du bere bi agerraldietan; *Kap*-k, ordea, badirudi normaltasunez darabiltzala *-etarean* formak, bietara aurkitzen baititugu oso porzentaia berdintsuekin. Mende bukaerako *ZubLez*-ek behin dakar *-etarean* eta beste behin *-etarik*. *VJ*-n *-etarean* fosildurik egoteak, Lakarraren ustez, bere berankortasun erlatiboaren alde egiten du (hala ere, geografia kontua ere izan daiteke, cf. § 4.3.2).

³⁵ Txistukarien neutraltzearen historiari eta geografiaz oraindik lan handia egin behar da: hemen ematen ditugunak oharrak baino ez dira, lan honen helburuetatik kanpo baitago. Hala ere, nahiko interesgarriak dira neutraltzeak izan duen ibilbidearen nolabaiteko ideia egiteko.

³⁶ Lazarragaren testu osoan *-tarean* bi baino ez ditugu aurkitu, guztiak B testuan: *berrtarean* (47v. or.) eta *afaritarean* (49v. or.) biak mugagabe; lehenengoak, gainera, halabeharrez erabili behar zuen errimak hala eskatuta. Bi hauen aldean, hamar *-etarik* kontatu ditugu.

Prosekutiboan forma zaharrari eusten dio *VJ*-k, espero bezala, mendebaldeko gaur egungo hizkera zenbaitek mantentzen baitutuzte *-k* gabeko formak (Gaminde 1991: 179). Motibatiboan, ordea, gauzak bestela ikusi ditugu, *-k*-dun formak gehiengoan baitaude, nahiz Lakarrak aztertu dituen testuetan forma zaharrak egon gehienetan, are *Bar* testuan ere. Arabera arkaikoko Lazarraga ere Lakarraren testuei gehi diezaiekegu, honetan ere *-ga(i)ti* baita forma bakarra. XVIII. mendeko *OE*-etan, ordea, forma berria baino ez dugu, eta mende horren bukaerako sermoietan ere *VJ*-n dugun egoera bera errepikatzen da: prosekutiboa beti *-ti* izan arren, motibatiboan *gaitic* baitugu orokorrean.³⁷ Egoera hau iraunkorra izan da zenbait hizkeratan: izan ere, Barandiaranek Zigoitian bilduriko ipuinak lekuko (Zuazo 1998a: 150); beraz, agian geografia-rekin lotu beharko dugu (cf. § 4.3.2).

Aditz izenari dagokionez, testu zaharretan baditugu *-tze* atzizkidun aditz izenak, bai Bizkaiko eta bai Arabako testuetan: *RS*, *Laz*, *Bet* eta *Kap*. *RS*-tan nahiko adibide daude proportzioan, eta beste hiruretan askoz ere gutxiago, beti ere *-eta*-rekin lehian (hala ere, gogoratu behar dugu *Kap* beste biak baino mende bat modernoagoa dela) (Urgell 2006a: 931). *VJ*-n aurkitzen dugun *-eta*-ren erabileraren testuinguru berak dauzkagu *Mik*-n eta *Kap*-n ere, bai eta euskara arkaikoa kokatzen diren *Lcc*-n eta *Laz*-n. *Emaitte* bezalako aditzetan aurkitzen dugun *-ite* marka ondo gordetzen da gure testuan, kontuan hartzen badugu *Laz*-k *emute* eta *Kap*-k *emote* dakartela (Urgell 2006a: 937).³⁸ Urgellek *-ite*₂ deitzen duen markaren kasuan, *Lcc* eta *Bet* arabarrek badakartzate *asite* eta *janzite* adibideak, bizkaieran *Kap*-raino itxaron behar dugun bitartean (Urgell 2006a: 939). *-tuite* markaren lehen aztarnak, ordea, *VJ*-n ditugu, eta honen ostean XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan (eta 1858ko Laudioko dotrinan) baino ez dugu aurkitu beste adibiderik: *Sinistuiten*, *aituiten*...

Sintaxiaren alorrean, aoristoa dugu euskara arkaikoa eta zaharra banatzen dituen ezaugarrietako bat, Lakarrak ikusi bezala (Lakarra 1997: 516). Gure testuan oro har nahiko ondo gordetzen da (hala ere, cf. § 4.2.3.1), testua bizkaiera arkaikoko beste testuekin loturik: *RS*, *Gar*... Arabako testuetan, ordea, bietara ditugu: *Laz*-k aoristoa badarabil, baina *Bet*-k ez. Bizkaiera zaharreko testuetan *Mik*-n eta *EK*-n aurkitzen dugu aoristorik gehien, *Kap*-ren aoristo formak Kredoaeren izaera arkaikoari egotzi beharrekoak direlako, ziurrenik (Lakarra 1996: 178). XVIII. mendeko mendebaleko lekukoetan oraindik ere agertzen dira aoristo formak: guk erabilitakoen artean *OE*-etan eta sermoi argitaragabeetan, eta Bizkaiko mendebalean baditugu forma fosilak XIX. eta XX. mendeko beste zenbait lekukotan (Aldai 2008).

Irrealis aditz moduetan aditzoinaren erabileran, ordea, berritza jo behar dugu *VJ*, birritan baino ez baitu erabiltzen, 19 partizipioen aldean. Euskara arkaikoko lekukoetan, Arabako testuetan (*Laz* eta *Bet*) bakarrik gailentzen zaizkie partizipioak aditzoineri: Betolazaren adibide guztiak partizipiodunak dira; Lazarragaren eskuizkribuan, partizipioa *-tu* duten aditzen 71 aditzoin ditugu irrealisetan, partizipiodun 78 adibideren aldean. Euskara zaharreko testuetan, ordea, gure testua beste lekukoekin bat dator (*EK*, *Mik*, *Kap*, *Bul*, *ZubLez*) aditzoinaren galera areagotu egiten dela

³⁷ Gure kontuen arabera, 204 aldiz agertzen da *-gaitik* sermoi hauetan, eta asko jota birritan baino ez *-gaiti* (hauetakoa batean, eta horregatik diogu «asko jota», *-c* bat gehitzen du idazleak).

³⁸ Hala ere, testu hauetan *emaitte*-formak erabiltzen dira nagusiki: *emote*-bezalako forma analogikoak ez dira 1731ra arte (Arzadunen dotrinan) nagusitzen.

erakutsiz, testu bi direlarik salbuespen, bertsoak izateagatik edo: 1688ko *BB* (3 aditzoin vs. 3 partizipio) eta *Bar* —27 aditzoin (hauetako 10 **ezan* laguntzailearekin, cf. Mounole 2007: 79) eta 22 partizipio— (kopuruak ap. Mounole 2007: 134).

Argudio ahula dela badakigun arren, *X-gaz Y* koordinazio zaharraren aldaera bereziak ere (*X Y-gaz*) testuaren arkaikotasunaren alde egingo duelakoan gaude, Arabako *Laz*-k baino ez baitakar honen adibiderik.³⁹

Lexikoan ezer gutxi dugu aipagarri, salbu eta arkaismo interesgarri bat: **edin* aditz nagusi bezala erabiltzea, ‘bihurtu, bilakatu’ esanahiarekin (ik. § 7. atala, lexikoa, s.v. **edin*). Honen adibide gehiago Leizarragarenean eta hurbilago dugun *RS*-etan baino ez ditu aurkitzen Lafonek (Lafon 1943: I 88): *Asto dina* ‘El que se haze fiador’ (249. errefracua), *loyza cidi* ‘se hizo lodo’ (358)... egun Lazarraga ere gehitu behar zaio zerrenda honi: *Isasoori tinta balidi, / ceru çabala liburu* (A6: 19-20) ‘Itsaso hori tinta bihurtuko balitz, eta zero zabala liburu’. Bidenabar, beti hirugarren pertsona erabiltzea aditzak zuen bizitasun ezaren adierazgarri bide dugu.

Testuaren zahartasuna erakusten duen beste ezaugarri bat *ze* ezezko partikula dugu, subjuntibo eta inperatiboan baino agertzen ez zena, azentu kontuak zirela medio (cf. *FHV* 422). *VJ*-n dagozkion adibide guztietan agertzen da, *RS*-etan bezala. Kapanaga edo Mikoletarenean, ordea, inoiz *ze*-ren bat izan arren, *ez* nabarmen nagusitu da dagoenekoz (*OEH* s.v. *ez*).

Badakigun arren ezezkoak ez duela ezer frogatzen, *VJ*-n ez ditugun pare bat ezaugarri ere ekarri nahi genituzke hona, neurriren batean honek ere testua kokatzen lagun diezagukeelakoan. Lehenengoa irrealiseta **ezan* laguntzailerik eza da, adibide guztiak *egin*-enak baitira. Testu arkaikoetan, Bizkaiko *RS*-k eta Arabako *Laz*-k (baina ez *Bet*-k) badituzte adibideak, eta testu zaharretan, galera ia osoturik dagoela ikus dezakegu *Mik*-n eta *Kap*-n, hiru adibide (%8,3) eta adibide bakarra (%0,5) baitakarte, hurrenez hurren. Salbuespen gisa Lakarrak Amiletaren dotrina eta *Bar* dakartza, aurreko biak baino modernoagoak izanik lehenengoak **ezan*-en adibide bat du (%9) eta bigarrenak hamar (%33) (Lakarra 1996: 184), ziurrenik ekialdean luzaroago iraun zuelako seinale. Bigarrena objektu zuzena genitiboan behin ere ez agertzea genuke, nahiz bizkaiera arkaiko eta zaharrean ondo dokumentatu: *IC*-k, *RS*-k, *Kap*-k, eta baita Arabakoak edo erdialdekoak ere: *Laz*-k, Iturberen poemak eta *Bar*-k bada-karte adibideren bat (Lakarra 1996: 193).

4.2.3. Ondorioa: kokapen kronologikoa

Hasierako hipotesi gisa, lehen aipatu dugun 1640. urte inguruko data erabiliko dugu (Ulibarri 2009), eta, hemendik abiatuta, beste testuen datekin konparatuko dugu.

Orokorrean, xvii. mende hasierako testu batean aurki ditzakegun ezaugarriak ditugu *VJ*-n. Hasteko, garai arkaikoko hainbat ezaugarri mantentzen ditu: fonetikan, batetik, bokal bikoitzak baditu, 1656ko *Kap*-k edo 1708ko *SerEtx*-k bezala eta, bestetik, txistukari frikarien arteko oposaketa nola edo hala mantentzen du; txistukari

³⁹ Ekialdeko xviii. mendeko testu batean ere ordena honetan dagoen beste adibide bat badugu (Pardilla 2011: 76).

afrikatuetan ordea, berritzailea da oso, xvii. mende bukaerako *Bul*-ra arte itxaron behar baitugu neutraltzearren arrasto garbiak aurkitzeko. Izen morfologian, ablatibo marka zaharra mantentzen du (singularrean bederen), 1653ko *Mik*-k eta hiru urte beranduagoko *Kap*-k legez. *-(r)eanik* pleonasmoa ere badirudi garai haietan hedatu zela, *Laz*-n agertu arren, xvii. arte ez baitu nolabaiteko hedadura hartzen, 1638ko *EK*, 1656ko *Kap* eta 1690ko *ZubLez* lekuko. Pluralean, *-etarik* forma nagusi izatea (*-etarean* fosil batekin) Lakarrak *VJ*-ren berankortasun erlatiboaren arrazoitzat jotzen zuen (Lakarra 1984a: 179), beranduago hizkeraren modernotasunari egotzen diolarik (Lakarra 1996: 161); orduan ezagutzen ez zen Lazarragaren testuak bigarren ondorioaren alde egiten du, komentatu dugun bezala ez baitugu *-etarean* forma askorik aurkitu bertan. Aoristoa ere nahiko indartsu mantentzen du, 1653ko *Mik*-k eta xviii. mendeko sartaldeko beste testuek bezala. Gordetako arkaismoekin amaitzeko, *RS* eta *Laz*-rekin zuzenean lotzen duen **edin* aditz nagusi funtzioan aipatuko dugu.

BA-tik BZ-ra gertatu diren galeretan ere, garaiko testuekin bat egiten du *VJ*-ek. Partizipioa eta aditzoinaren arteko lehian, garaiko testurik zaharrenekin bat egiten du: *EK*-rekin (1638), *Kap*-rekin (1656) edo, neurri txikiago batean, *Mik*-rekin (1653). Modu *irrealis*-etan **ezan* eta *egin* laguntzaileen erabilera ere, *EK*-k (1638) daukan egoera bera da, *Kap*-k (1656) eta *Mik*-k (1653) dituzten adibideak oso gutxi diren bitartean.

Euskara arkaikotik bereizten duten berrikuntzak ere baditugu testu honetan. Fonetikan *Rui* erregela dugu, euskara arkaikoko testuetan ez bezala. *VJ* garaiko gainontzeko testuetarik ere bereizten du ezaugarri honek, erregelaren lehenengo lekukotasuna baita,⁴⁰ eta xvii. mende bukaerako *Bulda* arte ez dugu berriz honen adibiderik; hala ere, *Bulda*-n ez da *VJ*-etan bezain ugaria (Lakarra 1985a: 1052). Portzentaia bertsuak xviii. mende hasierako *OE*-etara arte ez ditugu aurkitzen. Aditz izenak egiteko erabiltzen ziren atzizkietan ere, *EK*-ren eta *Mik*-ren egoera berean dago *VJ*, *-eta* atzizkia jadanik hedatu baita *-tze* atzizkiaren kaltean.

Laburbilduz, gure testua bat dator xvii. mendearen lehen erdialdeko testuekin, hala arkaismo zenbait mantenduz: aoristoa, txistukari frikarien oposaketa nola-hala mantendu, ablatibo zaharra; nola berrikuntza zenbait lekukotuz: partizipioa aditzoinari nagusitu zaio dagoeneko, aditz izenetan *-eta* nagusitu da, **ezan* laguntzailea galdu egin da. Hala ere, testu arkaikoetan bakarrik lekukotzen den **edin* aditzaren trinkoa ere badugu. Bestetik, zenbait ezaugarrietan oso berritzaile agertzen zaigu: garai honetan hemen bakarrik lekukotzen den *Rui* erregela; afrikatuen neutraltzea, xvii. mende bukaera arte ez duguna berriz ere topatzen; eta motibatiboko *-gaitik* forma berria, xvii. mende hasierako eta are geroagoko beste testuen usadioarekin bat ez datorrena. Dena dela, argudio materialek 1640. urte inguruko testua dela erakusten digutenez, agian hizkera berritzaileago baten lekuko dela pentsarazten gaitu, ondoren datorren kokapen geografikoan argudiatuko dugunez (cf. § 4.3 atala).

⁴⁰ Aurreko lan batean (Ulibarri 2008a: 204), *Rui* erregela honen jatorriari buruz hitz egiterakoan, ezaugarri hau Mitxelena Landuchioren hiztegia aurkituriko beste asimilazio batekin lotu genuen, mailguetan ikusten duen *e* eta *o* bokalen itxidura alboko bokal palatal baten eraginez (Mitxelena 1958: 34). Lotura hau zuzena balitz, lehenagotik zetorren joera baten lehenengo isla izango litzateke.

Hasierako zalantzara itzulirik, ezin dugu modu biribil batean esan *VJ* dotrina Kapanagarena baino zaharragoa dela; izan ere, ezaugarri gehienetan bat datoz bi testuak, oso data hurbileko testuak direlako seinale, eta argudio materialen data berretsiz. Honez gain, zenbait ezaugarritan *VJ*-k *Kap*-k baino arkaikoago dirudien arren (aoristoa, **edin* trinkoa), *Kap* kontserbatzaileagoa da beste zenbait ezaugarritan (bokal sudurkariak, aditz izenen *-tze(e)n* atzizkia). Halere, hurrengo atalean saiaturako gara frogatzen bat etortzeak data hurbiltasunari zor zaizkion bitartean, ezberdintasunak geografari zor zaizkiola, testu biak azpieuskalki ezberdinen lekuko baitira.

4.2.3.1. Otoitzen modernotasunaz

Bai *VJ*-en hizkeraz hitz egiterakoan eta bai dotrina hau garai bertuko beste testuen hizkerekin konparatzerakoan, aipatu izan ditugu dotrina honetan otoitzek dituzten berezitasunak. Eliz tradizioak honelako testuak bere horretan mantentzeko joera eragiten du eta, beraz, hauetako hizkeran ohi baino arkaismo gehiago egoten da. Hala ere, garaiko eta ondoko beste dotrinen otoitzekin konparatuta, *VJ*-k otoitzen hizkuntzan nolabaiteko modernotasuna erakusten du, bai besteekiko eta baita bere buruarekiko ere.

Aita Gurean, bai *Kap*-k, bai *ZubLez*-k eta baita *Arz*-k ere (*e*)*iguzu* aditza dakarre,⁴¹ ‘eman’ adierako aditz zaharra; *VJ*-k, ordea, *emon eguiguzu* dakar dagoeneko, *Bet*-k legez.⁴² Beste horrenbeste gertatzen da *Ce eguiguzu echi jausten* esaldian, beste dotrinetan *aditz nagusi* + *ezezko marka* + *laguntzaile* ordena zaharra baitago: *Bet*, *Kap*, *ZubLez*, *Arz*...

Kredoa ere nolabaiteko modernotasuna dakusagu ezaugarri bitan: batetik, aoristoaren erabileran, gehiengoan baitaude bertan forma modernoak (5 adibide), aoristo forma pare baten aldean, dotrinen beste ataletan ez bezala. Bestetik, *arteric* ablatiboaren marka berria dago, testuko ablatibo marka moderno bakarra, *hurteric* denbora kutsuko testuinguruan izan ezik (Lakarra 1984a: 189); aipagarria da, halaber, Kredoko hitz honetan bertan aurkitzen dela *-rean* forma zahararen adibide bakarra *Bet*-ren dotrinan: *erresucitadu eban hilaren arterean*.

4.3. Kokapen geografikoa

Aurreko atalean frogatu bezala, *VJ* dotrina xvii. mendeko lehen erdialdeko testu bat genuke, kronologian Mikoletaren edo Kapanagaren dotrinekin bat egiten duena. Orain, testu hau nongoa izan daitekeen antzematen saiaturako gara, honetan ere, aurrekoan bezala, datu linguistikoei erreparatuz. Amaieran, gogoeta txiki bat proposatu nahi nuke Lakarrak *RS*-ren jatorriaz hitz egitean aipatzen duen testuaren soziologia eta *realia*-ren bidez.

⁴¹ Eta mendebaleetik kanpo ere badugu honelako aitagureak beste dotrinetan: Leizarraga (honek *iguc*, hitanoz hitz egiten baitio Jainkoari), Materre, Gazteluzar, Irazusta... baina Beriainek *eman drazaguzu*.

⁴² *VJ*-k **-i(n)*- aditz honen adibidea *Acto Contricióncooa*-n baino ez dakar: *cumpletaco dinden penitencie*, otoitz honen gaztelaniazko bertsioetan ‘que me fuere impuesta’ duen tokian (cf. *Kap*: *yfini deguideen penitencia*).

Lehen esan bezala, ez da erraza halako hizkera nongoa den iriztea, leku eta garai guztietako testurik ez baitugu, eta ditugun artean askoren jatorri geografikoaren berririk (hizkuntzaz kanpoko ezaugarrien bitartez) ez dugulako. Hala ere, kokaturiko testu apurrekin, eta arazoak arazo, pausoak eman behar ditugu kokatu gabeko testuak ere kokatzen: ez da beste biderik honelako testu baten aurrean. Testua nongoa den zehazterik ez dugunean, gutxieneko kontuan badugu nongoa ez den frogatzea, eta frogaketan erabili ditugun datuek gutxinaka garai zaharreko hizkerak ezaugarritzen lagunduko digute, geroko ikerketen oinarri.

Hizkera baten kokapen geografikoa egiteko orduan, ezin ezaugarri guztiak berdin tratatu; ildo honetatik, Rodríguez Adradosok aspalditik proposatu zituen irizpideak haintzat hartzea baliagarri izan dakiguke. Honen arabera, dialekto ezberdintasunak sailkapen hirukoitz batean labur daitezke: (1) hautapen ezberdinak, (2) berrikuntza ezberdinak eta (3) arkaismo iraupendunak (ap. Lakarra 1986b: 668). Hala ere, haue-tako bakoitzak ez dauka balio bera hizkera biren arteko erlazio historikoa zehazteko eta, Mitxelenak gogoratu bezala, arkaismo komunei baino garrantzi gehiago eman behar zaie berrikuntza partekatuei (Mitxelena 1964a: 16). Garrantzi ezberdina izan arren, ezin ditugu arkaismoak eta hautuak ahaztu, hauek ere hizkeraren parte baitira, eta bi hizkera batzeko erabili ezin baditugu ere, banatzeko baliagarri izan daitezke, gero ikusiko dugun bezala.

Mendebaleko euskarak zein ezaugarri dituen, sarritan gaur egungo datuen bidez ebatziko dugu, lehen azaldutako arrazoiak direla medio (cf. § 4.1 atala). Hala ere, ez ditugu ahaztu behar estrapolazioaren arazoak; izan ere, “no es lícito extrapolar sin más, ya que la diferencia abrumadora en la cantidad de documentación impone límites muy estrictos” (Mitxelena 1976: 76).⁴³

4.3.1. VJ eta sartaldeko bizkaiera

J. I. Aranak eta Mitxelenak VJ sartaldeko bizkaieraz idatzirik dagoela dioskute, eta hortik aurrera, guztiok hipotesi hau ontzat hartu dugu (cf. Lakarra 1996 edo Ulibarri 2008a). Dena den, ez dira inoiz zerrendatu, dakigularik, testu hau sartaldeko bizkaieraren barruan kokatzeko balio duten ezaugarriak. Esan gabe doa honek lagunduko digula, ez bakarrik tradizioz esan dena zehazki frogatzen, baita garai bereko beste tes-turen bat agertzekotan, hura ere kokatzeko.

Hasteko, baditugu sartaldeko eta erdialdeko hizkera ez dela erakusteko lain den ezaugarri bat: bizidunak deklinatzean sartzen den *-gan* atzizkia. VJ-k eta sartaldeko beste lekukoek (RS, Mik eta EK) *Virgineaganic* bezalakoak erabiltzen dituzten bitartean, Kapanaga eta Arzadunek (baina ez *ZubLez*-k) *-gañ* aldaera erabiltzen dute: *gugaña* edo *Virgineagañic*, adib. Ezaugarri hau egun Bizkaiko ipar-erdialdean kokatzen du Gamindek (2007: 116).⁴⁴

⁴³ Estrapolazioaren adibide bat ematearren, hor dugu *-giño* partikula. Egun Nerbioi arroko euskaran bakarrik erabiltzen dela esaten digu Gamindek (2007: 121); beraz, egoera hau estrapolatuz, proposa dezakegu Olaetxeak, Añibarrok, frai Bartolomek, Zabalak edo J. J. Mogelek Nerbioi arroko ezaugarri hau erabili zutela edo, estrapolazioa muturreraino eramanez, Nerbioi arroko euskaraz idatzi zutela.

⁴⁴ Hala ere, ezaugarri honen eremua murriztu da, egun ez baita Durangoraino heltzen (Gamindek 2007: 116), eta garaian ere *-gan-* orokorrarekin lehian zegoela erakusten digu *ZubLez* dotrinak.

Baina *VJ*-en hizkera sartaldeko bizkaiera dela erakusten duen ezaugarriarik nabarmenena **edun*-en 3. pertsonako *nork*-en plural marka *-de* izatea da: hau da, bizkaieraren erdialde eta sartaldean *-ø / -e* oposaketa dagoen bitartean (*dau / daue > dabe*), sartaldeko hizkeretan *-ø / -de* oposaketa dugu (*dau / daude*). Ezaugarri hau sartaldeko testu zaharretan ez ezik (*RS*, *IC*, *Mik*, Laudioko dotrina, Arratiako dotrina...), gaur egun arte iraun du sartaldeko hizkeretan: Uribe-kostan, Txorierrin, Arratian eta Nerbioi arroan (ik. Etxaide 1984: 227 eta Gaminde 2007: 160).

Honezaz gain, txistukarien neutraltzea iparmendebaldean (Bilbo aldean) eta Araban (Gasteiz aldean) hasi bazen, uste dugunez (ik. § 4.1), testua zalantzarik gabe Bizkaikoa izanik, neutraltzea horren aurreraturik izateak sartaldeko bizkaieran koka lezake, sartaldekotik sartaldera joan baita neutraltzea garatzen (xix. mendean Markina aldean oraindik ezberdintzen zen) (*FHV* 282). *VJ*-en garaian Bilboko Mikoletak neutraltzea jadanik osotu du frikarietan (Lakarra 1996: 145), baina Kapanagak testuinguru errazenetan bakarrik dakartza neutraltzearen adibideak. Sozietiboak ere sartaldera garamatza, testuan ez baitugu *-kin* atzizkirik aurkitu, eta bai ordea sartaldeko *-kaz* plural forma.

Lexiko ezaugarriekin dialektologia egitea arazotsua izaten den arren,⁴⁵ aldaera lexiko zenbaiteak ere sartaldeko euskarara garamatzate. *VJ*-en *uzen* ‘izen’, *geiez* ‘deiez’ eta *gei egin* ‘dei egin’ aldaerak sartaldeko testu zaharretan (*RS* eta *Mik*) ez ezik, gaur egun ere Bizkaiko sartaldean aurkitzen ditugu: lehenengoa Gernika, Plentzia, Arratia eta Orozkon (*OEH*, s.v. *uzen*); bigarrena eta hirugarrena Arratia, Orozko eta Plentzian (*OEH*, s.v. *dei*).

4.3.2. Hego-sartaldeko bizkaiera

Ikusi dugun bezala, badugu nahikoa argudio *VJ* sartaldeko hizkeretan sartzeko, baina kokapen hau findu dezakegulakoan gaude, jadanik Lakarrak jorratu zuen bigarrena jarraituz (1996: 131). Berak *VJ* hego-sartaldeko Orozkoko erreguekin eta *RS*-ekin konparatu zuen, eta hainbat alderditatik hurbilgotzat jo zuen *VJ* Orozkoko erreguetatik *RS*-etik baino: bokalismoa (*Rui* erregela), txistukarien neutraltzea, *-rantx* hurbiltze adlatibo eta *RS*-ek eta *Mik*-k partekatzen duten *-n > -ø* ezaugarriarik eza. Atal honetan, hau gidarizat harturik, eta datu berriak erabiliz (besteren artean, xviii. mende bukaerako sermoiak), *VJ*-en kokapena zehazten saiatuko gara.

VJ ipar-sartaldeko hizkeretatik bereizteko, inguru horren xvi. eta xvii. mendeko lekukoetan (*RS* eta *Mik*) bai, baina gure testuan ez dauden ezaugarri bereizleak zehazteko ditugu. Batetik, aditzetako *-n > -ø* ezaugarria, xix eta xx. mendeetan ere lekukotua (Lakarra 1996: 166). Ezaugarri honen hedadura geografiko zaharra ondo zehazterik ez badugu ere, gainera daiteke *IC* kronikan ere badela, Zornotza aldekoa izan daitekeen euskaran (cf. Arriolabengoa 2008: 13 e. hh.): *sar gaiteza*, *erre deçagu*, *za eta *nesa*.⁴⁶ Bestetik, aditz laguntzaileen txistukarien disimilazioa genuke: Mitxele-

⁴⁵ Jadanik Menéndez Pidakle azpimarratu bezala, lekukotasunek nekez uzten dutelako maparik egiten: «...los estudios de geografía léxica hallan grandes dificultades de documentación para conocer el estado antiguo de la distribución territorial de los vocablos...» (ap. Lakarra 1986b: 644).

⁴⁶ Azken bi hauek etimologiak egiteko erabiltzen ditu: lehenengo aditzaren kasuan egileak berak banatzen du toponimoa *bera za* (Arriolabengoa 2008: 174), baina bigarrenean Arriolabengoa banaketa dugu, eta honegatik ipintzen diogu izartzoa (Arriolabengoa 2008: 179).

nak aginterazko adizkietan Euskal Herri osoan aurkitu bazuen ere, bestelako adizkietan Bizkaiko ipar-mendebaleko lekuko zaharretan baino ez dugu aurkitzen (cf. Lakarra 1996: 197).

Honezaz gain, hegoaldetik hasita zabaldu bide ziren ezaugarrietan ere, *VJ* sartaldeko beste testuak baino berritzaileago dugu, eta honek bere jatorria hegoalde-rago legokeela adieraziko luke. **Ezan*-en galera, Lakarraren ustez, hegoaldetik iparrerantz eta ekialderantz hedatu zen (Lakarra 1996: 185), eta *VJ*-n dagoeneko ez dugu aurkitzen **ezan*-en adibiderik, *Mik*-n oraindik honen arrastoak diren bitartean. Uste dugu berdin gertatzen dela ablatibo pluraleko *-etarean* formarekin: Lazarragak dituen *-etarean* forma apurrak ikusita, badirudi hegoaldetik iparraldera hedatu zela *-etarik* forma ere (cf. Lakarra 1996: 161). Berdin adieraziko luke *eben* 'zuen' formak, Lazarragan duguna baita, eta ez Bizkaiko beste lekuko zaharretan dugun *eban*. Komunztadura ezak ere (pluralarekikoa eta datiboarekikoa) hegoaldera begira jartzen gaituela uste dugu. Adibideak gutxi eta ez erabakigarriak izanik, ezin dugu orokortu, baina sartaldeko araberan (Betolazaren dotrina da lekuko bakarra, cf. Zuazo 1998a: 176) dugun egoera gogorarazten digu (pluralaren adibide bi baino ez dauzka, Zuazo 1998b: 83).

Prosekutiboan *-ti vs. -ga(i)tic* bikoiztasuna hego-mendebaleko testuetan bakarrik aurkitu dugu (*OE*-tan, XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan eta Barandiaranek Zigoitian bilduriko ipuinetan; cf. § 4.2.3). Hala ere, egoera hau bizkaierazko eta araberazko beste testuetan ikertzeke dago eta, beraz, pisu erlatiboa baino ezin zaio eman oraingoz. Adibide bakar batean oinarrituta hitz egitea larregi baliteke ere *XY-gaz* egitura, orokorra den *X-gaz Y-ren* ordez, Arabako *Laz*-n baino ez da topatu mendebalean (Lakarra 2008b: 94); beraz, argudio honekin tentuz ibili behar bagara ere, hegoalde partera eramaten gaituela pentsa dezakegu.

Hegoaldeko ezaugarrien artean, aipagarriena *Rui* erregela genuke, gure ustez Arabako Lcc-ren hiztegiari ditugun *ysgrimidu*, *marauidia*, *culmiloa*, *gurrioya* adibideetan dugun asimilazioarekin lot daitekeena (Ulibarri 2008a: 204). XVII-XVIII. mendeetan ezaugarri hau hego-mendebaldeko lekukoetan (Orozkoko erreguetan, alegia) bakarrik aurkitzen dugu; beraz, sartaldeko hizkeretan iparrekoak eta hegoaldekoak bereizten dituen ezaugarria izan daiteke (Lakarra 1997: 501). *-rantx* aldaera honen adibide zahar bakarrak gure eremuan aurkitzen ditugu, Orozkoko erreguetan, Laudioko Ruth-en itzulpenean, J. P. Ulibarriren obretan, Arrigorriagako eta Orozkoko dotrinetan, bai eta XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan ere (Ulibarri 2008b). *EI*-ko datuen arabera, Orozko eta Laudioz aparte, Txorierriko Loiun eta Berangon ere aurkitzen da, bai eta Arabako Eriben ere.

Hego-sartaldeko hizkeraren beste ezaugarri bat *tuite* atzizkia (edo haren hastapena, cf. § 3.4.3) litzateke: Laudioko dotrinan eta Orozkon baino ez du aurkitzen Barrutiak (2001: 231), eta Anuntzi Aranek ere Orozkon *bedeinkatuiten* edo *zabal-*

Toponimo zaharren beste etimologia egile garaikide baten obran, Andres de Pozaren obran alegia, ez dugu honelako adibiderik aurkitu (cf. Gorrochategui 1987). Dakigun arren ezezkoak ez duela ezer frogatzen eta, beraz, argudio ahula genukeela, suposa dezakegu Pozak ez zuela ezaugarri hori bere hizkeran ezagutzen. Honek egile orduñarraren euskara kokatzen lagun gaitzake, gutxienez Bilbokoa ez zela erakutsiz, eta Orduñarantz edo Laudiorantz (bere emaztea bertokoa baitzen) hurbilduz.

duiten bezalakoak lekukotzen ditu (Arana Murillo 1998: 94).⁴⁷ XIX. mendeko testuez gain, XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan ere (Ulibarri-prestatzen) bizi-bizi aurkitzen dugu: *sinistuiten, auituten, beguiretuiteagas...*

4.3.3. *Nongo hizkera?*

Testua bizkaieraren hego-mendebaldekotzat jo dugu; hau da, Bilbotik hegoaldera dagoen lurraldekotzat. Bertan, Nerbioi ibaitik gora joanez, oraindik euskaldun diren edo euskara galdu berri duten herriak topatzen ditugu: Basauri, Arrigorriaga, Ugao, Zollo, Arrankudiaga, Arakaldo eta Orozko. Egun euskara galdu dituzten Laudio, Okondo, Aiara, Amurrio eta Urduña ere baditugu esparru honetan. Nerbioi ibarretik kanpo, baina bertoko herriein harreman handia izandakoa, Gordexola ere aipatu behar.

Ikerlan honetan zehar Orozkoko hizkera askotan aipatu arren, eta gure testuak Orozkoko erreguekin harreman gehien izan arren, zenbait ezaugarri esaten digute *VJ*-en hizkeraren jatorria Orozkoko ibarretik kanpo bilatu behar dugula; ezaugarri batzuetan, nahiz eta erreguak modernoagoak izan, berritzaileago ikusten dugu *VJ* (ik. Ulibarri 2008a: 205). Ezaugarri hauetarik garrantzitsuenaren xistukari neutraltzea da; Orozkoko otoitzekin konparatuz, batetik, *VJ*-n xistukari frikarien neutraltzea askozaz ere aurreratuago dugu eta, bestetik, xistukari afrikatuaren neutraltzea *VJ*-n osotuta dago, Orozkoko erreguek oraindik oposaketa lekukotu arren. Hau dela eta, jatorria Orozko baino eremu berritzaileago batean bilatu behar dugulakoan gaude.

Honezaz gain, Gamindek gaztigatzen duenez, *gugueitic* bezalakoak ez dira aurkitzen gaur egungo bizkaieran, *Rui* erregela ez baita *-gaitik* deklinabide atzizkira hedatu (Gaminde 2002: 8); halaber, *ez hil eiten* moduko *ezezko* nominalizaziorik ere ez dago gaur egungo bizkaieran, *hil ez eiten* edo *ez hiltzen* tankerakoak baizik (Gaminde 2007: 138). Ezaugarri gutxi izateak tentuz ibiltzera garamatza, galduriko berrikuntzak izan baitaitezke, izan ere; hala ere, aintzat hartuko bagenitu, pentsa genezake *VJ*-en jatorria egun erdaldun den lurralde batean bilatu behar dugula: Nerbioi goieneko Aiara lurretan edo Gordexola inguruan.

Aiarako haranaren eta Barakaldo-Gordexolako haranaren arteko harreman linguistikoaz Ander Rosek eta Esperanza Sainzek hitz egin digute, Barakaldoko toponimoetan aurkitzen diren *Mucusúluba* eta *Garamilloba* adibideak iruzkinduz:

Azkenek [-*oba*, -*uba formek*], nolabaiteko prestigioa izan zutela dirudi, agian Bizkaiko literatur hizkuntzaren ezaugarrietako bat zelako, baina baita Enkartazioetatik hurbileko Orozko eta Baranbioko euskararena ere. Egun galdua da bietan, arrastoa aditzean, lexikoan eta toponimian baino utzi ez duela. Ideia tentagarria da, aztertze-koa betiere, Barakaldon ageri zaigun *-uba* hori J. A. Uriartek Bonaparteri jakinarazi zion Orozko-Baranbioko *-uba* bera izatea, eta alde horretatik nolabaiteko zubia egotea Gordexolarekin batetik eta Aiarekin bestetik, ezaguna baita Gordexolak Baranbio

⁴⁷ Hala ere, Barrutiarentzat *-tuiten* beharrean *-iten* da forma eta horregatik bi atzizkiak batera bilzen ditu; beraz, Orozkoko ezaugarria ere badela dioenean *emoiten* bezalako formez ari da. Argi dago, ordea, jatorri ezberdina daukatela *emoiten* bezalako aditzen *-iten* (Trask 1990 eta Urgell 2006) eta *sinistuiten* edo *aurkituiten* bezalakoak (cf. § 3.3.3).

eta Aiara haranarekin zuen hartueman estua [...]. Aipatu *Mucusiluba* eta *Garamilloba* toponimoez gain, *Subichúbeta* eta *Espónóbeta* ere badauzkagu Barakaldon, oso nekez aurkitzen direlarik holakoak Bizkai osoan. (Ros & Saiz 2001: 69-70).⁴⁸

Bestalde, testua ez da nolana hikoia, dotrina baizik, eta badirudi, beraz, honelako soziologia ere kontuan har dezakegula jatorria zehazteko. Ezagutzen ditugun dotrina inprimatu guztiak hiribildu baten inguruan aurkitzen ditugu: Kapanagaren dotrina, Bilbon inprimatu bazen ere, sortu Durango inguruan sortu bide zen, azalean agertzen den Uribarriko Ama Birjinak erakusten duenez; Betolazak ere, herrixka batekoa izan arren, Calahorran zegoela idatzi eta argitaratu zuen berea (Calleja 1998: 64 ee.hh.).

Beraz, baliteke gure testua ere hiribildu baten inguruan idatzia izatea. Bilbotik hegoaldera XVII. mendean zeuden eta gaur egun erdaldun diren hiri garrantzitsuenak Balmaseda eta Urduña dira eta, beraz, proposa dezakegu hauetako batean egin zela. Balmaseda, uste dugu historikoki eta etnografikoki Nerbioi ibarretik eta Orozotik urrunegi geratzen zaigula, nolabaiteko hizkuntz batasun bat suposatzeke.

Hortaz, Urduñan pentsatu beharko genuke, haren eta Orozkoren arteko hurbiltasun linguistikoa bi eremuek historikoki eta etnografikoki izan dituzten erlazio garrantzitsuen pareko izan baitaiteke. Urduñako euskarari dagokionez, dena dela, lekukotasun bakarra dugu, XVII. mende bukaerako hiztegitxo bat (Ander Ros ikertzaileak aurki argitaratuko duena), *VJ*-ren ezaugarriekin bat ez datorrena bere txikian.⁴⁹ Beste aukera bat Gordexola harana litzateke, berez bertan hiribildurik izan ez arren, historikoki lurralde aberatsa izan baitzen, inguru horietako jauntxo aberatsak biltzen zituena.

Esan gabe doa orain arteko guztia hipotesizat baino ezin dela hartu, oraindik lan handia egin beharko baita inoiz eremu honetako (egun erdaldun den eremuko) euskara ahal den beste aztertua izateko, haren arrastoak (toponimia gehienbat) bildu eta aztertuz.

5. Ondorio orokorrak

Zenbait ondorio interesgarri lortu ditugulakoan gaude. Hasteko, grafia ohiturak aztertuz, aurreko lan batean (Ulibarri 2009) bibliografia materialaren bidetik proposaturiko loturak berretsi ditugu, hau da, inprimaki hau Bizkaiko Jaurerriko inprentatik atera zela, Pedro Cole de Ibarra bertako maisu zenean edo ordutik ez oso urrun.

Vinsonek *Viva Jesus*-i buruz zuen iritzia ere aztertu dugu grafiaren laguntzarekin, eta ez dugu arrazoirik aurkitu dotrina hau zaharrago baten berrargitalpena dela suposatzeke: ikusi dugunez, Betolazak *VJ*-en ditugun grafia ohitura bertsuak darabiltza,

⁴⁸ Orozkoko lekukoetan diren *-oba* eta *-uba* eufonia horien historiaz, beste lan batean hitz egin dugu (Ulibarri 2008a: 197 ee.hh.), eta bertan haren agerpenaz eta desagertzen orduan genituen datuak erabili, azalpenaren bila.

⁴⁹ Batetik, txistukariak ondo bereizten dira, baita kontsonante aurreko testuinguruetan eta hitz hasieran ere: *Laztana*, *azac*, *biçarra*, *çuria*, *ezteyac*... (baina hiperzuzenketak ere badauzkagu: *ezturic* 'apretado', *çumacoa* 'badil') eta, bestetik, ez dago *Rui* erregelaren adibiderik: *irarra*, *mingaza*, *yçurra*... Hala ere, *onuz* 'hacia aca' aldaera dakar, eta ez Nerbioi ibarrean behera (iparraldera, alegia) dauden beste lekukoak kontuan hartuz espero genukeen *onantz(a)*.

Kapanagaren dotrina, nahiz dataren aldetik berriago izan, grafia ohituren aldetik arkaikoago dugun bitartean, agian bere editorearen izaera dela eta.

Viva Jesus-en hizkera ere horretan bermatzen gaitu; izan ere, xvii. mendeko beste testuekin konparatuta, argi dago mende honen lehen erdialdean kokatu beharra dela, hizkuntzaz kanpoko argudioetan oinarrituta proposatu dugun 1640 baino lehen-txeagoko dataren batean, hain zuzen. Baditu, halere, zenbait berezitasun bestee-kiko —hala arkaismoak, nola berrikuntzak— beharbada geografiari egotzi beharrekoak, hau da, islatzen duen hizkera alde berritzaileagoa eta alde kontserbatzaileagoa —baina batez ere berritzaileagoa, itxuraz— izateagatik dituenak.

Geografiaren alor honetan, bada, testua bizkaieraren eremuaren barruan sartaldek-koa dela berretsi dugu, eta zehazkiago hegomendebaldekoa. Horren barruan, berriz, Orozko eta Laudio inguruetako testuekin du erlaziorik handiena, baina baita bertak-koa ez dela adierazten diguten ezaugarriak ere, eremu berritzaileago batekoa baizik, agian euskara galdu duten alderdietakoa. Dotrina inprimatuak non sortu ohi diren begiratura, ziurrenik jatorria hiribildu batean bilatu behar genukeela eta —orain arteko argudiaketa guztia egia bada— balirudike Balmaseda edo Urduña hiribilduak edo Gordexola harana hautagai onak liratekeela.

6. Bibliografia

- Aldai, G., 1998, «A propósito del aoristo vasco», *FLV* 79, 377-386.
- , 2006, «Lehenaldi perfektiboko formak xvi. mendeko euskaran», in Lakarra & Hualde (arg.), 23-34.
- , 2008, «Últimos restos del aoristo perifrástico en el euskera de Bilbao», *FLV* 109, 405-417.
- Altuna, F., 1995, «*Acto contriciocoa eriotzaco orduracò*: Garcia de Albeniz araiarraren arabera-razko eskuizkribua (1778)», *ASJU* 29:1, 83-132.
- Altzibar, X., 1992, *Bizkaierazko idazle klasikoak: mogeldarrak, astarloatarrak, frai Bartolome*, Bizkaiko Foru Aldundia: Bilbo.
- Andrés, P. & S. Garza (arg.), 2000, *Imprenta y crítica textual en el Siglo de Oro*, Valladolid-eko Unibertsitatea-CECE: Valladolid.
- Arana Martija, J. A., 1979, «Euskara dakarren xvii. mendeko liburu bat Mexikon», *Eus-ker*a 24:2, 759-765.
- Arana Murillo, A., 1998, *Orozko haraneko kondaira mitikoak. I. Korpusa*, UPV/EHU: Bilbo.
- Arejita, A., 1985, «Zumarragaren Gutuna (1985)», *Litterae Vasconicae* 3, 143-150.
- , 1988, «*Domingo Hegiari Kantua*. Textoa eta lexikoa», *Litterae Vasconicae* 4, 7-51.
- , 1991, «xvii. mendeko Bizkaiko amodio-kantu ezezagun bat: *Enojaduric*», *Litterae Vasconicae* 5, 9-20.
- , 2008, «Lazarragaren lexiko eta gramatika zehetasunez», in *Haritschelharren omenaldia-Iker* 21, Euskaltzaindia: Bilbo, 59-93.
- Ariztimuño, B., 2006, «Lazarragaren eskuizkribuko zenbait aditz trinko», Interneten es-
kuragarri: http://artxiker.ccsd.cnrs.fr/docs/00/13/43/86/PDF/lazarraga_borja_behi_n_betikoa.pdf [kontsulta eguna: 2010-10-01].
- Arretxe, J., 1994, *Basauriko euskara*, Basauriko Udala: Basauri.
- Arriolabengoa, J., 2008, *Euskara Ibarquen-Cachopin Kronikan*, Euskaltzaindia-BBK: Bilbo.

- Artiagoitia, X. & J. A. Lakarra (arg.), 2008, *Gramatika Jaietan. Patxi Goenagaren Omenez. ASJU-ren Gehigarriak* 51: Bilbo-Donostia.
- Arzadun, M., 1731, *Doctrina christianeen explicacinoa*, Bartolome Riesgo-ren inprentan: Gasteiz.
- Aurrekoetxea, G., 1995, *Bizkaieraren egituraketa geolinguistikoa*, UPV/EHU: Bilbo.
- Azkue, R. M., 1905-1906, *Diccionario vasco-español-francés*, 2. arg. LGEV: Bilbo, 1969.
- , 1923-1925, *Morfología vasca*, 2. arg. LGEV: Bilbo, 1969.
- , 1935, «Evolución de la lengua vasca», *Euskera* 16:1/2, 57-120.
- Barrutia, E., 2001, «Aditz-izenen eta partizipioen formak bizkaieraz», *Litterae Vasconicae* 8, 225-239.
- , 2003, «Orozkoko etno-ipuin batzuk», *Euskalingua* 2, 146-154. Interneten eskuragarri: <<http://www.mendebalde.com/modulos/usuariosFtp/conexion/archi43A.pdf>> [kontsulta eguna: 2010-02-04]
- Bilbao, G. et al. (arg.), 2010 [ca. 1602], *Lazarraga eskuizkribua: edizioa eta azterketa (1.0)*, Vitoria-Gasteiz: UPV/EHU. Interneten eskuragarri: <<http://www.lazarraga.com>> [Kontsulta: 2010-10-05].
- Bile, M., C. Brixhe & R. Hodot, 1984, «Les dialectes grecs, ces inconnus», *BSL* 79:1, 155-203.
- Blecua, J. M., J. Gutiérrez & L. Sala, 1998, *Estudios de grafemática en el dominio hispano*, Caro y Cuervo Institutuzioa-Salamankako Unibertsitatea: Salamanka.
- Calleja, Z., 1998, «El Dr. Juan Pz. de Betolaza y su entorno», in Knörr & Zuazo (arg.), 57-69.
- Camino, I., 1997, *Aezkeraren azterketa dialektologikoa*, Nafarroako Gobernua: Iruñea.
- , 2004, *Hego-nafarrera*, Nafarroako Gobernua: Iruñea.
- , 2009, *Dialektologiatik euskalkietara tradizioan gaindi*, Elkar: Donostia.
- Castaños, A., 1957, «El genitivo en vizcaíno antiguo», *BAP* 13, 60-69.
- Chartier, R., 2000, «La pluma, el papel y la voz. Entre crítica textual e historia cultural», in Andrés & Garza (arg.), 243-257.
- Cierbide, R., 1998, «Notas gráfico-fonéticas sobre la documentación medieval navarra», *Príncipe de Viana* 214, 523-534.
- Claveria, G., 1998, «Grafías cultas en las variantes del *Rimado de Palacio* de P. López de Ayala y de los Soliloquios de Fr. P. Frenández Pecha», in Blecua, Gutiérrez & Sala (arg.), 49-64.
- Dadson, T. J., 2000, «La corrección de pruebas (y un libro de poesía)», in Andrés & Garza (arg.), 97-128.
- Echaide, A. M., 1984, *Erizkizundi Irukoitza*. *Iker* 3, Euskaltzaindia: Bilbo.
- Elordui, A., 1995, «Bonapartek osaturiko bizkaieraren sailkapenak: iturriak eta erizpideak», in R. Gómez & J. A. Lakarra, *Euskal dialektologiako kongresua. ASJUren Gehigarriak* 28: Donostia-San Sebastián.
- Etxebarria, J. M., 1991, *Zeberio haraneko euskararen azterketa etnolinguistikoa*, Ibaizabal: Zornotza.
- Etxebarria, N., 2007, *Juan Ignazio Astigarraga (1783-1854) Sermoitegia*, Labayru Ikastegia-Basauriko Udala-BBK Fundazioa: Bilbo.
- , 2007, «1708ko eskuizkribu argitaratubakoa bizkaieraz: edizioa eta hizkerearen azterketa», *Euskalingua* 11, 67-94. interneten eskuragarri: <http://www.mendebalde.com/modulos/usuariosFtp/conexion/archi337A.pdf> [kontsulta eguna: 2010-9-30].

FHV = Mitxelena 1977.

- Fisiak, J. (arg.), 1988, *Historical Dialectology*, Mouton: Amsterdam.
- (arg.), 1990, *Historical Linguistic and Philology*, Mouton de Gruyter: Belin-NY.
- Gaminde, I., 1983, «Orozkoko aditza», *FLV* 41-42, 37-93.
- , 1990, «Ezezko nominalizazioak bizkaieraz», *Uztaro* 0, 85-98.
- , 1991, «Ablatiboaren balioa bizkaieraz», *Litterae Vasconicae* 5, 177-190.
- , 1994, *Bilboko Larraskituko euskara. Lexikoa eta testuak*, Bilboko Udala: Bilbo.
- , 2002, «Bizkaiko euskararen ezaugarri fonologiko batzuen inguruan», *Euskalingua* 1, 4-14.
- , 2007, *Bizkaian zehar. Euskararen ikuspegi orokorra*, Mendebalde Kultura Alkartea: Bilbo.
- Garigorta, J. R. & I. Gaminde, 1986, «XVIII. mendeko otoitz batzu», *Enseiucarrean* 2, 61-65.
- Gaskell, P., 1999 [1972], *Nueva introducción a la bibliografía material*, Trea: Madril.
- González Salgado, J. A., 1996, «Contribución al estudio de la ortografía en el siglo XVI: la reforma del padre Flórez», *Dicenda* 14, 149-157.
- Gorrochategui, J., 1987, «Andres de Poza y el euskera», *ASJU* 21:3, 661-681.
- & J. A. Lakarra, 2001, «Comparación lingüística, filología y reconstrucción del protovasco», in Villar, F. & M. P. Fernández (koord.), *Religión, lengua y cultura prerromanas de Hispania*, Salamankako Unibertsitatea: Salamanka, 407-438.
- Hernández Campoy, J. M., 2001, *Geolingüística: Modelos de interpretación geográfica para lingüistas*, Murtziako Unibertsitatea: Murtzia.
- Hualde, J. I. & I. Gaminde, 1997, «Vowel Interaction in Basque: a Nearly Exhaustive Catalogue», *ASJU* 31:1, 211-245.
- Isasi Martínez, C., 1997, «Aspectos gráficos en la documentación vizcaína tardomedieval», *Revista Española de Lingüística* 27, 161-172.
- Kapanaga, 1656, *Exposicion breue de la doctrina Christiana*, Juan de Azpiroz: Bilbo.
- Knörr, H. & K. Zuazo, 1998, *Arabako euskararen lekukoak. ikerketak eta testuak*, Eusko Legebiltzarra: Gasteiz.
- Lafon, R., 1943, *Le système du verbe basque au XVIIe siècle* (lib. 2), [berrarg. liburuki bakar batean, Elkar: Donostia, 1980].
- Lakarra, J. A., 1983a, «Oharrak zenbait arkaismoz», *ASJU* 17: 1, 41-68.
- , 1983b, «Acto para la Nochebuena. Texto y traducción», in ZZEE, *Gabonetako Ikusizuna*, Arabako Foru Aldundia: Vitoria-Gasteiz, 75-126.
- , 1984a, «Bizkaiera zaharreko ablatiboaz», *ASJU* 18:1, 161-194.
- , 1984b, «Bertso Bizkaitarrak (1688)», *ASJU* 18:2, 89-184.
- , 1985a, «XVII. mendeko bulda bat bizkaieraz», in Melena, J. L. (arg.), *Symbolae Ludovico Mitxelena Septuagenario Oblatae*, UPV/EHU: Bilbo, 1045-1054.
- , 1985b, «-tul-ø bizkaiera zaharrean», *Litterae Vasconicae* 3, 281-292.
- , 1986a, «XVI. mendeko bizkaierazko erretrauz: I. Garibairen bildumak», *ASJU* 20:1, 31-65.
- , 1986b, «Bizkaiera Zaharra euskalkien artean», *ASJU* 20:3, 635-681.
- , 1996, *Refranes y Sentencias. Ikerketak eta edizioa*, Euskaltzaindia: Bilbo.
- , 1997, «Euskararen historia eta filologia: arazo zahar, bide berri», *ASJU* 31:2, 447-535.
- , 1998, «Betolazaren hiztegia», in Knörr & Zuazo (arg.), 87-105.
- , 2002, «Refranes y Sentencias: arazoak eta lekukotasunak bizkaiera zaharraren azterketarako», in Arejita, A. et. al. (arg.), *Bilboren 700. urteurrena. Hizkuntza gunea. Sinposioa*, Deustuko Unibertsitatea: Bilbo.

- , 2004, «Juan Perez Lazarragakoaren eskuizkribua (xvi. mendea). Lehen hurbilketa», in Gipuzkoako Foru Aldundia, *Lazarragaren eskuizkribua*, Edilán-Ars Libris: Madril.
- , 2006a, «Protovasco, munda y otros: Reconstrucción interna y tipología holística diacrónica», *Oihenart* 21, 229-322.
- , 2006b, «Notas sobre iniciales, cambio tipológico y prehistoria del verbo vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 561-622.
- , 2008a, «Aitzineuskararen gramatizarantz (malkar eta osinetan zehar)», in Artiagoitia & Lakarra (arg.), 451-490.
- , 2008b, «*Vida conly libertad*: sobre una coordinación arcaica y la autenticidad de “Urthubiako Alhaba”», *ASJU* 42:1, 83-100.
- & J. I. Hualde (arg.), 2006, *R. L. Trasken oroitzapenetan ikerketak euskalaritzaz eta hizkuntzalaritza historikoaz (ASJU 40:1-2)*, GFA-UPV/EHU: Donostia-Bilbo.
- Lapesa, R., 1981, *Historia de la lengua española*, Gredos: Madril.
- Lazard, S., 1977, «Le probleme de l'utilisation des atlas linguistiques dans la recherche diachronique», in Alvar, M. (arg.), *Atlas Plurilingües. Metodología*, CSIC: Madril, 173-183.
- Milroy, J., 1992, «Middle English Dialectology», in Blake, N. (arg.), *The Cambridge History of the English Language* (vol. II. 1066-1476), Cambridge U. P.: Cambridge, 156-206.
- Mitxelena, K., 1954a, «Un catecismo vizcaíno del siglo xvii», *BAP* 10, 85-95.
- , 1954b, «Nota sobre algunos pasajes de los *Refranes y Sentencias* de 1596», berrarg. in *SHLV*, 792-798.
- , 1955, «Betolatzaren dotrina. La doctrina cristiana de Betolaza (1596)», berrarg. in Knörr & Zuazo, 1998, 485-501.
- , 1958, «Introducción al vocabulario de Landuchio», berrarg. in Knörr & Zuazo, 1998, 21-48.
- , 1964a, *Sobre el pasado de la lengua vasca*, berrarg. in *Sobre historia de la lengua vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak 10: Donostia-San Sebastián, 1998, 1-73.
- , 1964b, *Testos Arcaicos Vascos*, [2. arg. 1990] *ASJU*ren Gehigarriak 11: Donostia-San Sebastián.
- , 1965, «Lat. S: el testimonio vasco», berrarg. in *PT*, 282-295.
- , 1974, «El elemento latino-románico en la lengua vasca», berrarg. in *PT*, 195-219.
- , 1976, «La fragmentación dialectal: conocimientos y conjeturas», berrarg. in *LH*, 73-85.
- , 1977, *Fonética Histórica Vasca*, *ASJU*ren Gehigarriak 4: Donostia-San Sebastián.
- , 1979, «Miscelánea filológica vasca III», *FLV* 32, 213-234.
- , 1981, «Lengua común y dialectos vascos», berrarg. in *PT*, 35-55.
- , 1985, «Esaera zahar baten bigarren agerraldia», berrarg. in *SHLV*, 880-885.
- , 1987-2005, *Orotariko Euskal Hiztegia*, Euskaltzaindia: Bilbo, 15 liburuki.
- Mounole, C., 2007, «Perifrasia zaharra mendebalde eta erdialdeko euskara zaharrean: azterketa kuantifikatiboa eta proposamen berria», *ASJU* 41:1, 67-138.
- Mujilka, J. A., 2002, *Euskal ortografiaren hastapenak Iparraldeko literaturan*, UPV/EHU: Bilbo.
- OEH* = Mitxelena 1987-2005.
- Ojanguren, P. M.^a, 1999, *Paseos por Orozko ibillaldiak*, Bilbo.
- Olaechea, B., 1774, *Doctrina Cristiana*, Thomas Robles eta Navarroyen etsea-Misericordiano Etse Santuba: Vitoria-Bilbo. interneten kontsultagai: <http://www.kultura.ejgv.euskadi.net/r46-19239/eu/q56War/q56ControladorServlet> [kontsulta eguna: 2010-10-05].

- Ormaetxea, J. L., 2006, *Aramaioko euskara (Azterketa dialektologikoa)*, UPV/EHU: Bilbo.
- Padilla, M., 2011, *Kadet eta Bettiriño edo Yesu Christo eguiazco Yainco Guizonaren bizia eta heriua laur evanyelista eguiazcuen eta sainduien arabera*, Euskaltzaindia: Bilbo.
- Pagola, R. M. et al., 1992, *Bonaparte ondareko eskuizkribuak. Bizkaiera*, Euskal Ikaskuntzen Institutua (Deustuko Unibertsitatea): Bilbo, 3 liburuki.
- Real Academia Española, 1741, *Orthographia Española*, Akademiaren inprenta: Madril.
Interneten kontsultagai: <http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=8235>
[kontsulta eguna: 2010-06-13].
- Rico, F., 2005, *El texto del «Quijote». Preliminares a una ecdótica del Siglo de Oro*, Valladolid-deko Unibertsitatea-CECE: Valladolid.
- Rijk, R. P. G. de, 1970, «Vowel interaction in Bizcayan Basque», *FLV* 5, 149-167.
- Rodríguez Pelaz, C., 2000, «El grabado barroco en los impresos vasco-navarros», *Ondare* 19, 151-182.
- Ronco, M., 1997, «Primer siglo de la imprenta en Vizcaya», *Revista General de Información y Documentación* 7:2, 359-364.
- Ros, A. & E. Saiz, 2001, «Barakaldo eta Enkartzioen historia linguistikoaz», *Litterae vasconicae* 8, 47-117.
- Salazar, B., 2001, *Ugaoko euskara*, Ediciones Beta III milenio: Bilbo.
- Sánchez-Prieto Borja, P., 1998, *Cómo editar los textos medievales. Criterios para su presentación gráfica*, Arco/Libros: Madril.
- Sarasola, I., 1980, «Nire/neure, zure/zeure literatur tradizioan», *Euskera* 25, 431-446.
- , 1983, *Contribución al estudio y edición de textos antiguos vascos*, [2. arg. 1990] ASJUren Gehigarriak 11: Donostia-San Sebastián.
- , 2007, *Euskal hiztegia*, Elkar: Donostia-San Sebastián.
- Strang, B. M. H., 1970, *A history of English*, Methuen: London.
- Ulibarri, K., 2008a, «Orozkoko euskararen azterketa diakronikorantz hurbiltze bat», *ASJU* 42:1, 191-208.
- , 2008b, *Ruth-en Liburua (Ignacio Galíndez): edizioa eta azterketa*, Master-lan argitaragabea.
- , 2009, «Viva Jesus dotrinaren azterketa bibliografia materialaren arabera», in R. Etxepare, R. Gómez & J. A. Lakarra (arg.), *Beñat Oihartzabali Gorazarre (ASJU 43:1/2)*, 861-872.
- , prestatzen, «xviii. mendeko bizkaierazko sermoi batzuk: edizioa».
- Urgell, B., 1985, «Literatur bizkaieraz: Añibarroren *Esku-liburua*», *ASJU* 19:1, 67-117.
- , 1987, «*Eskuliburuaren* grafi aldaketak (1802-1821)», *ASJU* 21:2, 357-387.
- (arg.), 2001a, *Pedro Antonio Añibarro. Guero Guero*. Euskaltzaindia: Bilbo.
- , 2001b, «Euskal formen aurkezpena Larramendiren hiztegian», *ASJU* 35:1, 107-238.
- , 2006a, «Para la historia del sustantivo verbal en vasco», in Lakarra & Hualde (arg.), 921-948.
- , 2006b, «Mendebaldeko euskara (Lanari buruzko txostena)», Euskararen historia ikasgai-rako apunte argitaragabeak.
- , 2008, «Berriemailearen gaitasuna eta eredu lexikografikoaren eragina Landucciren hiztegian», in Artiagoitia & Lakarra (arg.), 805-836.
- Urkijo, N., 1994, *Zenbait apunte Laudioko euskaraz*, UEU: Laudio.
- Urkixo, J., 1923, «Cosas de antaño. Las Sinodales de Calahorra (1602 y 1700)», *RIEV* 14, 335-352.
- Urkizu, P., 1989, «Garibairen eskuizkribu galdu bat (1592)», *Mundaiz* 38-39, 33-85.
- Villasante, L., 1968, «Oñatiko euskera», *Egan* 27, 80-94.

- Vinson, J., 1891, *Essai d'une Bibliographie de la Langue Basque* [berrargitalpen faksimilea: Caja de Ahorros Vizcaína: Bilbao, 1986].
- Williamson, K., 2004, «On Chronicity and Space(s) in Historical Dialectology», in Dossena, M. & R. Lass (arg.), *Methods and Data in English Historical Dialectology*, Peter Lang: Berna, 97-136.
- Zavala, J. M., 1848, *El verbo regular vascongado del dialecto vizcaino*, Donostia-San Sebastián.
- Zelaieta, A., 1988, «Rafael Micoleta Çamudio: «Modo breue de aprender la lengua vizcayna». Bilbao 1653», *Oihenart: Cuadernos de lengua y literatura* 7, 135-214.
- Zuazo, K., 1998a, «Arabako euskara», in Knörr & (arg.), 1998: 125-189.
- , 1998b, «Betolazaren hizkera», in Knörr & Zuazo (arg.), 71-86.
- , 2006a, «Deba ibarreko euskara zaharra», in Lakarra & Hualde (arg.), 1005-1030.
- , 2006b, *Deba ibarreko euskara. Dialektologia eta tokiko batua*, Badihardugu Euskara Elkartea: Eibar.
- Zubiaur, J. R. & J. Arzamendi, 1976, «El léxico vasco de los refranes de Garibay», *ASJU* 10, 47-144.

7. Edizioa

7.1. Irizpideak

Testu bat argitaratzen denean, eta areago lehenengo aldiz agertzen denean, argitalpen horrekin zer lortu nahi den zehaztea izaten da ohikoena, eta horren arabera izango da edizioa. Mitxelenaren 1954ko artikuluan, euskalaritzaren egoera ikusita (oraindik ez zegoen, adibide bat ematearren, *FHV* argitaraturik), materiala euskalarien esku jartzea izan zuen helburu, eta hau dela eta honen transkribapena egitea erabaki zuen, hasieratik argi esan bezala, Vinsonen eskuizkribuarekiko fideltasunik handiena gorderik. Honela, ez zituen ezta akatsik nabarmenenak ere zuzendu, hasieran zerrendatzen baditu ere.

Mitxelenaren argitalpenetik hona, gauzak asko aldatu dira, eta testuaren beraren ale original bat lortzeaz gain, XVI. eta XVII. mendeetako bizkaieraren gainean dugun ezagutza ugaldtu eta hobetu da. Honela, pauso bat aurrera jotzeko garaia izanik, gure edizio honek kritikoa izan nahiko luke, ordurik hona euskal testuak argitaratzean euskalaritzak izandako eskarmentua gure eginda.

Lehenengo urrats gisa, testuaren tradizioa biltzen saiatu gara eta, honen ildotik, aparatu kritiko bat aurkeztuko dugu, non Azkue Bibliotekako alearen (L) irakurketez landa, Vinsonen kopiarenak (V) eta Mitxelenaren ediziokoak (M) ere bilduko ditugun. Egia da Mitxelenaren edizioa Vinsonen kopiaren *codex descriptus* baino ez dela; halere, 50 urte baino gehiagotan zehar berau izan da euskalari guztiak erabilitako testua; pisuzko arrazoia, gure ustez, aparatu kritikoa agertzeko.

Edizio kritiko batean behar bezala, testuaren originala berreraikitzen saiatu gara, eta horretarako testuan zehar aurkitutako akatsak zuzendu dira, ohi bezala egindako aldaketa bakoitza dagokion oharrean markaturik.

Grafia dagoen bezala utzi dugu, bai euskal grafia zaharrean interesa duten iker-tzaileen mesedetan, baita gure azterketaren oinarri eta argigarri. Aldaketa bakarra egin dugu: *erregüetan* eta *santigüedu* formetan dieresia sartu, beste adibideetan ez bezala hauetan <gue> segidako <u> ahoskatu egiten dela adierazteko. Azentuak ere

bere horretan mantendu ditugu, euren egitekoa ulertzeko modurik aurkitu ez arren (cf. § 2.1.0), ondoren etor litezkeen ikerlariengan pentsaturik.

Puntuazioa eta bestelako alderdi formalak, ordea, gaurkotu egin dira, edizio kritikoetan ohi denez. Letra larrien eta xeheen erabilera gaur egungo ohituren arabera aldatu da, testuak erakusten duen larrien eta xeheen arteko erlazioa mantenduz; honela, *i*- xehea larri egin behar izan dugunean *Y*- erabili dugu, eta *j*- larri egitean *I*- (cf. § 2.1.4). Hitzen banaketa ere gaurkotu da, aldaketa fonetikoek berri ematen duenean izan ezik: honela, *eztot* bezalakoak loturik mantendu dira, eta *betacarioc gaiti* bezalakoak, ordea, banatu. Bokaletan inoiz agertzen diren [^] markak, betiere *bokal* + *kontsonante* sudurkariaren laburdurak direnez (cf. § 3.1.2), zabaldu egin ditugu, ohi bezala.

Originaleko orrialde zenbakia < > artean txertatu dugu, Mitxelenak bezalaxe, faksimilearekin erkatu nahi duenarentzat. Kontuan har bedi orrialde aldaketak hitz bat erdibitzen duenean, hitza zatiturik eman beharrean zenbakiaren aurrean agertu dugula osorik. Orrialdearen azpiko izkinan hurrengo orrialdearen lehenengo silaba markaturik dago, ohikoa den bezala garai horietako testu inprimatuetan; gure edizioan halakoak kendu egin dira, inoiz oharrean azalpenak eman beharra izan arren, hurrengo orrialdeko testuarekin bat ez datorrenean, alegia.

7.2. Edizioa

VIVA JESUS

†

IHS

Y SEA PARA HONRA Y Gloria suya este compendio ò suma breve de la Doctrina Christiana; la que (por lo menos) debe saber todo fiel christiano para salvarse, y la deben enseñar los señores curas à sus feligreses, los padres à sus hijos, y los amos y señores à sus criados y familia, si tienen duda de si saben ò no. Y la obligacion assi de enseñar como de saber es debaxo de pecado mortal; pues nadie se puede salvar sin saberla, llegando à tener vso de razon.

< 2 > Doctrina Christianea cer da?

Iesu Christo gure Iaunec esan situcen verbaac, eguin situcen obraac, emon eben exemploa ta vicede modu gustia çan, eta da, Doctrina Christianea. Da gu erredimietaco eta salvaetaco etorri cidina legues mundura, padeçidu asquero Pilatosen podereen bean, hìcen zan Curzean crucificadue, eta orduen eugui eben cumplimentue edo acabadu eben àen Divine Magestadeac gure erredenciñoeco obrea.

Se señale, edo se arma da Christiñeueua?

Christiñeuen señalea eta arma da Curze Santea errazoa ascogaitic. Bat da, dagozalaco encerraduric eta sinifiqueduric Cruze Santean misterio Santissime Trinidadecoa, Encarnaciñoecoa, Eriozacoa, Passiñoecoa ta beste asco.

Beste errazoa bat da Curze Santeen señaleagas distinguidu ta diferencietan gerealaco mauruetaric, turcuetaric ta beste genero ascotaco

genteetatic. Beste bat da: Curze Santeen señaleagas eguiten garà soldadu, eta alisteetan garà Christo gure Iaun Capitaē generalissimuen bandereen < 3 > bean (cein dan Curze Santissimea). Beste bat da Curze Santeen señaleagas edo eguinic Curzea, libretan garealaco peligrū ascotarean ta tentaciñoē gueure arerioenetic, ceinzuc direan Mundue, Demonioña ta Araguie; eta onec perseguietan deuscuelaco dempora gustian eta lecu gustietan, bear dogu acostumbredu siguiñeetan eta santigüetan confienza eta fede andiegas. Sigiñeetea da eguitea iru Curze: lenengoa becoquien, libredu gaguicenzat Iangoicoac pensamientu deungueetatic; bigarrena ahoan, libredu gaguicenzat Iangoicoac verba deungueetarean; irugarrena bulerrear, libredu gaguicenzat Iangoicoac obra eta deseo deungueetatic, esaten dogule: “Cruze Santeen señaleagaitic † libredu gaguizus gure arerioetatic † gure Iaune eta Iangoicoa †”. Santigüetea da eguitea Curce bat becoquierean bulerrera eta solbarda ezquercorean ezcoacorà, guei eiten deucegule Trinidadē Santissimeari, esaten dogule: “Aiteen, da Semeen da Espiritu Santu Iauneen vcenean †”.

Principalmente bear dogu persinedu edo santigüedu peligrureen baten gagozanean edo sarzaiten gareanean, ta tentaciñoē deungueeren batec affligietan gatuzenean; oherean jaigui eyten gareanean, ezerean vrteiten dogunean, elexaan zarçayten gareanean, jaten asiten gareanean eta ohera goaçanean.

< 4 > Iaquin azquero Curze Santeac se virtuteac deunquezan, ta lenengo irecasten jateena seiñay, jaquin bear dau Christiñeu fiel gustie, vssu erraçoacora eldu azquero (ordineriemente zaspī hurteric aurrera) lau gaucē. Honec dire: cer sinistuco daben, cer eguingo daben, cer errecibiduco daben, eta celaan edo ce horaciñoē jaquingo daben edo eguingo daben. Da onetaraco por fuerza jaquin bear da Credoā edo Articuluēc, Amar mandamientu Iangoicoen leguecoac, bost ama Elexa Santacoac, zaspī Sacramentuec, Pater Nosterra eta Ave Marie guichienas bere; da capazidede asco dauqueenac beste horaciñoē asco, Ama Elexa Santacoac: Salbe Reginea, Obra Misericordiecoac, Confessiñoēa eta beste asco.

Horaciñoē sei lenengoac jaquin azquero, bear da jaquin eranzuten iteundu dequionean guizonari, andreari, mutilcoari edo nescatilleari.

Yteundu eyten deuzut: Ceimbat Iangoico dago?

Eranzuten deucet: Bat bagen ez, jaune.

Yte.—Nor da Iangoicoa?

Er.—Iaun gustis poderoso bat, eguin citucena Cerue, Lurre da osterancheco dacusgucen da estacusgucen gauzaac gustiec esebere eserean.

< 5 > *Yte.*—Iaungoicoa non dago?

Er.—Lecu gustien, jaune.

Yte.—Iangoicoa ceimbat persona dà?

Er.—Yru distinte edo diferente.

Yte.—Ceinzuc dire, edo celan dereste?

Er.—Aytea, eta Semea, eta Espiritu Santu Iaune.

Yte.—Aytea Iangoicoa dà?

Er.—Bay, jaune.

Yte.—Semea Iangoicoa dà?

Er.—Bay, jaune.

Yte.— Espiritu Santue Iangoicoa dà?

Er.— Bay, jaune.

Yte.— Yru Iangoico dire?

Er.— Ez, jaune, Iangoico bat bajen; iru persona dire baye.

Yte.— Persona iru oneetarie zaarrago da bata besteac bano, edo baucu podere gueyego besteac bano, edo baucu sabidurie gueyego besteac bano, edo beste moduco diferencieric?

Er.— Ez, jaune, cegaitic esse irurec direana leguez Iangoico bat, principioric eta finic estabena, dauquee podere bat, sabidurie bat da gustien dire igotalac.

Yte.— Yru personaetarie cein sidin guizon?

Er.— Bigarrena, cein den Semea.

Yte.— Non cidin guizon?

Er.— Virgine Marie Santissimeen entraña purissimeetan.

Yte.— Noen obras?

< 6 > *Er.*— Espiritu Santuen obras da virtutes.

Yte.— Guizon eguinic celan derecho?

Er.— Iesu Christo gure Iaune.

Yte.— Nor da Iesu Christo gure Iaune?

Er.— Iangoico eta guizon verdaderue.

Yte.— Celaan edo ce moduten da Iangoico?

Er.— Dalaco Trinidede Santissimeco bigarren Personea, Ayte Eternoen Semea.

Yte.— Celaan da guizon?

Er.— Dalaco Virgine Marie Santissimeen Semea.

Yte.— Iesu Christoc guizon zan partes beuqué ayteric beste guizonac leguez?

Er.— Ez, jaune, cegaitic esse hican zan concebidue milegrosamente Espiritu Santu Iauneen obras.

Yte.— Virgine Marie Santissimea guera cidin Virgine Iesu Christo gure Iaune eguin azquero?

Er.— Bay Iaune; eguin artean, eguienean eta guero vere veti Virgine.

Yte.— Christo cetaraco sidin guizon?

Er.— Gu erredimidu eta libreetaco pecaturean.

Yte.— Celan erredimidu eta libredu guenguicen?

Er.— Curzean hilic gagueitic.

Yte.— Hil cidin Iangoico zan leguez, à la guizon zan leguez?

Er.— Guizon zan partes hil cidin, cegaitic esse ecin hil siitequean Iangoico zan leguez.

Yte.— Non dago Iesu Christo Iangoico eta guizon verdaderue?

< 7 > *Er.*— Ceruetan, Ayte Eternoen alde escoatati, eta Santissimu Sacramentu altaracoan. Da Santissimu Sacramentu altaraco asco dago, baye estago gustietan da bacochean Iangoico bat eta Iesu Christo gure Iaun bat baxen.

Iaquin asquero nor dan Iangoicoa, bear da jaquin cetaraco eguin guenducen bere Divine Magestadeac.

Yte.— Cetaraco senguisen Iangoicoac?

Er.— Bere Divine Magestadea serbietaco eta gozaetaco.

Yte.— Celaan serbiduco da Iangoicoa?
Er.— Obra virtutescoac eta honàc eguinic.
Yte.— Ce virtutegas serbiduco da aen Divine Magestadea?
Er.— Principalmente Fedea, Esperanceagas da Caridedeagas.
Yte.— Cer da fedea?
Er.— Sinistu eiteac ecusi eztogune Iangoicoac diñoalaco.
Yte.— Celan jaquingo dogu Iangoicoac diñoala?
Er.— Elexa Ama Santa Catoliqueac irecasten deusculeco.
Yte.— Se gause sinistu bear da?
Er.— Credoac edo Articuluac contenietan daudeena, eta Esquiriture Sagradeac eta Ama Elexa Santa Catoliqueac irecasten dabena gustie.

CREDOA

Sinistu eiten dot Iangoico Ayte gustis poderoso < 8 > Ceruen da Lurren Criedoreagan, da aen Seme Vnigenito Iesu Christo gure Iaunegan. Cein concebidu sen Espiritu Santu Iauneeen obras eta jayo zan Marie Virgineaganic. Padedidu eben Piletosen podereen aspian, crucifiquedue hien zan, hil da sepultedue. Iaci sidin Infernuetara. Yrugarren egunean erresucitadu cen hileen arteric bere virtutes. Ygo eguien Ceruetarà, an dago jarriric Ayte Eternoen alde escoatati. Arean etoricò da juicioco egunean vicieac eta hilec juzguetan. Sinistu iten dot Espiritu Santu Iaunegan; dagoala Elexa Santa Catoliquea, Santuen Comuniñoa, Pecatuen parcaciñoa, Arag[u]ien erresurreciñoa, seculoco Vicea. Amen Iesus.

Yte.— Cer esan gure dau sinistu eiten dot Espiritu Santuegan?
Er.— Esan gure dau Espiritu Santu Iaune, Trinidede Santissimeco irugarren personea dala Iangoico, Aytea eta Semea legues.
Yte.— Cer esan gure dau dala Elexa Santa Catoliquea?
Er.— Esan gure dau dagoala Elexa Santa Catolique bat, cein den Christiñeu fiel gustieac batera; da Ayte Santue dalaco gustien burue gagos obligueduric obedecietan.
Yte.— Cer esan gure dau Santuen Comuniñoac?
Er.— Esan gure dau christiñeu Iangoicoen gracion dagoçanac participetan daudela, edo participante < 9 > direala, beste gustieac eguite[n] dituezan obra honetan gorpuz baten miembruec legues, ceineen burue dan Iesu Christo.
Yte.— Cer esan gure dau Pecatuen parcaciñoac?
Er.— Esan gure dau esse becatari Iangoicoagana biortu ditesanay (edocein demporatan) arrepentimientu aen Divine Magestadea ofendidu daudeneenagas parcatuco deusteela pecatuec.
Yte.— Celaan, edo cegaitic parcatuco dire?
Er.— Sacramentu Santuen medios edo Sacramentu Santuec direala mediante.
Yte.— Sacramentu Santuec ceimbet dire?
Er.— Zaspì, jaune.
Yte.— Seinzuc dire?

1. Lenengoa Bautismue, ceinec parcaetan ditucen pecatuec, da aec gaiti merecietan zan penea. Emon eiten dau lenengo gracie, eguiten gatucena

Iangoicoen seme; da emaiten ditus virtuteac bere, gareanzat honàc. Da Sacramentu Santueu baga esin iñor salbadu leiteque.

2. Bigarrena da Confirmecciónoa, ceinec fortalecidu eiten gatus Bautismuen artu guenduen fedean, da aumteteetan dau asco graciie.

3. Yrugarrena da Penitencie, eta da Sacramentu Santueu confessoreac ezarten daben asolbiciónoa, confessadu asquero pecatuec.

Yte.— Confessadu bear dire pecatuec?

Er.— Bay Iaune, parcatu ditezanzat Sacramentu Santuonen virtutes.

< 10 > *Yte.*— Cer eguin bear da hondo confessatetaco?

Er.— Lenengo exsaminedu hondo conciencie, gueroengo hondo confessadu zanereanic; au da, gogora hecarri eguin ditucen pecatuec mandamientuetati, pensamientuscoac, berbascoac eta obrascoac. Eta ciertamente ecin gogoratu baditu ceimbat direan, esan guichi gora beera, lau, amar, oguei, berroguei nay gueiago badire bere. Da au onaan eguin baga doeana confessetan confessoreen oyñetarà, confesiónoe deunguea eyteco principio daroa, cegaitic esse dirudi ecin imini leyela dolorea, Iangoicoa ofendidu dabeneena, da propositue ez gueyego ofendietaco aen Divine Magestadea, memoriera hecarri baga pecatuec; da honèc circunstancie bioc bear dire por fuerza confesiónoe hona eguiteco.

Yte.— Pecatu mortaleen bat echi badidi confessadu baga, acordaduric, locearren edo bildurrarren; eguingo da confesiónoe hona?

Er.— Ez, jaune, espabere pecatu mortal bat guichienas bere, eta sacrilegiocoa baxen.

4. Laugarren Sacramentue da Comuniñoa.

Da au da comulguetan direanay emayten jateena, eta errecibidu eiten daudena comulguetan direanac Forma consagraduen. Da alan, Forma consagraduen eta Hostie consagraduen dago Iesu Christoen gorpuce, Iangoico eta guizon < 11 > berdaderue; da onegaitic Hostie edo Formea consagradu asquero esta oguie, espabere esan dogune legues Iesu Christoen gorpuce, ceinetan dagoan odola bere, eta arimea. Da alaan, messaan sacerdoteac daroeeanean gora Hostiie, esango da: “Adoraetan zatudes neure Iesu Christo Iauneen gorpue berdaderue”. Da calice gora daroeeanean esango da: “Adoreetan zatudes neure Iesu Christo Iauneen odol preciosissimue”; sinistu eiten dala han dagoala gorpuce eta arimea bere, tà ya estala ardahoa caliz atan dagoana.

5. Bostgarren Sacramentue da Estremaunciónoa. Au da emayten jateena gaxoay eriozaco horduen fortalecietaco arimea Demoniñoen tentaciónoen contra, eta quenzayteco mancha edo erreliquie pecatuenic badago.

6. Seigarrena Ordeea: au da ordeneetan direanac errecibietan daudena.

7. Zaspigarrena Matrimoniñoa: au da christineuec errecibietan daudena edo celebreetan daudena lexitimamente escondu eiten direanean.

Yte.— Virtute Esperanzacoa cer da?

Er.— Confianza ciertua euguitea Iangoicoac salvaduco gatucela Christo gure Erredentoreen merecimientuec gaiti; gorde badaigu bere legue Santissimea da, pecatu eguin arren bere, penitencie eguin badaygu confessaduric hondo < 12 > edo, confessetaco lecuric ezpadago, deseogagas confessetaco; imini badidi dolorea pecatuena eta propositu firmea ez gueyego ofendietaco aen Divine Magestadea.

Yte.— Virtute Caridedeoa cer da?

Er.— Amadu eitea Iangoicoa gauza gustien ganean; au de, gueiego amadu eitea aen Divine Magestadea beste gauze gustiec bano, eta proximue norbera legues.

Yte.— Celaan euguico da Caridedea?

Er.— Gorderic Mandamientu Iangoicoen leguecoac eta Ama Elexa Santacoac.

Mandamientu Iangoicoen leguecoac dire amar.

Yru lenengoac pertenevietan dire Iangoicoen honrearì, da beste zaspirec proximuen probechueri.

1. Lenengoac aguinetan dau bere Divine Magestadea amaetan gauce gusties ganean.

2. Bigarrenac, ez juramenturic eiten.

3. Yrugarrenac, domeccaac eta eguceric gordeetan, da oneetan ez bearric eiten.

4. Laugarrenac, aite ta ama honraetan.

5. Bostgarrenac, iñoc iñor ez hil eiten.

6. Seigarrenac, luxurieco pecaturic ez iten.

7. Zazpigarrenac, iñori ce daquiola ecer ostu edo quendu.

< 13 > 8. Zorcigarrenac, ce didile falso testimoniñoric ereigui iñori eta ce didile guzurric essan.

9. Bederacigarrenac, ce didile iñoen emasteric nai senarric deseadu.

10. Amargarrenac, ce didile iñoen hondasunic deseadu edo imbidiedu.

Oneec amar Mandamientuoc encerreetan dire biten: bata da servidu eta amadu eitean Iangoicoa gauce gustien ganean eta bestea amadu eitean proximue gueu leguez.

Ama Elexa Santaco Mandamientuec dire bost.

1. Lenengoac aguindu eiten dau mesa osoa enzuten domecca eta egucerietan.

2. Bigarrenac, confessaetan edolambere vrtean bein, edo eriozaco peligruen dagoanean, edo comulgueduco danean.

3. Yrugarrenac, comulgueetan Pasquoa Erresurreciñoecoetan.

4. Laugarrenac, bareu eguiten Ama Elexa Santeac aguindu eiten dabenean.

5. Bostgarrenac, paguetan amarrenac eta primi[ci]ac.

Pater Nosterra gagoz obligueduric jaquiten: Iangoicoaganic alcanzaetaco graciie eta osterancheco hondasunec, eta dauquezalaco zaspi escaari caridedean fundeduec, eta Iesu Christoc bere hao santissimuti esan ebelaco:

Ayte gure Zeruetan zagozana.

1. Santifiquedu dala zure Vzena

< 14 > 2. Betor guguena zure Erreynue

3. Cumpli bidi zure borondatea, zelaan Ceruen alaan Lurrean.

4. Emon eguiguzu egunean eguneango oguie.

5. Parcatu eguiguzus gueure pecatuec guc gueure zorduney parcaetan deustegucena leguez,

6. Ce eguiguzu echi jausten tentaciñoean,
7. Baye libredu gaguizus gauce deungue gustietaric. Amen Iesus.

Ave Marije

Ave Marie gracias betea, Iaune da zugues, bedeinquetea zara andra gustien artean, bedeinquetue da zure sabeleco frutue, Iesus. Santa Marie, Iangoicoen Amea, erregutu eguiozu gu betacarioc gaiti orain da eriozaco orduen. Amen Iesus.

Salve Regine, misericordiesco Ama; vices dulcea, salbe esperanza gueurea. Zure gueies gagoz lagrimesco errionetan Ebaren vme desterraduoc. Hea bada, Abogada gueurea, biortu eguizus gueuguena misericordiesco beguioc; eta guero, destierruheu acabadu asquero, eracuscuzu Iesus, frutu bedeinquetu zure sabelecoa. O clemenciesco Ama! O piadosea! O dulce beti Virgine Marie!

Confesiñoea

Ni betacariu confessetan nachaco Iangoico gustis poderosoari, Virgine Marie Santissimeari, < 15 > Iandone Miquel Arcanxeleari, Iandoneanes Bautisteari, Apostolu Santu Iandone Peri eta Paulori, eta Ceruen direan Santu eta Santa gustiei, eta berorri, Ayte Espirituelorri, pecatu eguin dodala Pensamientuegas, berbeagas, obreagas; neure erruegaiti, neure erruegaiti, neure erru andiegaiti. Eta onegaiti erregüetan deuzet Virgine Marie Santissimeari, Iandone Miquel Anguerueri, Iandoneanes Bautisteari, Apostolu Santu Iandone Peri eta Iaun San Paulori, eta Ceruen direan Santu eta Santa gustiei; eta berorri, Ayte Espirituelorri, erregutu deguiola nigaiti Iangoico gure Iauneri.

Eguiten Acto Fedecoa, Esperanzacoa eta Caridedecoa gagoz obligueduric aldien bein; da alaan obligueciño onegas cumplietaco eta salbaciñoa alcancetaco. Pecatu mortalean egon arren, accidenteren batec cogidu balegui (confessadu ecin belidi bere) intenciñoegas confessaetaco, lecuric Iangoicoac emon baleguio, bear da jaquin eiten Acto Contriciñoecoa debociño andie eta confienza andiegas, esaten dala modu onetan:

Neure Iesu Christo Iaune, Iangoico eta guizon berdaderue, neure Criadorea eta neure Erredemptorea; zareana zarealaco eta ametan zaytudelaco gauza gusties ganean, damu dot vioz gustirean zu ofendidue. Iminten dot propositu < 16 > firmea, ceure graciaes batera, ez gueiego ofendietaco, aparteetaco ofendidu ciñeydezan ocasiñoetaric, confesseetaco eta cumplietaco dinden penitencie. Ofrecietan deuzudes, Iaune, neure vicesa, obraac eta trabajuec neure pecatuen satisfeciñoean. Dauquet esperanza firmea parcatuco deustezucela ceure Passiño Santuco merecimientuec gaitic eta emongo deustezule graciae emendeetaco; vici iceteco ceure gracian. Amen Iesus.

Doctrinea jaquin asquero esan dana leguez (guichienaz bere), bear da devociño andie eugui Virgine Santissimeagas, erreceetan jacala Errosarioa egunean-egunean. Eta San Iosepe gloriosoagas, segaitic esse Iesus dulcissimuec ofrecidu eguion Santu glorioso honeri bere eriozaco horduen bere deboto hicen didineri da errezadu leguionari zaspi Pater Noster, zaspi Ave Marie, zaspi Glorie

Patri & Filiogas, alcanzaduco leucela eta euguico ebela, erioza hon bat. Eta fin honetaraco bere, beste Santu eta Santa ascogas bacochoac bere debociñoecas: San Ioaquin, Andra Santa Ana, Iandone Miquel anguerue, San Gabriel, San Rafael edo beneric; Iangoicoa icen didincet alabadue eternamente.

Amen Iesus.

7.2.1. Oharrak

2-1. *Christiane*a: Hitz hasierako *ch-* latinetik datorren idazkera etimologikoa da (latinera grezieratik sartu zen eta bertan *X-* letraz idazten zen, *k* hasperendunaz, alegia): cf. testu honetako *Christo*, *christiñeu*... Idazkera hau euskal katexima guztietan aurkitzen dugu (ez bakarrik mendebaldekoetan: *Bet*, *Kap*, *Arz*, *ZubLez*...), baina baita beste euskalkietako dotrinetan ere) oso berandu arte (cf. Mujika 2002: 248).

2-1. *Cer*: *Zer* eta *ze* formen historiaz, ik. 2-8 *edo se arma* oharra. Mitxelena ohartu zen bizkaieraz eta gipuzkeraz *zer* eta *ze* formek erabilera ezberdintzeko joera dutela: galdetzaileak *zer* forma du izenordaina denean eta *ze* adjektiboa denean (*FHV* 336, 16. oh.). Bikoiztasun hau “usual” dela dioen arren, gure testuko adibide guztiak honela banaturik daude: *zer* formaren hamabi adibidetan izenordaina den bitartean *ze*-ren zazpi agerraldietan adjektibo adieran darabil, esaldi honetan bezala: *ce-laan edo ce horaciño*e jaquingo *daben* (4-4).

2-2. *situcen*: *BA*-n *-z* plurala hedatzen hasi zen aditz forma guztietara, eta jadanik plural marka zuten *ditu* eta *ditut* formak ere jasotzen hasi ziren, hemengo bezalako forma pleonastikoak sortuz. Hauek bizkaierazko eta araberazko testu arkaikoetan jadanik aurkitzen ditugu, gutxienengoa bada ere (cf. Mitxelena 1981: 43): *RS*-k *dituz* (eta *ditu*), *Laz*-k *çaitudaz* (behin bakarrik, beste guztietan *çaituen*, *ditut*, *ditu*), *Bet*-k (*va*)*dituz*..., baina xvii. mendean nagusitzen dira: *EK*-n, *VJ*-n eta *Kap*-n (ia) guztiak dira *dituz* erakoak, *VJ*-n legez (cf. 9-12, 9-14, 10-3... salbuespen bakarra *zayrudelaco* 15-16). Hala ere, *Bul*-n oraindik *ditu* erakoak dira ohikoenak, eta *ditu* tankerakoak literatur bizkaieran oraindik aurkitzen dira (Urgell 2001: xcix).

Plural zaharrik gabeko *doguz* bezalako forma analogikoak xvii. mendean sortu bide ziren: lehenengo eta bigarren pertsonak oso goiz hedatu arren (cf. testu honetako *guenducen* 7-5 edo *Mik*-ren *dous* < **dosus*), hirugarren pertsonan *ebezan* bezalakoak ez dira agertzen oso berandu arte (cf. Mitxelena 1981: 43).

2-2. *verbaac*: Nor pluraleko eta inesiboko bokal bikoitzez, ik. § 3.1.1. Bizkaiera zaharreko testuetan sortaldeko lekukoetan mantendu ziren gehien: *Kap* eta ondorengo f. Bartolome, Astarloa biak, Mogel, Oñatiko eskuizkribua...; gure hau da xvii. mendeko sartaldeko lekukotasun bakarra (lehenago *RS* eta *IC*): cf. *FHV* 111. Gaur egun, Zumaia inguruetan gordetzen dira honelakoak deklinabidean (Hualde & Gaminde 1997: 229).

2-3. *eben*: 3. pertsona singularrekoa (‘zuen’); pluralean *euden* espero genuke, sartaldeko bizkaieran bezala: cf. 7-17 *daude* oharra. Berez hasierako *z-* 3. pertsona ergatiboaren marka galdu da iraganeko adizki gehienetan (cf., ordea, *cituen* edo *cidin*). Bestalde, *eben* forman ikusten dugun bokal asimilazioa (*eban* > *eben*), testua hegoaldera begira jartzen gaitu, Lazarragan aurkitzen baititugu honelakoak, eta iparraldeko beste testuetatik (*RS*, *Mik*, edo *Kap*) aldentzen gaituzte.

2-3. *vicice*: jat. *vicica*. Oso ohikoa da <c> <ç>-ren ordez egotea, testu honetan adibide bakarra balitzateke ere, baina cf. mugagabeen *vicice* (14-13).

2-4. *salvaetaco*: -du partizipiodun aditzekin (-adu / -idu) -eta atzizkia erabiltzen da aditz izenak sortzeko bizkaierazko hizkera askotan (honen historiarako ikus Urgell 2006a, eta gaur egungo hizkeretan duen hedadurarako Gaminde 2007: 142). -adu amaieradunekin biltzean sortzen den -aeta hiatoaren historia honela laburtu dezakegu: -aeta > -eeta > -eta; gure testuan hiru egoeretako adibideak aurki ditzakegun arren (*confesaeta*- 13-10, *confeseeta*- 10-6, *confeseta*- 14-19), -eeta forma dugu erabiliena askorekin (cf. § 3.1.1). -ieta bilkura, ordea, bere horretan mantentzen da (*diferencieta*- 2-13, *contenieta*- 7-17).

2-4. *etorri cidina*: 'etorri zena', gaur egun *irrealis*-etan erabiltzen diren laguntzailerekin egindako iraganeko perfektuma, "aoristo perifrastikoa" deitua (cf. § 3.4.1). *Adi > edi > idi* asimilazioaz ik. 5-22 *cidin* oharra. Partizipioa eta aditzoinaren arteko oposaketaren egoeraz, ik. 6-13 *gera cidin* oharra.

2-4. *cidina legues*: Moduzko perpausa erlatibozko mugatuarekin; cf. testu honetan bertan *direana leguez* (5-18) eta *esan dana leguez* (16-7). Zuazok (1988: 371) BZ-ko testu gehienetako adibideak bildu ditu: *Mik, Kap, Bet...* (orain *Laz* ere gehitu behar), bai eta Euskal Herriko beste muturreko adibideak ere. Ikus baita Lakarrak (1996: 297) *RS* 195. errefrauari egin oharra ere.

2-5. *hicen*: *izan* aditzaren partizipioa, *Rui* erregela dela eta *izen* bihurtua (cf. § 3.1.3).

2-5. *Curzean*: (V, M) *curuzean*; cf. 2-9, 2-12...etab. *Cruzean* ere agertu arren, hau dugu *gurutze*-ren aldaerarik erabiliena (11 *Curze* vs. 2 *Cruze*). *OEH*-ren arabera (s.v. *gurutze*), aldaera hau xx. mende aurretik oso autore gutxik erabili du *VJ*-z gain: *Laudioko* dotrina eta Eusebio M.ª Azkueren obra baino ez ditu aipatzen, Añibarroren hiztegiak gain. Hiru lekukotasun hauei xviii. mendeko sermoi argitaragabeak eta Lazarraga gehitu behar zaizkie, hauetan *curse* eta *curcea* baititugu, hurrenez hurren.

2-5. *eugui*: Amaierako -gi honekin bizkaierazko eta araberazko testu zaharretan: *RS, Laz, EK, Kap* eta *Bar*. *Euki* formaren lehenengo agerpena bizkaieraz *ZubLez*-en genuke (1691), eta Araban dagoeneko *Lcc*-n (*OEH* s.v. *eduki*).

2-6. *cumplimentue*: (V, M) *cumplimentue*; cf. *mandamientue* (4-6), *arrepentimientu* (9-5)...

2-6. *àen*: **har-en* zatekeen hirugarren graduko erakuslearen genitiboa, eta bizkaieraz leherkari aurrean *r* galdurik (**hark* > **hak*, esate baterako), erakuslea *ha* lege berrinterpretatu zen. Ondorioz, *ha* + *en* forma berriak sortu ziren, -*r*-gabekoak (cf. Castaños 1957 eta § 3.2.4).

2-6. *erredenciñoeco*: (M) *erredenciñoeco*. Latinezko *-ione amaierak, -iñoe forma hartzen du testuan. Mitxelenak hiru korrespondentzia ematen ditu bizkaieraz (*FHV* 147): -iño, -iñoe eta -iño; lehenengoa dugu zaharrena, oraindik bokal sudurkariak gordetzen ziren garaikoa, eta beste biak *i*-ren testuinguruan gertatu zen *ñ*-ren berrezarpenaren ondorio (*FHV* 303). Bukaerako -e sartaldeko lekukoetan mantendu zen: Mitxelenak *Mik* aipatzen du, eta guk xviii. mendeko sermoi argitaragabeak gehi ditzakegu. -iño forma, ordea, *Bet*-k eta *Kap*-k darabilte Mitxelenaren arabera, baita *EK*-k, *Bul*-k, *ZubLez*-ek eta *Arz*-ek ere.

2-8. *edo se arma*: (M) *edo arma*. Zer da bizkaieraz -*r* biguna gorde duen hitz bakaretakoa, kontsonantez hasten den atzizki bat gehitzerakoan bizkaieraz *ze*-forma har-

tzen du: *zetarako* (6-16), *zegaiti* (9-7)... (*FHV* 335). Honelakoetatik abiatuta, forma berrinterpretatu zen, eta *ze* ere erabiltzen hasi zen galdetzaile bezala. Gure testuan *zer* da formarik erabiliena (12 *zer* vs. 7 *ze*). Erabilera sintaktikoaz, ik. 2-1 *Cer* oh.

2-8. *Christiñeuna*: Amaierako *-ñ-* (< **-īau*, cf. 2-6 *erredenciñoeco* oharra) mendebaleko tradizioan baino ez da aurkitzen *OEH*-ren arabera (*s.v. kristinau*), bai Bizkaian (*Kap, ZubLez*) eta baita Araban ere (*Bet...* baina *Lcc-k cristiaua*), cf. *FHV* 153 eta 303.

2-9. *errazoa*: erdarazko *-one* amaiera > *-oe* (> *-oi*) egiten du euskarak, sudurkarietasuna galdu ostean. Mendebaleko hizkeretan, ordea, morfologikoki baldintzaturiko *-e* > *-a* aldaketa gertatu da, hala *-a* nola *-e* amaierako hitzei dagokien *-ea* forma mugatutik abiatuta, *-e* bukaera duten hitz asko *-a* bezala berrinterpretatuz: *lora, laba...* Forma bera dugu Lazarraga, Kapanaga eta Olaetxearenean ere (Mitxelena 1974: 203 eta *OEH s.v. arrazoi*). Hasierako *e-* bizkaierazko eta araberazko testu zaharretako ohiko forma da (*OEH s.v. arrazoi*).

2-9. *ascogaitic*: Testuan zehar *gaiti* / *gaitic* formen arteko lehia ikusten dugu, *gaiti* forma zaharrak agerraldi gehiago izan arren (orotara 8 *-gaiti* vs. 5 *-gaitik*); forma berria baino ez dago *zegaitik* partikulan (ik. § 3.2.2).

2-10. *misterio Santissime Trinidadecoa*: (M) *Santissima*. Gure testuan maiz genitiboak kokapen zaharrean agertzen dira, hots, izenaren ondoren: ik. 3-3 *tentaciño gueure arerioenetic* eta 8-19 *christiñeu...dagoçanac* oharra. Ordena zahar honi buruz ik. § 3.4.4.

2-12. *Santeen*: *-r-* gabeko genitibo singularrak *-a* edo *-e* amaiera duten hitzein biltzerakoan *-een* forma hartzen du beti gure testuan: cf. *bandereen*. *Kap*-k, ordea, badauzka *-aen* forma zaharragoak, gutxiengoan bada ere (Castaños 1957: 63; cf. § 3.2.4). Aditz izenean, ordea, *ae* > *ee* aldaketa ez da zeharo gauzatu (ik. 2-4 *salvaetaco* oh.)

2-12. *señaleagas*: Soziatiboan *-gaz* baino ez dugu aurkitzen, espero bezala, bai eta pluralean ere *-kaz*: *debociñoecas* (16-13); ik. § 3.2.3.

2-13. *diferencietan*: *-du* partizipioen aditz izenaz, ik. 2-4 *salvaetaco* oharra.

2-13. *garealaco*: Mitxelenak dioskunez, mendebal zabal batean (B, A eta G-ko zati batean) *izen + artikulatu* testuinguruetan agertzen den *a + a* > *ea* disimilazioa *joan, eroan* eta *izan* aditzetako adizkietan ere gertatzen da (*FHV* 115): ik. testu honetan *doeana* (10-6), *daroeanean* (11-4), *direan* (3-4)...

2-13. *mauruetaric*: *-(r)ean* ablatibo atzizkia *fase sparita*-n aurkitzen dugu Bizkaiko eta Arabako lehenengo testuetatik, pluralean eta bizidunekin *-etarik* eta *-ganik* erabiltzen baitira (Lakarra 1984: 189). Testu honetan ere *-etarik* da forma nagusia, *-etarean* atzizki zaharraren adibide bakar baten aldean (cf. § 3.2.1). Ik. baita 3-9 *deun-gueetarean* ere.

2-14. *garà*: Aurreko eta osteko perpausak *-lako* kausazko atzizkidunak dira, hau ez bezala, nahiz berez hirurak egitura berekoak izan.

2-15. *Capitae*: **-ane* amaierak (< lat. *capitanem*), bokal arteko *n* galtzean emaitza ezberdinak izan ditu euskalki ezberdinetan; *VJ* bizkaiera zaharrarekin bat dator honetan (*-ae* / *-āe*), Mitxelenak adierazi bezala (*FHV* 143).

3-3. *tentaciño gueure arerioenetic*: cf. *mancha edo erreliquie pecatuenic* 11-10, *aite gure* 13-18 eta *esperanza gueurea* 14-14. Lakarrak hitz ordena zaharraz ari dela (2006: 270), lekuzko genitiboak eta erlatiboak aipatzen ditu testu zaharretan izena-

ren ondoren agertzen ziren elementuen artean, baina *VJ*-n lekukotasunak erakusten digu edutezko genitiboak ere gehitu behar direla.

3-4. *direan*: -z pluralgilea, dagoeneko hedatzen hasi den arren (ik. 2-2 *situcen* oh.), oraindik ez da *izan* aditzera heldu, eta Arzadunen testura arte itxaron behar dugu honen adibideak aurkitzeko.

3-4. *onec*: Bizkaierazko *hau*-ren paradigma plurala (*h*)*on*- erroarekin egiten da, jakina denez. *Oneec* (> *oneik*; cf. Gaminde 2007: 95 eta *FHV* 384) eta *onec* formen artean plural / singular banaketa zaharra ahulduz zihoan (cf. § 3.1.1), pluralean bietakoak baitauzkagu, eta are ugariena bokal bakuna dugu: *oneec* (13-5) eta *onec* (4-3, 3-4, 10-9).

3-5. *dempora*: -*np*-, mendebaldean espero bezala (cf. *Mik* eta *Kap* ere xvii. mendean). Araberan ere -*np*- dugu, baina hasierako herskari ahoskabeaz: *Lcc*-k *tenpora*, eta Lazarragak *tenpora* eta *denpora* (*OEH* s.v. *denbora*).

3-6. *siguiñeetan*: -*eetan* honi buruz, ik. 2-4 *salvaetaco* oharra. **zigiñadu* forma hau bi testutan baino ez da aurkitzen: Betolazaren dotrinan eta gurean. *g* horren mantentzeaz: “El vizc. ant. *zigiñatu*, *zigiñedu* (Bet., *VJ*) será un cultismo en que el grupo *gn* de *signar* se ha resuelto con anaptixis” (*OEH* s.v. *zeinatu*)

3-6. *da*: jat. *dt*. Mitxelenak zuzendua: *siguiñeeteadt* = *da*.

3-7. *gaguicenzat*: Subjuntiboetan agertzen den -*tzat* atzizki honen erabileraren lehenengo berriak Juan Mateo Zavalak eman zituen *Verbo Regular Bascongado* liburuan: “La significación de -*tzat* es la de *destino*, y se espresa en castellano con *para que*. No tiene ella lugar sino con los artículos de subjuntivo, y solo la usan los pueblos del centro” (Zavala 1848: 58). Azkuek, bere aldetik, Orozko, Arratia eta Txorierrin kokatzen du, geroz eta gutxiago erabiltzen zirela markatuz (Azkue 1923-1925: § 560). BZ-ko testuetan, *VJ*-z aparte, *OE*-etan eta xviii. mendeko sermoi argitaraga-beetan aurkitzen ditugu, bai eta ondorengo mendeko Laudioko dotrinan eta Añibarroren eta Uriarteren obretan ere (Añibarrorentzat, ik. Urgell 2001a: cix). Araban, *Laz*-k behin erabiltzen du (AL: 1147r). *VJ*-en, mendebaleko beste testuetan ez bezala, subjuntibo zahar batean ere aurkitzen dugu atzizki hau: *gareanzat honàc* 9-14.

3-8. *ahoan*: Testu honetan *h*-ek ez dute hasperenik markatzen (§ 2.1.1); hemen *ao* bokalak hiatoan daudela markatzeko erabili da, eta historikoki *h*-ak behar zuen tokian egotea kasualitateari egotzi behar diogu: cf. *hao* (13-17) (eta *RSetan* ditugun *ao*, *haho*, *aho* eta *hao*). Kasualitate honen adibide ditugu *ardahoa* (11-7) eta *destierruheu* (14-16) ere.

3-9. *deungueetarean*: Plural hau eta mugagabeko *ascotarean* dira -*tarean* forma bakarrak gure testuan, beste guztietan (7 aldiz) -*tarik* marka berria erabiltzen duen birtartean. Forma hauek galbidean bide ziren, bi *deungueetaric* baititugu honen parean (cf. § 3.2.1. eta 2-13 *mauruetaric* oharra).

3-9. *bulerrean*: *Rui* erregelak hizkera honetan zeukan indarraren adibide paradigmatikoa (ik. § 3.1.3).

3-11. *gure arerioetaric*: Linschmann-Aresti legeak dioenez, “sintagmaren batean posesibo bat gertatzen bada, delako posesibo hori lehen eran [hau da, neutroan: *ene*, *zure*, *gure*...] agertuko da baldin eta gertatzen den sintagmari dagokion aditzean pertsona eta numero bereko formanteren bat, NOR, NORK nahiz NORI motakoa, agertzen ez bada” (Sarasola 1980: 433). Testuan zehar lege hau betetzen ez duten lau adibide baino ez ditugu: *ceure* (16-1), *gueurea* (14-14 eta 14-15) eta honako hau. Espero be-

zala, gehienetan oposaketa indartuaren alde galtzen da, mendebaldean hartuko zen bidetik.

3-11. *arerioetaric*: Hitz hau izan arren Bizkaiko tradizioan nagusi (gure testuan bakarra), *etsai* ere aurkitzen dugu RS-etan (OEH s.v. *etsai*). Araberan, *Bet-n arerio* baino ez dator, baina *Laz-k* biak erabiltzen ditu.

3-11. *gure Iaune eta Langoicoa*: Egitura honek, edo testuan zehar hain erabilia den *Iesu Christo gure Iaune* tankerakoak ez dute Linschmann-Aresti legea betetzen: “Berriantentzat, dirudienez, *Iesu Kristo gure Iauna* esaldia aldagaitza da, aditza gorabehera, klixte bihurtu balitz bezala” (Sarasola 1980: 438).

3-12. *solbarda*: OEH-ren arabera (s.v. *sorbaldá*) metatesi honen adibideak bizkaieraz baino ez dira lekukotzen, XIX. mendeko zenbait testutan: Añibarro, Elgetako dotrina, Frai Bartolome eta Astarloa.

3-12. *solbarda ezquerrecorean ezcoacorà*: ik. 2-10 *misterio Santissime Trinidadecoa* oharra.

3-12. *ezcoacorà*: Seguruena ezker-ek eragindako hiperzuzenketa, cf. *escoatati* (7-1, 8-7). *Escoa* mendebaldeko Bizkaian eta Araban lekukotzen da gehien bat, bai testu zaharretan (*Bet*, *Mik*, *Kap*, Añibarro, Laudioko dotrina...), baita gaur egungo hizkeretan ere (Arrigorriaga, Plentzia, Arratia; OEH s.v. *eskoa*).

3-12. *guei eiten: dei* egin-en mendebaleko aldaera dugu: Plentzian, Orozkon eta Arratian lekukotzen du OEH-k (s.v. *dei*). Testu zaharretan *geiez* dakarte *Bet-k* eta *Mik-k*, eta *Poza-k eguzki*-ri ematen dion etimologian ere *guei* ikusten du Gorrochateguik (1987: 673).

3-13. *deucegule*: ‘deutsagula’, hots, ‘diogula’. *Rui* erregelaz, ik. § 3.1.3. Txistukari afrikatuen arteko oposaketaren neutraltzeaz, § 3.1.4. Pluralean, *deustegule* izango litzateke, cf. 9-6 *deusteela* oharra.

3-14. *vcenean*: Sartaldeko bizkaierazko aldaera, Gernika, Plentzia, Arratia eta Orozkoko hizkeretan aurkitu zuen Azkuek. Testu zaharrei dagokienez, *VJ*-ez gain, *RS-n*, *Mik-n* eta Laudioko eta Arrigorriagako dotrinetan lekukotzen du OEH-k (s.v. *izen*). Orozkoko testu zaharretan ere dokumentatzen da: *OE-n* eta Orozkoko dotrinan (Pagola 1992), bai eta XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan ere.

3-15. *peligrureen baten*: (M) *peligruren*. Testuinguru honetan agertzen dira *-rdun* genitibo mugagabe guztiak (cf. § 3.2.4).

3-16. *sarzaizen*: Bizkaiera zaharrak aditz izenak egiteko zituen atzizkietako bat, *CVC-tu* egitura duten aditzekin erabilia: cf. § 3.3.3 (atzizki honen historiarako, Urgell 2006a: 938).

3-17. *gatzuzenean*: cf. *gatus* (9-16), *gatuçela* (11-15), *gatuçena* (9-13) eta *zatuçes* (11-4, 11-6). *ai* > *a* monoptongazioa dugu, oraindik diptongodun aldaeraren bat aurki dezakegun arren: 15-16 *zaytudelaco* (ikus honi egindako oharra). Plural pleonastikoaz ik. 2-2 *situcen* oh.

3-17. *ezerean*: *etse* forma zaharra dugu hemen, *ts* eta *tz* fonemen neutraltzearen ondorioz lepokariarekin adierazia. Afrikatuen arteko neutraltzea beranduago hasi arren (*RS-tan* frikarien artekoa baino ez dugu), dirudienez askoz ere azkarrago hedatu zen zenbait tokitan, testu honetan dagoeneko osoturik baita: cf. *locearren* (10-11), *deucegule* (3-13), *jaci* (8-5)... (ik. § 3.1.4) *Etse* aldaera bizkaierazko eta Arabako hainbat testutan lekukotzen da (OEH s.v. *etxe*), gehienbat testu zahar eta bazterrekoetan. Oraindik gaur egungo Bizkaia gehienan mantentzen da *etze* ahoskerarekin.

3-17. *vrteiten dogunean*: -ite atzizkiak ik. 9-14 *emaiten* oharra. Bestalde, *urten* trantsitiboa mendebaldeko hizkeren ezaugarria da, bizkaieraz gain araberez eta gipuzkeraz ere lekukotua (*OEH s.v. irten*).

3-17. *elexaan*: Bokal bikoitzez ik. 2-2 *verbaac* oharra. Mendebaldeko hizkeretan (bizkaieraz eta araberez) ohikoa denez, *s* eta *z*-ren palatalizazioa dugu *i*-dun diptongo baten ostean: *eleiza* (*FHV* 192); cf. *gaxoay* (< *gaizo*) (11-9).

3-18. *zarçaiten*: Hau dugu hitz hasierako txistukariaren hiperzuzenketa bakarra; izan ere, frikarien neutraltzea testuan oso aurreraturik egon arren, hitz hasieran oraindik ondo mantentzen da: lagin bezala *z-z* hasten diren adizkiak hartuta, 8 adizki ditugu apikariz adierazita, eta 27 oraindik lepokariz (cf. § 3.1.4). Hala ere, asimilazioa ere izan daiteke, ondorengo txistukariak eraginda (cf. *FHV* 283 eta Arrasateko erreketan dugu *çarçayqueran*, Arriolabengoa 2008: 94).

3-18. *asiten*: Aditz izena partizipioaren gainean eraikia (cf. § 3.3.3 eta Urgell 2006a: 939). Hau aditzoinaren galerarekin erlazioan behar dugu (cf. § 3.4.2 eta *gera cidin-i* egindako oharra).

3-18. *goaçanean*: (L)-n -*aça*- ezabaturik dago, beste edizioegileen bidez berregin dugu.

4-1. *deuquezan*: *d*- osteko *e-k* ez du forma hirupertsonala markatzen beste adizkietan bezala (ik. § 3.3.1), *eduki* aditzak trinko hirupertsonalak goiz galdu baitzituen; eta ezin diogu egotzi *Rui* erregelari, ez baita erregela betetzeko testuinguruan aurkitzen (...*ce virtuteac deuquezan*...). Hemen *au* > *eu* bilakaera dugu (*FHV* 101), gaur egun ohiko diren *deukot* eta monoptongaturiko *dekot* formen hastapenak (ik. § 3.3.1).

4-2. *jateena*: 3. pertsona pluraleko datibo marka -*te* da *izan* aditzaren NOR-NORI paradigmaman mendebaldeko lekuko zaharretan: *Ene araguioc ycara dabilz ainbat sarrtu jate çure bildur...*(*Laz*), *guztiac bildur jatezanac* (*BB*), *francesay bear jate ausi buru* (*EK*), *Zazpi pecatuai cegaiti dei eguiten iate beste guztien buruac, eta principioac* (*Kap*)... *Jake*-ren lehenengo adibidea Olaetxearen dotrinan aurkitu dugu (Olaechea 1774: 46), jada XVIII. mendearen bigarren erdian (cf. § 3.3.2.).

4-2. *seiñay*: Akitanian lekukotzen den **seni* berbak bizkaieraz 'haur' esanahia du, dagoeneko *RS*-tan lekukotzen da *señ* (< *señh*) forman. Arabako euskaran *segi* forma du *Lcc*-k (*Laz*-k, ordea, *sei* dakar; *OEH s.v. sein*).

4-3. *hurteric*: Denbora kutsuko adibidea izanik, -(*r*)*ik* ablatibo marka berriarekin dago, espero bezala: cf. Frai Juan de Zumarragaren *oneric aurrera* (Lakarra 1984a: 189 eta § 3.2.1).

4-4. *celaan*: Bizkaiera zaharrean *nola*(*n*) testu zaharretan baino ez da lekukotzen (*RS*, *EK*, *Mik* edo *BB*), eta hauetan ere dagoeneko *zelan* da nagusi (*OEH s.v. nola*). *VJ*-en bakarrik aurkitzen da hitz hau bokal bikoitzez (*OEH s.v. zelan*), bokal bakeneko aldaerarekin lehian (6 *celaan* vs. 4 *celan*). Cf. *elexaan* eta 2-2 *verbaac* oh.

4-6. *mandamientu*: Mitxelenak (1955: 488) Betolazaren dotrinaren sarreran *mandamintuac* eta *pensamintuagaz* formak erratatzen hartu arren, *VJ*-en lekukotasunak bestela pentsatzera garamatza. Izan ere, gaztelaniazko -*miento* bukaera diptongoarekin mantentzen du *VJ*-k: cf. *cumplimentue* (2-6), *arrepentimientu* (9-5), *mercimentuac* (11-16), *pensamientuagaz* (15-4)... Beraz, badirudi lat. -*mentu*(*m*) > eusk. -*mentu* korrespondentzia ezaguna, geroago analogikoki hedatu dena gazt. -*miento* duten mailegu berriagoetara, ez dela nahikoa datuok azaltzeko; aitzitik, zenbait hizkeratan gazt. -*miento* > eusk. -*mientu* ere gertatu zela diosku *VJ*-k, eta hortik agian -*mintu* monoptongazioa *Bet*-enean.

4-7. *Marie*: (M) *Maria*.

4-8. *capazidede*: (V, M) *capazide*. Mitxelenak zuzendua: *capazide* = *capazidede*.

4-11. *Horaciño sei lenengoac*: (V, M) *lelengoac*; cf. 4-1, 12-10... Egitura bitxia, *sei* zenbatzailea izenaren ondoren agertzen baita (cf. *Persona iru oneetaric*, 5-15), eta ez aurrean (*lenengoac*-i buruz ik. *misterio Santissime Trinidadecoa*-ri egin oharra). Ezaguna da bizkaieraz *bi* zenbatzailea *bat* legez izenaren ondoan doala (ez bakarrik bizkaieraz, cf. *OEH s.v. bi*), baina ez dago inolako oinarririk *bi*-z gorako zenbakiak ere sekula ondoren erabili direnik pentsatzeko (*OEH*-k bildutako adibideetan beti ohiko ordenan agertzen dira *hiru* eta *sei*, jakina). Agian hala-holako itzulpenak baino ez dira.

4-11. *iteundu*: *ita(u)ndu* zen mendebaleko hitza 'galdetu' adierazteko, gaur egungo ahozko jardunean galtzear egon arren. Bizkaierazko eta araberazko testuetan ez ezik, Gipuzkoakoetan ere aurkitzen dugu (Otxoa de Arin, J. I. Arana), eta Pourearen berria (Oihenart iturri) ekialderago ere bazela iradokitzen du (*OEH s.v. itaundu*).

4-12. *dequionean*: (V, M) *daquionean*. Cf. *daquiola* (12-19). Hemen ez dugu forma bipertsonalak eta tripertsonalak bereizten zituen *ale* oposaketa aipatzerik (ik. § 3.3.1); beraz, bi aukera baino ez ditugu: akats izatea (cf. 15-4 *pensamientuegaz* eta 2-2 *vicice* oharrak) edo *Rui* erregela, aurreko *iteundu*-k eraginda (ik. § 3.1.3).

4-12. *mutilco*: Hau da forma orokorra XIX. mendera arte, non *mutiko* nagusitzen hasten den, Bizkai aldean oraindik Añibarrok eta Azkuek *mutilko* formari eusten dioten arren (*OEH s.v. mutiko*).

4-13. *Çeimbat*: *Zein*, *hain* eta *bezain* hitzek konposizioan diptongoa galtzeko joera dute, bizkaiera izanik diptongoa mantentzen duen euskalki bakarra (*FHV* 102). Joera araberan ere kausitzen dugu, *Laz*-ren *çeimbat* erakoak (*cinbat*-ekin batera) lekuko.

4-14. *bagen*: Bizkaierazko eta araberazko *s*, *z* > *x* / *Vi*_ bilakabidearen adibidea (*FHV* 192), testuan zehar beste hitz zenbaitetan ere aurkitzen duguna: *gaxo*, *Elexa*... Hots palatal honen adierazpen grafikoaz, ik. § 2.1.5.

4-14. *ez*: (M) *es*.

4-16. *osterancheco*: Hurbiltze adlatiboaren *-ranch(a)* forma, txistukari palatalarekin, beste testu zaharretan ere lekukotzen da, gehienak Nerbioi arroan: Orozko, Laudio eta Arrigorriaga; *EI*-k Nerbioi arroko inguru hau zabaltzen du, Bizkaiko Loiu eta Berango, eta Arabako Aramaio eta Eribe gehituta (ik. § 3.2.5).

4-17. *dacugucen*: Beste testu zaharretan bezala (Lakarra 2004: xvii), gaur egun baino aditz trinko gehiago agertzen dira (cf. *dinden* 16-3), eta oraindik trinko legez erabiltzen ditugunen artean ere ohikoak ez diren adizkiak aurkitzen ditugu (*Betor* 14-1).

5-3. *Iangoicoa*: jat. *Iancoicoa*; (M) *Iangoicoa*

5-6. *Aytea*: Azkuek hau diosku Morfologian (Azkue 1923-1925: § 448): "Nosotros no aplicamos el artículo por antonomasia a: 1.º ni a nombres propios como los citados [ebanjelistez ari da]; 2.º ni a nombres circunstancialmente propios: *Aita* padre, *Ama* madre, *Errege* rey, *Erregina* reina, *Aitaita* abuelo, *Amama* abuela, *ugazaba* ama, *aña* niñera, *tata* niñera (en lenguaje infantil), y en algunas comarcas tampoco a *osaba* tío, *izeba* (izeko) tía, y algún otro." Hala ere, Azkue bere garaiko hizkeraz ari zen, testu zaharretan bai aurkitzen baitira izen propioak artikularekin (ik. Mitxelena 1959 eta Lakarra 1983a: 61), baita *aita* edo *ama* bezalako hitzak ere, testu honetan (*Amea* 14-11) eta Bizkaiko dotrina zahar gehienetan legez (*Bet*, *Kap*...).

5-14. *baye*: Hau da bizkaiera (eta arabera) zaharreko forma arrunta (Kap *baea*) lehenengo testuetarik (*OEH s.v. baina*). Kokapena ohiz kanpokoa da, normalean esaldiaren hasieran jartzen baita; hala ere, hegoaldeko testu zenbaitetan (modernoak gehienetan) beste toki zenbaitetan ere topatzen da (*OEH s.v. baina*); cf. halaber: “Euskaldun zaharrek —geure gurasoek, adibidez—, guk baino askoz sarriago ezartzen dute *baina* perpausaren azkenaldean” (Garate, apud *OEH s.v. baina*).

5-15. *pertsona iru oneetatic*: ik. 4-11 *Horaciño e sei lenengoac* oharra.

5-15. *bano*: Palatalik gabeko aldaera Etxepare, Oihenart eta Nafarroa Beheko beste idazleek erabiltzen duten arren, testu hau da palatalik gabeko mendebaleko testu bakarra (*OEH s.v. baino*). Mitxelena gogoratu zuen palatalak ez daudela beti markatuta testu zaharretan: “En vizc. ant. se lee *baño* y *bano* en el mismo texto; en RS hay *ynoc*, *ynox*, pero *iñori*, en Cap. *inoc* e *iñoc*, *iñor*, *iñori*, etc.” (*FHV* 184: 9. oh.). Honek pentsarazten digu *VJ*-eko *bano*-ren adibideak ere ez ote diren palatalen adierazpen defektibo horren ondorioak. Hala ere, lau aldiz agertzen da, eta lauretan halaxe idatzirik, gainerako hitzetan palatala garbi adierazita dagoen bitartean: *iñor*, *iñoen*, *diñoala*, *seiñay*...

5-15. *bauc*: Jakina denez, *ba-* aurrizkiak bi erabilera ditu: batetik baldintzako adizkietan, testu honetako *badago* 11-10, *badire* 10-6... adibideetan bezala. Bestetik, baiezkoa esanahia du, eta honetan uzkurto egiten zen (Lakarra 2006b: 592): cf. *beu-qué* (6-10) ere. Cf. *ZubLez*-eko *boçu*, *bag* (Sarasola 1983: 155) edo *BB*-ko *esango dau zerren baqui* (cf. argitaratzaileak forma honi egin oharra).

5-16. *gueyego*: jat. *gueeygo*. Mitxelena zuzendua: *sabiduriegueeygo* = *-gueyego*. Cf. *gueyego*, 5-16, 10-8...

5-18. *direana leguez*: ik. 2-4 *cidina legues*.

5-19. *dauquee*: *dauka* + *e* > *daukee* ‘daukate’; *ae* > *ee* aldaketaz, cf. § 3.1.1 eta 2-4 *salvaetaco* oh.

5-19. *da*: *Eta* dugu formarik erabiliena lekukotasun gehienetan, ekialdean bakarra XVIII. mendera arte *OEH*-ren arabera; mendebaldean, ordea, *ta* eta *da* ere aurkitzen dira, beti ere *eta* formarekin lehian (*OEH s.v. eta*). *VJ*-n, *eta* dugu aldaera nagusia: *eta* %64an (78) erabiltzen da, *da* %28an (34) eta *ta* %8an (10) bakarrik. Testu zaharretan aztertu gabe dago oraindik juntagailu honen aldaeren erabilera: badakigu, adibidez *RS*-n *ta* dela erabiliena (4 *eta* eta 135 *ta*; Lakarra 1996: 23), Garibaik (ia) beti *eta* erabiltzen zuen bitartean (Mitxelena 1985: 882). Baditugu, halaber, Añibarroren lekukotasuna ere, non aldaerak testuinguru fonikoen arabera banatzen diren: “*enda* eta batez ere *eta* etenaren ondoan agertzen baitziren, eta *da* bereziki *-n* ondoan, *ta* aldaera markagabea edozein testuingurutan agertzeko gai zen bitartean” (Urgell 2001: lxxxviii-lxxxix). Gure testuan, ordea, *da* aldaera edozein testuinguru fonikotan ager daiteke: eten ostean (2-3), txistukari ostean (*obras da virtutes*, 6-1) edota herskari ostean, hemen bezala.

5-20. *sidin*: Jadanik Urkixo konturatu zenez, **edin* aditz nagusi bezala erabiltzen du itzultzaileak (Urkixok “verbo fuerte” edo “sintético” deitzen du) ‘bihurtu’ adierarekin (Urkixo 1923: 338). Erabilera trinko honen beste adibide *RS*, *Laz* eta Leizarragaren obran ditugu (cf. § 4.2.2).

5-22. *cidin*: **edin*-en adizkietan *-adi* > *-edi* > *-idi* asimilazioa lehenengo testuetatik aurkitzen dugu bizkaieraz, baita Arabako euskaran eta gipuzkera zaharretan ere (Lakarra 1986b: 661). Testu honetan **edin*-en adibide guztiak honelakoak ditugu (cf. hiztegia, s.v. **edin*).

5-24. *noen*: Galdetzailearen forma hau oso gutxitan lekukotzen da; *OEH*-k (*s.v. nor*) Añibarroren eta Astarloaren adibideak baino ez ditu bildu; gehi bekie Lazarraga ere (*nuen* AL: 1153r eta A17: 6), gure testuaz gain.

6-2. *Guizon*: (V, M) *Guiçon*.

6-10. *beuqué*: *ba-* aurritzidun forma bildua dugu: **badeuqué* (ik. 5-15 *bauco* oh.). *eduki* aditz trinkoen *deu-* hasieraz, ik. 4-1 *deuquezan* oh. eta § 3.3.1.

6-13. *guera cidin*: cf. *cumpli bidi* (14-2). Mounolek frogatu legez (2007: 84 e.hh.), bizkaieraz eta araberez XVI. mendean hasten da galtzen euskara komuna zen aditzoina aditz modu *irrealis*-etan. *-i*-dun partizipioetan galera XVI. menderako gertatu bazen ere (cf. 2-4 *etorri cidina*), *-tu*-dun partizipioetan XVII.ean orokortzen da, baina ez modu berean laguntzaile guztietan: **edin* laguntzailearekin mende horretan orokortzen da partizipioa, **ezan*-ek XVIII. mendera arte mantentzen duen bitartean. *Egin*-en kasuan, ordea, partizipioarekin sortu zen egitura baten aurrean ginatete (Mounole 2007: 88). Testuan bilakabide hau nabarmentzen da, jadanik bi adibide hauek baino ez baititugu **edin* laguntzailearekin, partizipiodun **edin*-en 8 lekukotasunen aldean; *egin*, bestalde, beti ageri zaigu partizipioarekin, espero bezala.

6-15. *eguienean*: Aoristo trinkoaren adibide bat dugu honako hau, non aditz trinkoak lehenaldi burutua adierazten duen ('egin zuenean') eta ez eusk. modernoan bezala burutugabea ('egiten zuenean'). cf. § 3.4.1 eta 2-4 *etorri cidina* oh.

6-18. *libredu guenguicen*: Partizipioa eta aditzoinaren arteko erlazioaz, ik. 6-13 *gera cidin*. Aoristo perifrastikoa dugu (formaz, gaurko batuko *libratu gintzan*; esanahiz, 'libratu ginen'). Aoristoa galdu-gordean egonik, hau bezalako 3. pertsonaz bestelako formek orduan oraindik zeukakeen bizitasunaren berri ematen digute.

6-19. *gugueitic*: *Rui* erregela "motibatiboarekin eta bizidunen adlatiboarekin (*gana* / *gañe*) ez da gertatzen (*niaittik*, *nigana* / *niañe*)" (Gaminde 2002: 8); hala ere, gure testuan honelako zenbait adibide baditugu, honezaz kanpo: *guguena* (14-1) eta *gueuguena* (14-15) (ik. § 3.1.3).

6-21. *siitequean*: (M) *sijtequean*. Cf. *leiteque* (9-15), *ditesanay* (9-4) eta *ditezanzat* (9-21). Bokal bikoizdun adizki hau testuko adibide bakarra da; *i* bikoitz hori etimologikoa da (< **sidgequean*): cf. *BB*-n *diite* (29) (cf. § 3.1.1). Bestalde, *-te-* eta *-teque-* atzizkiez ik. 9-4 *ditesanay* oharra.

7-1. *Aite*: (V, M) *Aita*.

7-5. *guenducen*: 'gintuen'. Pluralgileaz, ik. 2-2 *situcen* oh.

7-6. *senguisen*: Aoristo trinkoaren beste adibide bat, aurreko 6-18 *libredu guenguicen* adibideak bezala, sistemak funtzionatzen zuela esaten diguna. Adizkietako pluraleko markaren *z* eta *s*-ren arteko lehiaz, ik. § 3.1.4. eta 9-13 *gatucena* oharra.

7-13. *eiteac*: Ergatibo marka izan arren, ez luke zertan izan, aditz iragangaitz bati erantzuten baitio (*Zer da fedea?*).

7-13. *ecusi*: *e-* rekin, XVI. eta XVII. mendeko hegoaldeko testuetan ohi bezala. XVII.ean Kapanagak baino ez dauzka *i-* dun adibideak mendebaldean (*e*-dun formekin batera). Oraindik XVIII. mendeko bizkaieran *Bar*-k, Oñatiko eskuizkribuak eta Laudioko dotrinak erabiltzen dute (*OEH s.v. ikusi*).

7-17. *daudeena*: Forma hauek (8-20, 10-17, 11-11, 11-12, 11-13) ez dagozkio *egon* aditzari, jakina, **edun*-i baizik. *-de* pluralgile hau **edun* adizkietan erabiltzea mendebaldeko bizkaieran (ik. § 3.3.2 eta § 4.3.1) aurkitzen dugu lehenengo testuetarik: *RS*, *Mik*...; cf. 2-3 *eben* oharra.

7-17. *Esquriture*: (M) *Esquritura*.

7-20. *eiten*: *egin* aditzaren *ein* aldaera *OEH*ren arabera aurreko aditzaren intentsioa markatzeko erabiltzen da, edo aditza galdegai dela adierazteko (*s.v. egin* 7). Markagarria iruditzen zaigu testu zaharretan (*Bet, EK, VJ...* ap. *OEH s.v. egin* 7) aditz izena bakarrik erabiltzea (hots, *eite*, eta *ez ein* edo *eingo*) era honetan (ik. § 3.3.3).

8-3. *concebidu sen*: Non-nahi aurkitzen den arren, erabiliagoa da Iparraldeko tradizioan (*OEH s.v. kontzebitu*). Irangaitza da testu zahar gehienetan.

8-4. *Piletosen*: (M) *Pilatosen*.

8-4. *Podereen*: jat. *poderreen*, cf. 5-15, 2-5...

8-5. *Iaci*: Mendebaldean aldaera ezberdinak izaten ditu, baita testu berean ere (*OEH s.v. jaitsi*). Gurean, *jatsi* baino ez dugu (neutraldu ondoko *jatzi*, hobeto esanda), monoptongatua, bestela *jachi* espero baikenuke, *s, z > x / Vi_* erregelaren ondorioz (cf. 3-17 *elexaan* oh.). Bestalde, *ts* eta *tz*-ren neutraltzeari buruz, ik. § 3.1.4 eta 3-17 ezerean oh.

8-5. *Erresucitadu*: (V) *Erresucitadu*.

8-6. *Ygo equien*: *Igo* aurkitzen da bizkaiera eta arabera zaharreko lekuko guztietan; *igon BB*-etan agertzen da lehenengoz. Bestalde, erabilera iragankorra dugu, mendebaldeko euskalkietan espero bezala. ik. 2-3 *eben* eta 2-4 *etorri cidina* oharrak.

8-7. *escoatati*: jat. *escortati*. Mitxelenak zuzendua: *escortati = escoatati*. Cf. *escoatati* 7-1 eta *ezcoacorà* 3-13.

8-8. *Sinistu iten*: Testuan zehar hain erabilia den *-tu partizipio + e(g)ite* egituraren beste adibide bat genuke, *egite > eite > ite* kamustu ondoren (ik. § 3.4.3 atala eta 7-20 *eiten* oh.). Akatsa den ez den, zalantza beste *iten* bat izateak (12-18) zeharo saihesten du.

8-19. *christiñeu...dagoçanac*: Erlatiboa izenaren ondoan, beste zenbait adibidetan bezala: ik. 9-4 *Esan gure dau...pecatuec* oharra. Hitz ordena hau ohikoa da testu zaharretan, eta euskara historikoan gutxiengoan egon arren, badirudi antzinako ordenaren adierazle izan daitekeela, Lakarrak proposatu bezala: ik. 2-10 *misterio Santissime Trinidadecoa* oharra eta bertan aipatzen den bibliografia.

9-1. *dituezan*: jat. *duniezan*; cf. Mitxelenak (1954: 86) “*egiteduniezan* está sin duda corrompido, probablemente por *dituezan*”.

9-2. *miembruec*: jat. *miembruet*. Mitxelenak zuzendua: *miembruet = membruec*.

9-4. *Esan gure dau...pecatuec*: Perpaus konplexua, non bi erlatibozko biltzen zaizkigun, biak modu zaharraren arabera izenaren ondoan kokatuak (cf. 8-19 *christiñeu...dagoçanac* oh.). Gaurko ordenan (eta gaurko grafian) honela litzateke: “*Esan gure dau* eze Jangoikoagana biortu ditezan bekatariei (edozein demporatan) aen Divine Majestadea ofendidu daudeneen arrepentimentuegaz parkatuko deusteela pekatuec”.

9-4. *Iangoicoagana*: jat. *Iancoicoagana*. Mitxelenak zuzendua: *Iancoicoagana = Iangoico-*. cf. *Iangoico* 4-13, 6-6...

9-4. *biortu*: jat. *biortn*. Mitxelenak zuzendua: *biortn = biortu*. Bizkaierazko forma arrunta XVI eta XVII. mendeko testuetan, bokalismo zaharrarekin; *biortu*, *Lcc-n*, *Laz-n* eta Urrexolako guduaren kantuan bakarrik lekukotzen da; XVIII. mendean, *Bar-n* eta *Arz-en*, eta hortik aurrera *biortu* baino ohikoagoa da (*OEH s.v. bihurtu*).

9-6. *deusteela*: Datiboko hirugarren pertsona pluralakoaren markaz ik. 14-5 *deustelegucena* oharra. Bestalde, adizki honetan ez dago objektu pluralarekiko komunzta-

durarik. **edun* laguntzailearen nor pluraleko adibide bi daude: *deustezucela* eta *deustegucena*. Ik. § 3.4.5 atala, non *Bet*-ren adibide honekin konparatu dugun: *errezadu bear dogu daquiguçan oraciñoac* (Zuazo 1998b: 83).

9-11. *Seinzuc*: *Zein* galdetzailearen plurala egiteko, bizkaieraz eta araberez *-zuk* pluralgilea erabiltzen da lehenengo testuetatik (*OEH s.v. zeintzuk*). Pluralgile honen forma zaharra *-zu* izan arren (cf. *OEH s.v. batzu*), analogiaz *-k* gehitu zitzaion gure lehenengo testuak baino lehen, ez baitugu **zeintzu* formarik aurkitzen testu zaharretan (cf. *OEH s.v. zeintzuk*).

9-13. *gaticena*: cf. *gatus* 9-16. Txistukarien arteko neutraltze bidean, hitz amaierakoak bokal artekoak baino lehenago neutraldu ziren (cf. Lakarra 1996: 197), eta hortik testuan plural marka *-s* izatea amaiera absolutuan, eta *-z* bokal artean (ik. § 3.1.4).

9-14. *emaiten*: *-o(n)/-aiten* txandakatzea erregularra zen bizkaiera zaharrea. Lekukoturiko lehengo forma analogikoa *emute* dugu Lazarragarenean, eta *emote* Kapanagarenean hurrengo mendean. Hala ere, Arzadunen testuan (1731) baino ez ditugu forma analogikoak nagusi aurkitzen. Forma hauek ez ziren literatur bizkaierara heldu, baina Orozko aldean gaur egundaino gorde dira (Urgell 2006a: 936).

9-14. *gareanzat*: Hemen subjuntibo zahararen adibidea dugu (cf. 13-19 *dala*): aditz trinko arruntak subjuntibo balioa hartzen du *-an* edo *-la* atzizkien bitartez. *-tzat* atzizkiak ik. 3-7 *gaguizenzat* oharra.

9-15. *Santuueu*: 1. graduko artikulua, bizkaierazko eta araberazko testu zaharretan usu aurkitzen duguna (Arejita 1985). Artikulua dela *Rui* erregelak bermatzen du, honekin ere betetzen baita, erakuslearekin ez bezala: *destierruheu* (14-16), *betacarieu* (14-18); cf. beste kasu batzuetan ere: *Santuonen* (9-18) *errionetan* (14-14). Bigarren graduko artikulua ere badugu testuan: *Ayte Espirituelorri* (15-3).

9-15. *leiteque*: Egun ahaleran aurkitzen diren *-te* eta *-ke* euskara zaharrea balio bereko bi atzizki bide ziren, banaketa osagarrian: *-te izan* eta **edin* laguntzaile iragangaitzekin erabiltzen zen bitartean *ke*-k aditz iragankorretan eta bestelako trinkoetan funtzio bera betetzen zuen. Honen ostean, iragangaitzei ere *-ke* gehitu zitzairen, *-teke* atzizki pleonastikoa sortuz (Lafon 1943: I 446).

Testu honetan dagoeneko *-teke* pleonastikoa dute adibide guztiak: hemengo hau eta *siitequean* (6-21).

9-21. *Santuonen*: jat. *Santuonem*. Mitxelenak zuzendua: *onem = onen*. Ez da ohiz kanpokoa testu zaharretan bukaerako <n>-ren ordezkari <m> aurkitzea, agian latinaren eraginez (cf. TAV 117 edo xvi. mendeko *Misererea*).

10-2. *gueroengo*: Azkueren arabera (ap. *OEH s.v. gerorengo*), Arratian, Plentzian eta Orozkon erabiltzen da; idatziz, Añibarrok eta VJ-k baino ez dute erabili, nonbait.

10-3. *zanereanic*: Ablatiboaren forma pleonastikoa, testuko adibide bakarra (§ 3.2.1). Atzizkiak tarteko *-r*- bereganatu du: *zan-e-reanic*.

10-6. *onaan*: Bizkaieraz bakarrik lekukotzen da forma hau (*OEH s.v. honan*), baina behin ere ez bokal bikoitzez, testu honetan izan ezik: ik. 2-2 *verbaac*, 4-4 *ce-laan* eta 3-17 *mesaan* oharrak.

10-6. *confessoreen*: jat. *coafessoreen*; (M) *confessoreen*.

10-11. *locearren*: cf. *bildurrarren* (10-12). Azkueren arabera (*s.v. arren*) bizkaiera orrokorra dugu *-arren* postposizio hau: “2.º (Vc) sufijo modal, que se agrega a palabras que denotan pasión; 3.º (Vc), indica también casualidad, motivo, aglutinandos

a otro género de nombres” (OEH s.v. 1 arren, 3. b). Dena den, testu honen berezitasuna da *-arren*-ek artikularekin gertatzen den $a + a > ea$ disimilazioa sortzen duela, OEH-k dakartzan beste adibideetan (besteren artean *lotsarren* bera ere) ez bezala.

10-12. *bildurrarren*: *i*-rekin, mendebaleko aldaera, Bizkaian, Araban eta Gipuzkoan (hemen *beldur*-ekin batera) erabiltzen dena. Bokalismo berarekin Errioxan erabiltzen zela erakusten digu Gonzalo de Berceoren lekukotasunak, bokalismo hau zaharrena dela erakutsiz (OEH s.v. *beldur*). Postposizioaz, ik. 10-11 *locearren* oharra.

10-17. *comulguetan direanac*: Bizkaian, Araban eta Gipuzkoan lekukotua (OEH s.v. *komulgatu*). Tradizionalki iragangaitz erabili izan da, eta oraindik xx. mendean Elexpuruk Bergaran erabileria hau lekukotu du: *Amar urtekin komelgau giñan*.

11-2. *dogune*: jat. *doguue*, (V, M) *dogune*.

11-3. *Hostiie*: cf. *gracii* (9-13, 9-17, 13-16, 16-5) eta *Marije* (14-8). Grafiak esaten digu bigarren <i> hori bokaltzat hartu behar dugula (cf. § 2.1.4); beraz, *ii* bikoitz hau ez litzateke gaur egungo hainbat hizkeratan dagoen epentesiaren adibidea izango (cf. de Rijk 1970: 154 eta Hualde & Gaminde 1997: 216), $-a + a > -ea$ disimilazioaren bitartez sortu den **-iea* (< *ia + a*) taldearen ondorio asimilatua baizik, Mitxelenak azaldu bezala (FHV 115, 12. oharra); ik. § 3.1.1.

11-7. *ardahoa*: ik. 3-8 *ahoa*n oharra.

11-7. *dagoana*: jat. *dogoana*, (V, M) *dagoana*.

11-10. *erreliquie*: (M) *erreliquia*. Cf. *DAut* “el residuo que queda de algun todo” (s.v. *Reliquia*).

11-10. *pecatuenic*: (M) *pecaturic*.

11-13. *direanean*: (V, M) *direnean*.

11-16. *gorde badaigu*: Subjuntibozko baldintza, ik. § 3.4.5.

12-2. *dolorea*: (V, M) *dolores*, Mitxelenak zuzendua: *dolores* = *dolore(a)*.

12-5. *ganean*: Bizkaieraz *-ain* orokorra monoptongatu da *-an* legez lehenengo testuetatik: *ezpan*, *erran*, *laban*... (FHV 103 eta Mitxelena 1958: 36). Araberan, ordea, bi eremu ezberdindu ditu Zuazok: sartaldean monoptongazioa gertatu da, eta sortaldean, berriz, *-ain* mantendu da (Zuazo 1998a: 136).

12-8. *Mandamientu*: (V) *Mandemientu*, (M) *Mandamientu*.

12-10. *pertenecietan dire Iangoicoen honreari*: Hemen eta *ce didile falso testimonioeric ereigi inori* (13-1) esaldietan ez dago datibo markarik aditzean, testu zaharretan noizbehinka gertatu bezala. Ziurrenik datiboaren kokapenak eragina izan daiteke (Urgell 2001: cxliii). ik. § 3.4.6.

12-12. *Aguinetan dau ...amaetan*: *Agindu* aditzaren objektua aditz izenak gobernaturiko mendeko perpausa denean aditz izena inesiboan dakar testuak, gaur egun ohiko den nominatiboaren ordez. Betolazaren eta Kapanagaren testuetan ere hala: *Sinistueiten, eta egiten, eta jakiten aginetan deuskuna* (4), arabarrarenean eta *pecatuac confesseetâ aguinzen deuscun mandamentuac* (63) bizkaitarrarenean. (OEH s.v. *agindu*). Hala ere, gure testuak *bareu eguiten Ama Elexa Santeac agundu eiten dabenean* (13-13) dakarren lekuan, beste biek *Barau egitea Elexa Ama Santean* (sic) *aginduetan dabenean* (11) eta *barau içaitea ama elexa santeac aguinetan dabenean* (12) dakarte, hurrenez hurren (OEH *ibidem*).

12-12. *gusties ganean*: Hitz amaierako txistukarien neutraltzeaz ik. 9-13 *gatucena* oharra eta § 3.1.4.

12-15. *domeecaac*: Mogelek eta frai Bartolomek ere bokal bikoitzeko forma dakarte, eta Goierrin *domeika* dugu (OEH s.v. *domeka*); etimologiak azaltzen du bokal bikoitza: *domeeka* < **domeneka* < *dominica* (cf. FHV 112).

12-15. *eguceriec*: jat. *eguceriee*. Mitxelenak zuzendua: *Eguceriee* = *Eguceriec*. *Eguzari* bizkaieraz eta araberez erabiltzen da, 'jaiegun' adieraz (OEH s.v. *eguzari*).

12-17. *Bostgarrenac*: (V, M) *Bostgarrac*. Mitxelenak zuzendua: *Bostgarrac* = *Bostgarrenac*.

12-17. *iñor*: (M) *iñoz*.

12-17. *ez hil eiten*: Bizkaieraren sartalde zabal batean ezezko nominalizazioak *ibili esitea txarra da* bezalako egiturekin egiten diren arren (Gaminde 1990), adibide honek erakusten digu *partizipio* + *egiten* egitura aski gramatikalizaturik zegoela VJ-en hizkeran, ezezko marka ezin baita bi elementuen artean sartu (cf. § 3.3.3 eta 12-19 *ce daquiola...quendu* oharra).

12-19. *ce*: Bizkaierazko eta araberazko testu zaharretan ezezko marka bi aurkitzen dira: *ez* indikatiboan eta *ce*, geroago galdua, aginterazkoan eta subjuntiboan (cf. FHV 422 eta § 4.2.2).

12-19. *ce daquiola...quendu*: Mendebaleko euskara zaharretan (bizkaieraz, araberez eta gipuzkeraz) *aditz nagusi* + *ez* + *aditz laguntzaille* egitura espero genezakeen arren (cf. Lakarra 1986b: 655), ordena berria dugu gehienetan VJ-n. Ordena zaharra mantentzen duen esaldi bakarra *Sinistu eiteac ecusi eztogune* (7) da, menpeko perpausa izanik egungo euskararen ere ohikoa.

13-2. *guzurric*: *gezur*-ren bizkaierazko eta Arabako aldaera dugu, jadanik *Lcc*-k, *Laz*-k eta *Mik*-k erabilia (OEH s.v. *gezur*).

13-9. *osea*: jat. *osea*. Mitxelenak zuzendua: *osea* = *osea*.

13-10. *edolambere*: Nahiz Bizkaiko tradizioan *edolabere* izan formarik erabiliena (*Kap*, Astarloa, Laudioko dotrina), *n*-dun aldaerak aurkitzen dira Mogelen eta Txomin Agirrearen obretan, gure testuaz gain (OEH s.v. *edola ere*).

13-12. *Yrugarrenac*: jat. *Yrugarrenac*, (V, M) *Yrugarrena*.

13-12. *Pasquoa*: *quo(a)* 'ko(a)' grafia hau oso erabilia da Euskal Herriko erdal testuetan Goi Erdi Arotik XVI. mendera arte, eta hemengo erdal *scripta*-ren ezaugarritzat hartzen da (cf. Isasi 1997: 163 Bizkairako, eta Cierbide 1998: 526 Hegoaldeko beste lurraldeetarako). Grafia hau euskal testuetan han-hemen ageri da inoiz Iparraldean (Mujika 2002: 179), eta baita hegoaldean ere, *quoa* kide ahostunaz batera: *quojua* 'cuajo para cuajar' (Lcc), *guoardaco* (Kap)...

13-13. *aguindu*: jat. *agnindu*, (M) *aguindu*.

13-17. *santissimuti*: (V, M) *santissimuri*. Mitxelenak zalantza zuzendua: *Santissimuri* = *ti*?

13-19. *dala*: Subjuntibo zaharra, ik. 9-14 *gareanzat* oh.

14-1. *guguena*: ik. 6-19 *gugueitic* oh.

14-5. *deustegucena*: jat. *deustegneena*. Mitxelenak zuzendua: *deustegneena* = *deustegneena* (sic). cf. *deustezucela* (16-4). Datiboko hirugarren pertsona pluralekoa, 'dizkieguna'. *-te -de* pluralgilearen txistukari ondoko aldaera dugu: cf. lehenengo pertsonan *deustezule* (< *deustazula* < **deusdazula*).

Beraz, *Rui* erregelak eraginik, *-te*- datibo markak bi esanahi izan zitzakeen: hirugarren pertsona pluralekoa (hau eta 9-6 *deusteela*) eta lehenengo pertsona singularrekoa (*deustezucela* 16-4 eta *deustezule* 16-5).

14-9. *bedeinquetea*: *Bedeinkatu*-ren femeninoa dugu, Bizkaiko dotrina zahar guztietan (*Bet*-ren *bendita* salbu) lekukotzen duguna, beti ere Ama Birjinaz ari direla.

14-11. *Amea*: ik. 5-6 *Aytea* oh.

14-11. *betacarioc*: (V, M) *becatarioc*. Cf. *betacarieu* (14-19), baina *becatari* (9-4). Metatesidun forma hau Vinsonen kopian *becatarioc* legez zetorrenez, lerro batzuk beheragoko *betacarieu* akatstzat hartu zuen Mitxelenak (1954a: 86). Hala ere, *OEH*-k forma hau lekukotu ez arren (s.v. *bekatari*), XVIII. mendeko sermoi argitaragabeetan ere aurkitu dugu (hemen ere *bekatari* formarekin batera: *bekatari* 1 vs 6 *betakari*).

14-13. *esperanza gueurea*: Genitiboaren kokapenez, ik. 3-3 *tentaciñoē gueure are-rioenetariē* oh. Linschmann-Aresti legeari buruz cf. 3-11 *gure arerioetariē* oh.

14-14. *gueies*: (V, M) *gucies*. Mitxelenak zuzendua: *gucies* = *gueies* 'llamando'.

14-14. *errionetan*: Originalean loturik egoteak lehen graduko artikulua zaharraren adibidetzat jotzera eraman gaitu (cf. Urgell 2001: xci). Ik. 9-15 *santueu* oharra.

Bestalde, hemen bezala bizkaierazko eta Arabako beste dotrinetan ere *erri* hitza, testu zahar gehienetan 'lugar, tierra, país' esanahia duena, erdarazko 'valle' itzultzeko erabiltzen da (*OEH* s.v. *herri*).

14-16. *destierruheu*: jat. *destierrauheu*. Mitxelenak zuzendua: *destierrauheu* = *destierruheu*. <h> hiatoa grafikoki markatzeko erabilia: cf. 11-7 *ardahoa* eta honi egindako oharra. Artikulu hurbilaz, ik. 9-15 *santueu* oh.

14-19. *nachaco*: Egungo bizkaieran forma hauek hainbat ahoskera izan arren (*FHV* 174), Mitxelenaren ustez *jako* formaren analogiaz eragindako ahoskera berriak dira, eta formarik zaharrena hemen dugun *-tx*-duna da, testu zaharretan gehien agertzen dena baita (*FHV ibidem*). Aurkitu dugun *naiako*-ren lehen agerraldia Arzadunen (1731) dotrinakoa da. Amaierako *o*-ari buruz, ik. 16-8 *jacala* oh.

15-1. *Iandone*: *Jaun done* testu zaharretan santuei ematen zaien titulua da; eta Euskal Herri osokoa izan zen, gure testua lekuko (bizkaierazko eta araberazko testu arkaikoetan ere agertzen da), nahiz Iparraldean tradizio luze eta sendoagoa izan. Harriet eta Arradoy-k diotenaren arabera, santu garrantzitsuenekin edo zaharrenekin erabiltzen da (*OEH* s.v. *jondoni*).

15-1. *Iandoneanes*: San Joanen izen zaharra, bizkaierazko eta araberazko testu zaharretan topatzen duguna: *Iandoneanez* (*Kap*), *Iandoneanes* (*Bet*)... **Ja(u)ndone Joanes* batetik dator.

15-4. *pensamientuegas*: jat. *pensemientuegas*. Cf. *pensamientu* (3-7).

15-6. *Bautisteari*: (V, M) *Bautistari*. Cf. *Bautisteari* (15-2).

15-7. *Iaun*: jat. *Iuan*.

15-12. *ecin belidi*: *A. nagusi* + *ezin* + *a. laguntzaile* egitura ez da oso erabilia hegoaldeko testu zaharretan, *Kap*-n eta *BB*-n ohiko forma izan arren (*OEH* s.v. *ezin*). Gure testuan hauxe da adibide bakarra, beste lau agerraldietan *ezin* + *a. nagusi* + *a. laguntzaile* dugun bitartean. Aipagarria da *Rui* erregela testuinguru honetan izatea, *ezin* aditz laguntzailearekiko lotura estua adierazten baitu (cf. § 3.1.3). Añibarroren *ezin*-en erabileraz, ik. Urgell (2001: cvii).

15-16. *zaytudelaco*: NOR-NORK kasuko beste adibideetan ez bezala (ik. 3-17 *gatzuzenean* oharra) hemen *ai* diptongoa mantendu egin da. Diptongo hau testu zaharretan agertu arren (*çaitu* eta *zaytuzan BB*-n; *zaitetz ZubLez*-n...), baditugu monopontongaturiko formak Lazarragarenean dagoeneko: *çatez*, *çatean*... (diptongodunekin batera, hala ere). Bestalde, hau da forma zaharra mantentzen duen adizki bakarra,

plural pleonastikorik gabekoa (plural pleonastikoaz ik. 9-1 *dituezan* oharra). Forma zaharra izatea (bai diptongoaren aldetik, bai pluralaren aldetik) otoitzek arkaismoak mantentzeko duten joerari egotzi ahal zaio (cf. Castaños 1957: 61).

16-1. *firmea*: (V, M) *firmes*.

16-1. *batera*: jat. *betera*, (V, M) *baterá*. (L)-n mantxa bat ageri da *a*-ren gainean (tipoaren akats bategatik edo), eta Vinsonek sudurkaria adierazteko erabiltzen den ikurrarekin nahastu bide zuen.

16-2. *ofendidu ciñeydezan*: *egin* aditzaren *zu-nik* adizkia, plural pleonastikoarekin. Alegiazko forma zahar bat dugu hau, *-ke* partikula gabekoa. cf. Urgell (2001: cii-ciii).

16-3. *dinden*: **-i(n)-* aditz zaharraren forma, *eman* aditzaren supletibotzat jo izan dena (cf. OEH s.v. *eman*), baina egiatan ‘eman’ adiera duen aditz zahar bat, Lakarrak (2008a: 479 e.hh.) **nin* legez berreraikia. Testu zaharrenetan bai **nin* eta bai *eman* aditzen forma jokatuak agertzen dira: *lemayo*, *demaen...* eta *balinde*, *diada...* (RS) edota *demala*, *lemala* eta *dindala*, *digun* (Laz); Etxepare eta Leizarragari buruz ik. Lafon (1943: I 228). Lehenengo pertsonaren markaz ik. 16-2 *ciñeydezan*. Cf. Mitxelena-ren oharra: «*dinden penitencie* es ‘la penitencia que me den’: cf. Capanaga, en la misma oración, *yfini deguideen penitencia* ‘la penitencia que me fuere impuesta» (1954: 86).

16-4. *satisfeciñoean*: jat. *fatisfeciñoean*; (V) / *atisfeciñoean* (M) *satisfeciñoean*.

16-5. *deustezucela*: cf. 14-5 *deustegucela* oharra. Oraingo honetan, eta hurrengo *deustezule* adizkian, datiboko *-te-* marka lehenengo pertsona singularrari dagokio.

16-5. *deustezule*: (V, M) *deustezula*.

16-8. *devociño e andie eugui Virgine Santissimeagas: Debozio izan* soziatiboaz lagunduta Betolazarenean eta XIX. mendeko Erronkari, Zaraitzu eta Aezkoako dotrinen aurkitzen dugu (OEH s.v. *debozio*).⁵⁰ Cf. *Iracasi vidi ze debociño eta erreberencia edugui veardan Angueru guoardoari* (Kap 42).

16-8. *eugui*: (M) ø.

16-8. *jacala*: Bizkaiera zaharrean 3. pertsona singularrak duen *o / a* datibo mar- ken arteko erlazioaz “...debe advertirse que en vitz. ant. *-o* característica de 3.ª pers. sg. dativo, sólo aparece, al menos en algunos de los verbos más usuales, en posición final; cuando le sigue otra característica personal, el pluralizador *-z* o el suf. de relativo [...], aparece en la forma *-a*” (Mitxelena 1954b: 793). Cf. 14-19 *nachaco*.

16-9. *egunean-egunean*: ‘egunero’ adierazteko bizkaieraz ohikoa, jadanik XVII. mendean lekukotua (OEH, s.v. *egun*).

16-10. *honeri*: *honi* zaharraren ordeaz, bizkaierazko testuetan *honeri* forma aurkitzen dugu XVII. mendeko testuetatik aurrera: *Kap, ZubLez...* *-i* datiboko marka, bere txikitasunean, artikulua *-r-*a bereganatzen hasi delako seinale. Honen antzekoa dateke gipuzkeraz aurkitzen den *honera* (vs. *hona*) forma.

16-11. *zaspi Pater Noster... Glorie Patri & Filiogas: X-gaz Y* egituraren aldaera dukegu: *X Y-gaz* ‘X eta Y’. Aldaera honen mendebaleko adibideak Lazarragaren eskuizkribuan baino ez dira aurkitu (Lakarra 2008b: 94), eta adibide honek aldaera berretsiko luke, ik. § 3.4.7.

16-11. *Glorie*: (L)-n *-r-* falta da.

⁵⁰ OEH-n VJ-ren adibide hau *debozio* hitz orokorrean dator, ez *debozio izan* azpiatalean; izan ere, Mitxelena-ren edizioak (OEH-k erabilitakoa) ez baitakar *eugui*.

16-12. *alcanzaduco leucela*: Hemen **edun* aditzaren hiru pertsonako adizki bat dugu, *l-* aurritzikiarekin. Mitxelenak diosku honelako formak “una forma de estilo indirecto dependiente de un verbo principal en pasado” direla (*TAV*: 161), gure kasuan *ofrecidu eguion* ‘ofrezitu zion’; eta gogora dakartza Andramendiko idazkietan agertzen diren *letorrela* edo *leman* formak, eta Garibaik biltzen duen *Fray Vicentec esala, Fedea cina liçala* esaldia; hauei Lazarragaren ...*prometidu eusan ece, biaramunean sinfalta sirena* eroango leusala *bere aposentura...* edo ...*ece erregutu eusan Silviari* leguiola *ain mesede andia, ece* leguiola *bere partez Sirenari erregutu...* (AL: 1142v) adibideak gehitu diezazkiegu, besteak beste.

8. Hiztegia

Testu honen hiztegia bilduz, testu zaharren lexikografian gure harri koskorra jarri nahi izan dugu, lehendik datozen aurrerapenen eskutik. *Viva Jesus*-en agertzen diren hitz guztiak jaso nahi izan ditugu, testuinguruaren araberrako esanahia emanik. Hala ere, ikusiko denez, euskara-euskara hiztegia da gurea, honelako lexikoietan tradizionalki erabili izan den euskara-gaztelania egituraren orde. Zergatik, eta euskal lexikografia dagoeneko aski garatutzat jo dezakegulako (hor dauzkagu, adibidez, *OEH* edo *Euskal Hiztegia*) honelako lan bat egiteko, beste hizkuntza baten bitartekotzarik gabe.

Lakarraren lanak izan ditugu eredu, Betolazaren hiztegia (Lakarra 1998), *Bertso Bizkaitarrak* (Lakarra 1984b) edo *Refranes y Sentencias*-ena (Lakarra 1996); iturri lexikografikoak, bestalde, Sarasolaren *Euskal Hiztegia* eta *OEH* izan dira. Lemak gaur egungo grafian eman dira, baina garaiko ahoskera mantendu nahirik; honela, lemetan ez dira *h*-ak jarri, ezta testuan *h* duten formetan ere. Honezaz gain, beste inon dokumentatu ez eta hizkuntzalarien asmakizun badira, izarra daramate, ohi denez, bai eta galdera ikurra ere forma biluzia ziurtasunez berreraiki ezin dugunean.

Lema eta esanahiaren artean hitzaren kategoria adierazi dugu, eta aditza denean, *da* (iragangaitza) edo *du* (iragankorra) den markatu dugu, beti ere testuak horretarako aukera ematen duenean. Sarrera lexikografikoaren azpian hitzaren agerpen guztiak eman ditugu testuko grafian, orrialde zenbakia alboan (parentesi artean markatzen da orrialde berean behin baino gehiagotan agertzen denean).

Lexikoian zehar erabilitako laburdurak hauek dira, gehienak Sarasolaren *Euskal Hiztegitik* hartuak:

<i>ad.</i>	aditza	<i>izlag.</i>	izenlaguna.
<i>adlag.</i>	adizlaguna.	<i>izond.</i>	izenondoa.
<i>determ.</i>	determinatzailea.	<i>izord.</i>	izenordaina.
<i>erak.</i>	erakuslea.	<i>junt.</i>	juntagailua.
<i>esap.</i>	esapidea.	<i>m.</i>	maskulinoa.
<i>f.</i>	femeninoa.	<i>ord.</i>	ordinala.
<i>gald.</i>	galdetzailea.	<i>part.</i>	partikula.
<i>interj.</i>	interjekzioa.	<i>zهاز.</i>	zehaztua.
<i>iz.</i>	izena.	<i>zهازتgb.</i>	zehaztugabea.
<i>iz. be.</i>	izen berezia.	<i>zenbtz.</i>	zenbatzailea.

A

- a:** *erak.* (3. pertsonari dagokiona) Hura.
atan 11-7; arean 8-7; aen 7-10, 8-2,
9-5, 10-9, 12-2, 12-6; àen 2-6, aec
gaiti 9-12
- abogada:** *iz.* Bitartekoa, arartekoa (*f.*).
abogada 14-15
- adoradu:** (du) *ad.* Adoratu.
adoraetan 11-4; adoreetan 11-5
- afrigidu:** (du) *ad.* Atsekabetu, nahigabetu,
penatu.
afligietan 3-16
- agindu:** (du) *ad.* Agindu.
aguindu 13-9, 13-13; aguinetan 12-12
- aite:** *iz.* Aita.
aite 12-16; ayte 6-7, 7-1, 7-20, 8-6,
13-18, 15-3, 15-8; Aytea 5-6, 5-7,
8-13; ayteric 6-10; Aiteen 3-14
- Aite Santu:** *iz.* Aita Santua.
Ayte Santue 8-16
- akabadu:** (du) *ad.* Amaitu, bukatu.
acabadu 2-6, 14-16
- akordadu:** *ad.* Gogoratu, oroitu.
acordaduric 10-11
- akostunbredu:** *ad.* Ohitu.
acostumbredu 3-6
- akto:** *iz.* Egintza, egikera.
acto 15-9, 15-13.
- akzidente:** *iz.* Ezbeharra.
accidenteren 15-11
- ala:** *junt.* Ala.
àla 6-20
- ala(a)n:** nola *adlag.* Hala.
alaan 11-3, 14-2, 15-10; alan 10-17
- alabadu:** *ad.* Goraipatu, laudatu.
alabadue 16-15
- alde:** *iz.* Alboa, aldamera.
alde 7-1, 8-6
- aldien bein:** Noizean behin.
aldien bein 15-10
- alistadu:** (da) *ad.* Armadan sartu.
alistetan 2-15
- alkanzadu:** (du) *ad.* Lortu.
alcanzaduco 16-12; alcanzaetaco 13-15;
alcancetaco 15-11
- altara:** *iz.* Aldarea.
altaraco 7-2; altaracoan 7-2
- ama:** *iz.* Ama.
Ama 4-7, 4-8, 7-15, 7-18, 12-8, 12-16,
13-8, 13-13, 14-13, 14-17; Amea
14-11
- amadu:** (du) *ad.* Maite izan, maitatu.
amadu 12-5 (2), 13-6 (2); amaetan
12-12; ametaan 15-16
- amar:** *zenbtz. zehaz.* Hamar, 10.
amar 4-6, 10-5, 12-9, 13-5
- amargarren:** *ord.* Hamargarrena.
amargarrenac 13-4
- amarren:** *iz.* Hamarrena, lurraren emai-
tzetatik Elizari (edo erregeri, jaunari...)
eman behar zitzaion zatia.
amarrenac 13-14
- amen:** *iz.* Amen, halabiz.
amen 8-10, 14-7, 14-12, 16-6, 16-16
- an:** non *adlag.* Han.
an 8-6; han 11-6
- Ana:** *iz. be.* Ana.
Ana 16-14
- andi:** *izond.* Handia.
andie 15-13, 16-8; andiegas 3-6, 15-14;
andiegaiti 15-5
- andra:** *iz.* Andrea.
andra 14-9, 16-14; andreari 4-12
- angeru:** *iz.* Aingerua.
anguerue 16-14; anguerueri 15-6
- ao:** *iz.* Ahoa.
hao 13-17; ahoan 3-8
- apartadu:** *ad.* Urrundu, aldendu.
aparteetaco 16-2
- apostolu:** *iz.* Apostolua.
apostolu 15-2, 15-6
- aragi:** *iz.* Haragia.
araguie 3-4; arag[u]ien 8-9
- ardao:** *iz.* Ardoa.
ardahoa 11-7
- arerio:** *iz.* Etsaia.
arerioetaric 3-11; arerioenetic 3-4
- arima:** *iz.* Arima.
arimea 11-3, 11-7, 11-9

? **arkanjele:** *iz.* Arkanjelua, goiangerua.

arcarxeleari 15-1

arma: *iz.* Arma.

arma 2-8; arma 2-9

arren: Nahiz (eta), ba...-ere.

arren 11-17, 15-11

arrepentimientu: *iz.* Damua.

arrepentimientu 9-5

arte: *iz.* Artea, bitartea.

arteric 8-6

artean: *adlag.* Artean, bitartean.

artean 6-15, 14-10

artikulu: *iz.* Sinesgaia.

articuluec 4-6, 7-17

artu: (du) *ad.* Hartu.

artu 9-17

asi: (da) *ad.* Hasi.

asiten 3-18

askero: *ik.* azkero

asko: *zenbatz. zehaztgb.* Asko.

asco 2-11, 4-8 (2), 4-10, 7-2, 9-17; ascotaco 2-13; ascotarean 3-3; ascogas 16-13; ascogaitic 2-9

asolbiziño: *iz.* Absolutzioa.

asolbiziñoa 9-19

aspi: *iz.* Azpia, behea.

aspian 8-4

au: *erak.* (1. pertsonari dagokiona) Hau.

au 11-8, 11-11, 11-12, 10-6, 10-16; honeri 16-10; onetan 15-14; onegas 15-10; onegaiti 15-5; onegaitic 11-1; onetaraco 4-5; honetaraco 16-13; onec 3-4; oneec 13-5; honec 4-3; honèc 10-9; oneetan 12-15; oneetaric 5-15.

au da: *esap.* Hau da.

au da 10-3; au de 12-5

aumentadu: *ad.* Handitu, areagotu.

aumentetan 9-17

aurrera: nora *adlag.* Aurrera.

aurrera 4-3

ave: *interj.* Agur, *Agurmaria* otoitzean aurkitzen den esapidea.

Ave 14-9

Ave Marie: *iz.* Agurmaria.

Ave Marie 4-7, 16-11; Ave Marije 14-8

azkero: *adlag.* -z gero.

azquero 4-1, 4-3, 4-11, 6-14; asquero 2-4, 7-4, 9-19, 11-2, 14-16, 16-7

B

bada: *junt.* Bada, beraz.

bada 14-15

baga: Gabe.

baga 9-15, 10-6, 10-9, 10-11.

bai: *adlag.* Bai.

bay 5-8, 5-10, 5-12, 6-15, 9-21

baie: *junt.* Baina.

baye 5-14, 7-2, 14-7

bakotx: *izond.* Bakoitza.

bacochac 16-13; bacochean 7-3

bandera: *iz.* Bandera.

bandereen 2-15

bano: *junt.* Baino.

bano 5-15, 5-16 (2), 12-6

bareu egin: *ad.* Barau egin.

bareu eguiten 13-13

bat: *zenbtz. zehaz.* Bat.

bat 2-9, 2-12, 2-14, 3-2, 3-12, 4-14, 4-16, 5-14, 5-18, 5-19 (2), 7-3 (2), 8-15, 10-11, 10-13, 16-12; bata 5-15, 13-5; batec 3-16, 15-11; baten 3-15, 9-2.

batera: *adlag.* Batera, elkarrekin.

batera 8-16, 16-1

bautismu: *iz.* Bataioa.

bautismue 9-12; bautismuen 9-17

Bautista: *iz.* Bataiatzailea (*ik.* **Iandoneanes**).

Bautisteari 15-2, 15-6.

baxen: *junt.* Baizen, baino.

bagen 4-14; bajen 5-14; baxen 7-3, 10-14

bear: *iz.* Lana.

bearric 12-15

- bear (edun):** (du) *ad.* Behar izan.
bear 3-5, 3-15, 4-2, 4-6, 4-11, 7-4,
7-16, 9-20, 10-1, 10-10, 15-13, 16-7
- bedeinketa:** *izond.* Bedeinkatua (*f.*).
bedeinquetea 14-9
- bedeinketu:** *izond.* Bedeinkatua (*m.*).
bedeinquetu 14-16; bedeinquetue 14-10
- bederatzigarren:** *ord.* Bederatzigarrena.
bederacigarrenac 13-3
- be(e):** *iz.* Behea, azpia. Ik. **gitxi gorabeera**
bean 2-5, 3-1
- begi:** *iz.* Begia.
beguioc 14-15
- bein:** *adlag.* Behin.
bein 13-10, 15-10
- bekatari:** *ik.* **betakari.**
- bekoki:** *iz.* Bekokia.
becoquirean 3-12; becoquien 3-7
- berba:** *iz.* Berba, hitza.
verba 3-9; verbaac 2-2; berbeagas 15-4
- berbasco:** *izlag.* Berbazkoa, ahozkoa.
berbascoac 10-4
- berdaderu:** *izond.* Egiazkoa, benetakoa.
berdaderue 11-1, 11-5, 15-15; verdade-
rue 6-5, 6-23
- 1 bere:** *izord.* Bere (genitiboa era indartuan).
bere 7-5, 7-7, 8-6, 11-16, 12-12, 13-17,
16-10 (2), 16-13
- 2 bere:** *adlag. part.* Ere.
bere 4-8, 9-14, 10-6, 10-13, 11-3, 11-7,
11-17, 15-12, 16-7, 16-13; vere 6-15
- berori:** *izord.* Berori (begirunezkoena).
berorri 15-3, 15-7
- berrogei:** *zenbtz. zehaz.* Berrogei.
berrogeui 10-5
- beste:** Beste.
beste 2-11, 2-12, 2-13, 2-14, 3-2, 4-8,
4-9, 5-16, 6-10, 9-1, 12-6, 12-10,
16-13; besteric 16-15; bestea 13-6;
besteac 5-15, 5-16 (2)
- betakari:** *iz.* Bekataria
becatari 9-4; betacariou 14-19; betaca-
rioc gaiti 14-11
- bete:** *ad.* Bete.
betea 14-9
- beti:** *noiz adlag.* Beti.
beti 14-17; veti 6-15
- bi:** *zenbtz. zehaz.* Bi.
bioc 10-10; biten 13-5
- bigarren:** *ord.* Bigarrena.
bigarren 6-7; bigarrena 3-8, 5-21, 9-16;
bigarrenac 12-14, 13-10
- bildur:** *iz.* Beldurra.
bildurraren 10-12
- biortu:** (da / du) *ad.* Bihurtu, itzuli.
biortu 9-4, 14-15
- biotz:** *iz.* Bihotza.
vioz 15-17
- birjine:** *izond.* eta *iz.* Birjina.
virgine 5-23, 6-9, 6-13 (2), 6-15, 14-17,
14-19, 15-5, 16-8; virgineaganic
8-3.
- birtute:** *iz.* Bertute.
virtute 11-14, 12-4; virtuteac 4-1, 9-14;
virtutegas 7-10; virtutes 6-1, 8-6,
9-21.
- birtutezko:** *izlag.* Bertutezkoa.
virtutescoac 7-9
- bizi:** *izond.* Bizia.
viciec 8-7
- bizi izen:** *ad.* Bizi izan.
vici iceteco 16-6
- bizitze:** *iz.* Bizitza.
vicice 14-13; vicice 2-3; vicicea 8-10,
16-3
- borondate:** *iz.* Borondatea, nahia.
borondatea 14-2
- bost:** *zenbtz. zehaz.* Bost.
bost 4-6, 13-8
- bostgarren:** *ord.* Bosgarren.
bostgarren 11-8; bostgarrenac 12-17,
13-14
- buler:** *iz.* Bular.
bulerrean 3-9; bulerrera 3-12
- buru:** *iz.* Burua, nagusia.
burue 8-15, 9-2

D

da: *ik.* eta

damu edun: (du) *ad.* Damutu.
damu dot 15-17

deboto: *izond.* Deboto, halakori debozio diona.
deboto 16-10

deboziño: *iz.* Debozia.
debociño 15-13; devociño 16-8; debociñoecas 16-13

demoniño: *iz.* Demonioa.
demoniñoa 3-4; demoniñoen 11-9

denpora: *iz.* Denbora.
dempora 3-5; demporatan 9-5

deseadu: *ad.* Desiratu, nahi izan.
deseadu 13-3, 13-4

deseo: *iz.* Desioa, nahia.
deseo 3-10; deseogas 12-1

desterradu: *ad.* Deserritu, erbesteratu.
desterraduoc 14-14

destierru: *iz.* Desterrua, erbestea.
destierruheu 14-16

deungue: *izond.* Dongea, gaiztoa.
deungue 14-7; deunguea 10-7; deungueetarean 3-9; deungueetaric 3-8, 3-10; deungueeren 3-16

dibine: *izond.* Jainkozkoa (*f.*).
divine 2-6, 7-5, 7-7, 7-10, 9-5, 10-9, 12-2, 12-6, 12-12

diferente: *izond.* Desberdina, bestelakoa.
diferente 5-4

diferenzie: *iz.* Aldea, desberdintasuna.
diferencieric 5-17

diferenziedu: (da) *ad.* Desberdindu.
diferencietan 2-13

distingidu: *ad.* Bereizi, desberdindu.
distinguidu 2-12

distinte: *izond.* Desberdina, bestelakoa (*f.*).
distinte 5-4

doktrina: *iz.* Dotrina.
doctrina 2-1, 2-3; doctrinea 16-7

dolore: *iz.* Mina, oinazea.
dolorea 10-8, 12-2

domeeka: *iz.* Domeka, igandea.
domeeca 13-9; domeecaac 12-15

dulze: *izond.* Gozoa, ezitia.
dulze 14-17; dulcea 14-13

dulzsimu: *izond.* Oso gozoa, oso ezitia.
dulcissimuec 16-9

E

ea: *interj.* Ea.
hea 14-15

Eba: *iz. be.* Eba.
Ebaren 14-14

***edin:** *ad.* **1.** *Irrealis*-etan eta aoristorako erabiltzen den laguntzaile intrantsitiboa.
2. Bihurtu, bilakatu, edin.

1. badidi 10-11, 12-1; belidi 15-12; bidi 14-2; cidin 6-13, 6-20, 6-21; cidina 2-4; daquiola 12-19; dequionean 4-12; didile 13-1 (2), 13-3, 13-4; didincet 16-15; didineri 16-11; dite-sanay 9-4; ditezanzat 9-21; leiteque 9-15; sidin 8-5; siitequean 6-21

2. cidin 5-22; sidin 5-20, 6-16

edo: *junt.* Edo.
edo 2-6, 2-8, 3-2, 3-15, 3-16, 4-4, 4-5, 4-6, 4-12, 5-4, 5-5, 5-15, 5-16, 5-16, 6-6, 7-17, 8-20, 9-7, 9-8, 10-12, 11-1, 11-10, 11-13, 12-1, 12-19, 13-4, 13-10, 13-11, 16-15

edolanbere: *adlag.* Edolabere, bederen, gutxienez.
edolambere 13-10

edozein: *determ. zehazt.* Edozein.
edocein 9-4

***edun:** (du) *ad.* **1.** Indikatiboan erabiltzen den laguntzaile trantsitiboa. **2.** Eduki.
1. baditu 10-5; citucena 4-16; daben 4-4 (3), 4-5 (2), 9-19; dabena 7-18;

- dabenean 13-13; dabeneena 10-8; dau 4-2, 8-11, 8-12, 8-14, 8-15, 8-18, 8-19, 9-3, 9-4, 9-13, 9-17, 12-12, 13-9; daudeena 7-17; daudela 8-20; daudena 10-17, 11-11, 11-12, 11-13; daudeneenagas 9-5; deucegule 3-13; deucet 4-14; deuscuelaco 3-5; deusculeco 7-15; deusteela 9-6; deustegucena 14-5; deustezucela 16-4; deustezule 16-5; deuzet 15-5; deuzudes 16-3; deuzut 4-13; ditucen 9-12, 10-3; dituezan 9-1; ditus 9-14; dodala 15-3; dogu 3-5, 3-15, 7-14; dogule 3-10, 3-14; dogune 11-2; dogunean 3-17; dot 7-20, 8-8, 8-11, 15-17 (2); ebela 16-12; ebelaco 13-17; eben 2-3, 2-5, 2-6, 8-4; ezto-gune 7-13; gatucela 11-15; gatucena 9-13; gatus 9-16; gatuzenean 3-17; guenducen 7-5; guenduen 9-17; leucela 16-12; situacen 2-2 (2); zatudes 11-4, 11-6; zaytudelaco 15-16
- 2.** estabena 5-19
- egin:** (da / du) *ad.* **1.** Egin. **2.** *Irrealis*-etan erabiltzen den laguntzaile trantsitiboa.
- 3.** Aditzen indartzailea.
- 1.** eguin 2-2, 4-16, 6-14, 6-15, 7-4, 10-1, 10-3, 10-6, 11-17 (2), 15-3; egingo 4-4, 4-5, 10-12; eguinic 3-3, 6-2, 7-9; eguiten 2-14, 9-13, 13-13, 15-9; eguite[n] 9-1; eiten 3-13, 12-14, 12-15, 15-13; iten 12-18; eguitea 3-7, 3-12; eguiteco 10-10; eyteco 10-7; eguienean 6-15
- 2.** badaigu 11-16; badaygu 11-17; balegui 15-11; baleguio 15-13; ciñeydezan 16-2; deguiola 15-8; eguien 8-6; eguiguzu 14-3, 14-6; eguiguzus 14-4; eguion 16-10; eguiozu 14-11; eguizus 14-15; gaguicenzat 3-7, 3-8, 3-9; gaguizus 3-11, 14-7; guenguicen 6-18; leguionari 16-11; leyla 10-8; senguisen 7-6.
- 3.** eyten 3-17, 4-13; eiteac 7-13; eiten 7-20, 8-11, 9-13, 9-16, 10-16, 11-6, 11-13, 12-17, 13-9, 13-13; iten 8-8; eitea 12-5 (2); eitean 13-6 (2)
- egon:** *ad.* Egon.
egon 15-11; badago 11-10; dago 4-13, 5-1, 6-23, 7-2, 8-6, 10-18; dagoala 8-8, 8-15, 11-7; dagoan 11-3; dagoana 11-7; dagoanean 13-11; dagozalaco 2-10; dagoçanac 8-19; estago 7-2; ezpadago 12-1; gagos 8-16; gagoz 13-15, 14-14, 15-9; gagozanean 3-16; zagozana 13-18
- egun:** *iz.* Egun.
egunean 8-5, 8-7
- egunean-egunean:** *adlag.* Egunero.
egunean-egunean 16-9; egunean-eguneango 14-3
- eguzeri:** *iz.* Eguzaria, jaieguna.
eguceriec 12-15; egucerietan 13-9
- ekarri:** (du) *ad.* Ekarri.
hecarri 10-3, 10-9
- ekusi:** (du) *ad.* Ikusi.
ecusi 7-13; dacusgucen 4-17; estacusgucen 4-17
- eldu:** (da) *ad.* Heldu, iritsi.
eldu 4-3
- elexa:** *iz.* Eliza.
Elexa 4-7, 4-9, 7-15, 7-18, 8-8, 8-14, 8-15, 12-8, 13-8, 13-13; elexaan 3-17
- emaste:** *iz.* Emaztea.
emasteric 13-3
- emendadu:** *ad.* Zuzendu.
emendeetaco 16-6
- emon:** (du) *ad.* Eman.
emon 2-2, 9-13, 14-3, 15-13; emongo 16-5; emaiten 9-14; emayten 10-16, 11-8
- enkarnaziñoec:** *iz.* Enkarnazioa, haragitzea.
encarnaziñoecoa 2-11
- entraña:** *iz.* Erraia.
entraña 5-23
- enzerradu:** (da) *ad.* Gorde, sartu.
encerraduric 2-10; encerreetan 13-5
- enzun:** (du) *ad.* Entzun.
enzuten 13-9
- erakutsi:** (du) *ad.* Erakutsi.
eracuscuza 14-16

- eranzun:** (du) *ad.* Erantzun.
eranzuten 4-11, 4-14
- ereigi:** (da) *ad.* Eraiki, jaso.
ereigui 13-1
- eriotza:** *iz.* Heriotza.
erioza 16-12; eriozaco 11-9, 13-10,
14-11, 16-10; eriozacoa 2-11
- ? eretxi:** (da) *ad.* Iritzi.
derecho 6-2; dereste 5-5
- eroan:** (du) *ad.* Eraman.
daroa 10-7; daroceanan 11-4, 11-5.
- errazioa:** *iz.* Arrazoia.
errazioa 2-9, 2-12; erraçoacora 4-2
- erredentore:** *iz.* Berreroslea.
erredemptorea 15-16; erredentoreen
11-16
- erredenziño:** *iz.* Berrerospena.
erredenciñoeco 2-6
- erredimidu:** *ad.* Berrerosi, salbatu.
erredimidu 6-17, 6-18; erredimietaco
2-4
- erregutu:** (du) *ad.* Erregutu, erregu egin.
erregutu 14-11, 15-8; erregüetan 15-5
- erreinu:** *iz.* Erreinaua.
erreynue 14-1
- errelikie:** *iz.* Hondakina, aztarna.
erreliquie 11-10
- erresuzitedu:** (da) *ad.* Piztu, berpiztu.
erresucitedu 8-5
- erresurreziño:** *iz.* Pizkundera, piztea.
erresurreziñoa 8-9; erresurreziñoecoe-
tan 13-12
- errezadu:** (du) *ad.* Errezatu, otoitz egin.
errezadu 16-11; erreceetan 16-8
- errezibidu:** (du) *ad.* Jaso, hartu.
errecibidu 10-16; errecibiduco 4-4; erre-
cibietan 11-11, 11-12
- erri:** *iz.* Herria, lurraldea.
errionetan 14-14
- errosario:** *iz.* Arrosarioa.
errosarioa 16-8
- erriu:** *iz.* Hutsegitea, hogena, kulpa.
erriu 15-5; erruegaiti 15-4 (2)
- esan:** (du) *ad.* Esan.
esan 2-2, 8-11, 8-12, 8-14, 8-15, 8-18,
8-19, 9-3, 9-4, 10-5, 11-2, 13-17,
16-7; essan 13-2; esango 11-14,
11-15; esaten 3-10, 3-13, 15-14
- ese:** *junt.* Eze, ezen. (ik. **zegaitik eze**)
esse 9-4
- esebere es:** *iz.* Ezerereza.
esebere eserean 4-17
- esin:** ik. **ezin**
- eskaari:** *iz.* Eskaria.
escaari 13-16
- eskiriture (sagrada):** *iz.* Izkribu (sakra-
tua), Biblia.
esquitire 7-17
- eskoa:** *iz.* eta *izond.* Eskoa, eskuina.
escoatati 7-1, 8-7; ezcoacorà 3-13
- eskond:** (da) *ad.* Ezkond.
escondu 11-13
- espabere:** *junt.* Ezpabere, ezpada, baizik eta.
espabere 10-13, 11-2
- esperanza:** *iz.* Esperantza, itxaropena.
esperanza 14-13, 16-4; esperanzacoa
11-14, 15-9; esperanceagas 7-11
- Espiritu Santu:** *iz.* Espiritu Santua.
Espiritu Santu 3-14, 5-6, 5-11, 6-1,
6-11, 8-3, 8-8, 8-11, 8-12
- espirituel:** *izond.* Espirituala.
espirituelorri 15-3, 15-8
- estremaunziño:** *iz.* estremaunzioa, olia-
dura.
estremaunziñoa 11-8
- eta:** *junt.* Eta.
eta 2-3, 2-4, 2-5, 2-9, 2-10, 2-14, 3-4,
3-5, 3-6 (2), 3-10, 3-11, 3-12, 3-18,
4-4, 4-7, 4-9, 5-6 (2), 5-18, 6-5,
6-15, 6-17, 6-18, 6-23, 7-1, 7-3, 7-7,
7-9, 7-17, 7-18, 8-3, 8-7, 8-13, 9-18,
10-4 (2), 10-13, 10-16, 10-18 (2),
11-3, 11-7, 11-10, 12-2, 12-6, 12-8,
12-15, 13-1, 13-5, 13-6, 13-9, 13-14,
13-16 (2), 13-17, 14-16, 15-2 (3),
15-3, 15-5, 15-7 (4), 15-9, 15-10,
15-13, 15-15, 15-16 (2), 16-2, 16-3,
16-5, 16-9, 16-12 (2), 16-13;
ta 2-3, 2-11, 2-12, 2-13, 3-3, 3-4, 3-16,
4-1, 12-16; tà 11-7;
da 2-3, 3-14 (2), 4-5, 4-8, 4-16, 4-17,
5-19, 6-1, 7-2, 7-3, 7-11, 8-1, 8-2,

8-4, 8-16, 9-12, 9-14 (2), 9-17, 10-6, 10-8, 10-9, 10-16, 10-17, 11-1, 11-3, 11-5, 11-16, 12-10, 12-15, 14-11, 15-10, 16-11

eternamente: *adlag.* Betiko, sekula eta beti.
eternamente 16-15

eterno: *izond.* Betikoa, betierekoa.
Eternoen 6-7, 7-1, 8-6

etorri: (da) *ad.* Etorri.
etorri 2-4; etorricò 8-7; Betor 14-1

etxi: (du) *ad.* Utzi.
echi 10-11, 14-6

etze: *iz.* Etsea, etxea.
ezerean 3-17

eugi: (du) *ad.* Eduki.
eugui 2-5, 16-8; euguico 12-7, 16-12; euguitea 11-15; baucu 5-15, 5-16; beuqué 6-10; dauquee 5-19; dau-

queenac 4-8; dauquet 16-4; dauquezalaco 13-16; deuquezan 4-1

exemplo: *iz.* Etsemplua, adibidea.
exemploa 2-3

exsaminedu: *ad.* Etsaminatu, aztertu.
exsaminedu 10-2

ez: *adlag.* Ez. (cf. **Ze**)
ez 4-14, 5-14, 5-18, 6-11, 10-8, 10-13, 12-2, 12-14, 12-15, 12-17, 12-18, 16-1

ezarri: (du) *ad.* Ezarri, ipini.
ezarten 9-19

ezer: *izond.* Ezer.
ecer 12-19

ezin: Ezin.
ecin 6-21, 10-4, 10-7, 15-12; esin 9-15

ezker: *iz.* eta *izond.* Ezkerra.
ezquerrecorean 3-13

ezkoa: *ik.* eskoa.

F

falso: *izond.* Faltsua, gezurrezkoa.
falso 13-1

fedea: *iz.* Fedea.
fedea 3-6; fedea 7-12; fedean 9-17; fedea 15-9; fedea 7-11

fiel: *izond.* Fidela, fededuna.
fiel 4-2, 8-15

fin: *iz.* 1. Amaiera, bukaera. 2. Helburua.
1. finic 5-19
2. fin 16-12

firme: *izond.* Irmoa, sendoa.
firmea 12-2, 16-1, 16-4

forma: *iz.* Ostia, eukaristiako ogia.
forma 10-17 (2); forma 11-1

fortalezidu: (du) *ad.* Indartu, sendotu.
fortalecidu 9-16; fortalecietaco 11-9

frutu: *iz.* Fruitua.
frutu 14-16; frutue 14-10

fundedu: *ad.* Oinarritu.
fundeduec 13-17

G

Gabriel: *iz. be.* Gabriel.
Gabriel 16-14

gan: *iz.* Gaina.
(gustien) ganean 12-5, 13-6; (gusties) ganean 12-13, 15-17

gause: *ik.* gauza

gauza: *iz.* Gauza.
gauza 12-5, 15-17; gaucé 4-3, 12-12, 13-6, 14-7; gaucé 12-6; gaucé 7-16; gauzaac 4-17

gauze: *ik.* gauza.

(gaxo): *izond.* Gaixoa, eria.
gaxoay 11-9

gei: *iz.* Deia.
gucies (gagoz) 14-14

gei egin: (du) *ad.* Dei egin, deitu.
gei eiten 3-13

geiago: Gehiago.
gucieago 10-6; gucieago 12-5, 16-1; gucieago 5-16 (2), 10-8, 12-2

geiego: ik. **geiago.**

generalisimu: *izond.* Guztien gaineko jenerala.

generalissimuen 2-15

genero: *iz.* Mota, klasea.

genero 2-13

geratu: (da) *ad.* Gelditu.

guera 6-13

gero: noiz *adlag.* Gero.

guero 6-15, 14-16

geroengo: noiz *adlag.* Azken aldiz, azkenekoz.

gueroengo 10-2

geu: *izord.* Geu.

gueu 13-7; gueuguena 14-15

geure: *izord.* Geure.

gueure 3-3, 14-4 (2); gueurea 14-14, 14-15

gitxi: *zenbtz. zehaztgb.* Gutxi.

guichienaz 16-7; guichienas 4-8, 10-13

gitxi gorabeera: Gutxi gorabehera.

guichi gorabeera 10-5

gizon: *iz.* Gizona.

guizon 5-20, 6-2, 6-5, 6-8, 6-10, 6-16, 6-20, 6-21, 6-23, 10-19, 15-15; guizon 5-22; guizonac 6-10; guizonari 4-12

Glorie Patri & Filio: *iz.* Gloria (otoitzaren izena).

Glorie Patri & Filiogas 16-11

glorioso: *izond.* Aintzagarria.

glorioso 16-10; gloriosoagas 16-9

gogo: *iz.* Gogo.

gogora 10-3

gogoratu: (du) *ad.* Gogoratu.

gogoratu 10-4

gora: *adlag.* Gora. Ik. **gitxi gorabeera**

gora 11-4, 11-5

gorde: (du) *ad.* Gorde.

gorde 11-16; gorderic 12-8; gordeetan 12-15

gorputz: *iz.* Gorputza.

gorpus 9-2, 11-5; gorpuce 10-18, 11-2, 11-7

gozadu: (du) *ad.* Gozatu.

gozaetaco 7-7

grazia: *iz.* Grazia, Jainkozko ontasuna.

gracie 9-13, 9-17, 13-16, 16-5; gracion 8-19, 16-6; graciegas 16-1; gracies 14-9

gu: *izord.* Gu.

gu 2-3, 6-17, 14-11; guc 14-4; guguena 14-1; gugueitic 6-19; gure 2-2, 2-6, 2-15, 3-11 (2), 6-3, 6-4, 6-13, 7-3, 8-2, 11-15, 13-18, 15-8

gure edun: (du) *ad.* Nahi izan.

gure 8-11, 8-12, 8-14, 8-15, 8-18, 8-19, 9-3, 9-4

gusti: *zenbtz.* Gustia.

gustia 2-3; gustie 7-18; gustiec 4-2, 4-17, 8-16, 9-1, 12-6; gustiei 15-3, 15-7; gustian 3-5; gustien 5-2, 5-19, 8-16, 12-5, 13-6, 14-10; gustietan 3-5, 7-2; gustietaric 14-7; gustirean 15-17; gusties 12-12, 15-17; gustis 4-16, 7-20, 14-19

guzur: *iz.* Gezurra.

guzurric 13-2

I

igo: (du) *ad.* Igo.

Ygo 8-6

igoal: *izond.* Iguala, berdina.

igoalac 5-19

il: (da / du) *ad.* Hil.

hil 6-20, 6-21(2), 8-4, 12-17; hilic 6-19; hilec 8-7; hileen 8-5

imini: (du) *ad.* Ipini.

imini 10-8, 12-1; iminten 15-17

***-in-:** *ad.* Eman.

dinden 16-3

inbidiedu: *ad.* Inbidia izan.

inbidiedu 13-4

infernu: *iz.* Infernua.

Infernuetara 8-5

intenziño: *iz.* Intenzioa, asmoa.

intenziñoegas 15-12

*-iño-: *ad.* Esan.

diñoala 7-14; diñoalaco 7-13

iñor: *izord.* Inor.

iñor 9-15, 12-17; iñoc 12-17; iñori
12-19, 13-1; iñoen 13-3, 13-4

irekatsi: (du) *ad.* Irakatsi.

irecasten 4-2, 7-15, 7-18

iru: *zenbtz. zehaz.* Hiru.

iru 3-7, 5-14, 5-15; Yru 5-4, 5-13, 5-20,
12-10; irurec 5-18

irudi: *ad.* Irudi.

dirudi 10-7

irugarren: *ord.* Hirugarrena.

irugarren 8-12; Yrugarren 8-5; Yrugarrena
3-9, 9-18; yrugarrenac 12-15, 13-12

iteundu: (du) *ad.* Itaundu, galdetu.

iteundu 4-12; Yteundu 4-13

izen: (da) *ad.* **1.** Indikatiboan erabiltzen
den laguntzaile intrantsitiboa. **2.** Izan.

1. cen 8-5; da 4-6, 4-11, 7-4, 7-8, 7-10,
7-16, 8-7, 10-1, 10-12, 11-4, 11-5,
12-7, 15-13, 16-7; dala 11-6, 15-14;
dana 16-7; danean 13-11; dire 9-7,

9-20, 10-10, 12-10, 13-5; direanac
10-17, 11-11; direanay 10-16; di-
reanean 11-13; garealaco 2-13, 3-3;
gareanean 3-16, 3-17, 3-18 (2); garà
2-14, 2-15; jacala 16-8; jateena 4-2,
10-16, 11-8; nachaco 14-19; sen 8-3;
zan 2-5, 6-11, 6-20 (2), 6-21 (2),
8-3, 8-4, 9-13; zanereanic 10-3

2. hien 2-5, 6-11, 8-4, 16-10; icen
16-15; iceteco 16-6; badire 10-6; çan
2-3; da 2-1, 2-3, 2-8, 2-9, 2-10, 2-12,
2-14, 3-2, 3-6, 3-11, 4-15, 5-15, 6-4,
6-6, 6-8, 7-12, 9-16, 9-18 (2), 10-15,
11-8 (2), 11-11, 11-12, 11-14, 12-4,
13-5, 14-9, 14-10; dà 5-3, 5-7, 5-9,
5-11; dala 8-13, 8-14, 13-19; dalaco
6-7, 6-9, 8-16; dan 3-2, 7-4, 9-2;
den 5-21, 8-15; dire 4-3, 5-5, 5-13,
5-14, 5-19, 9-9, 9-11, 12-9, 13-8; di-
reala 9-1, 9-8; direan 3-4, 10-5, 15-2,
15-7; direana 5-18; esta 11-2; estala
11-7; gareanzat 9-14; zan 6-10; zara
14-9; zarealaco 15-16; zareana 15-16

J

ja: noiz *adlag.* Dagoeneko.
ya 11-7

jaigi: (da) *ad.* Jagi, jaiki.
jaigui 3-17

jaio: (da) *ad.* Jaio.
jayo 8-3

jakin: (du) *ad.* Jakin.
jaquin 4-2, 4-5, 4-11 (2), 7-4, 15-13,
16-7; Iaquin 4-1, 7-4; jaquingo 4-5,
7-14; jaquiten 13-15

jan: *ad.* Jan.
jaten 3-18

Jandone: Jondoni.
Iandone 15-1, 15-2, 15-6 (2), 16-14

Jandoneanes: *iz. be.* San Joan.
Iandoneanes 15-1, 15-6

Jangoiko: *iz. be.* Jaungoikoa, Jainkoa.
Iangoico 4-13, 5-13, 5-14, 5-18, 6-5,
6-6, 6-20, 6-21, 6-22, 7-3, 7-20,
8-13, 10-18, 14-19, 15-8, 15-15;

Iangoicoa 3-11, 4-15, 5-3, 5-7, 5-9,
5-11, 7-4, 7-8, 10-8, 12-5, 13-6,
16-15; Iangoicoac 3-8, 3-9, 3-10,
7-6, 7-13, 7-14, 11-15, 15-12; Ian-
goicoagana 9-4; Iangoicoaganic
13-15; Iangoicoen 4-6, 8-19, 9-14,
12-8, 12-9, 12-10, 14-11

jarri: (da) *ad.* Jarri, eseri, jesarri.
jarriric 8-6

jatzi: (da) *ad.* Jaitsi.
Iaci 8-5

jaun: *iz.* Jauna.
Iaun 2-15, 4-16, 7-3, 15-7; Iaune
3-11, 4-14, 5-2, 5-6, 5-8, 5-10,
5-12, 5-14, 5-18, 6-3, 6-4, 6-11,
6-13, 6-15, 8-12, 9-10, 9-21,
10-13, 14-9, 15-15, 16-3; Iaunec
2-2; Iauneri 15-8; Iaunegan 8-2,
8-8; Iauneeen 3-14, 6-12, 8-3, 11-5,
11-6

Jaungoiko: ik. **Jangoiko**

Iaungoicoa 5-1

jausi: *ad.* Jausi, erori.

jausten 14-6

jente: *iz.* Jendea.

gentetaric 2-14

Jesu Kristo: *iz. be.* Jesukristo (cf. **Jesus** eta **Kristo**)

Iesu Christo 2-2, 6-3, 6-4, 6-13, 6-23, 7-3, 8-2, 9-2, 11-4, 11-6, 15-15; Iesu Christoc 6-10, 13-17; Iesu Christoen 10-18, 11-2

Jesus: *iz. be.* Jesus.

Iesus 8-10, 14-7, 14-10, 14-12, 14-16, 16-6, 16-9, 16-16

Joakin: *iz. be.* Joakin.

Ioaquin 16-14

joan: (da) *ad.* Joan.

doeana 10-6; goaçanean 3-18

Josepe: *iz. be.* Josepe, Jose.

Iosepe 16-9

juizio: *iz.* Epaiketa.

juicioco 8-7

juramentu: *iz.* Zina.

juramenturic 12-14

juzgedu: (du) *ad.* Epaitu.

juzguetan 8-7

K**kaliz:** *iz.* Kaliza.

caliz 11-7; calice 11-5

kapazidede: *iz.* Gaitasuna, ahalmena.

capazidede 4-8

kapitae: *iz.* Kapitaina.

capitae 2-15

karidede: *iz.* Karitatea.

caridedea 12-7; caridedean 13-16; caridedecoa 12-4, 15-9; caridedeagas 7-11

katolike: *izond.* Katolika (*f.*).

catolique 8-15; catoliquea 8-8, 8-14; catoliqueac 7-15, 7-18

kendu: (du) *ad.* Kendu.

quendu 12-19; quenzayteco 11-10

klemenziezko: *izlag.* Errukizko, bihozberatasunezko.

clemenciesco 14-17

kogidu: (du) *ad.* Harrapatu, hartu.

cogidu 15-11

komulgedu: (da) *ad.* Komulgatu, Jauna hartu.

comulgueduco 13-11; comulgueetan 10-16, 13-12; comulguetan 10-17

komuniño: *iz.* Jaunartzea.

comuniñoa 8-9, 10-15; comuniñoac 8-18

konfesadu: (da) *ad.* Aitoritu.

confessadu 9-19, 9-20, 10-2, 10-11, 15-12; confessaduric 11-17; confessaetan 13-10; confesseetan 10-6; confessetan 14-19; confessaetaco 10-1, 15-12; confesseetaco 12-1 (2), 16-2

konfesiño: *iz.* Aitorpena.

confessiño 10-7, 10-10, 10-12; Confessiñoa 4-9, 14-18

konfesore: *iz.* Aitor-entzulea.

confessoreac 9-18; confessoreen 10-6

konfianza: *iz.* Konfiantza, uste ona.

confianza 3-6, 11-15, 15-14

konfirmeciño: *iz.* Sendotza.

Confirmeciñoa 9-16

konsagradu: *ad.* Sagaratu.

consagradu 11-1; consagraduen 10-17, 10-18 (2)

kontenidu: (du) *ad.* Eduki, hartu.

contenietan 7-17

kontra: (“-ren”) kontra.

contra 11-9

kontrizio: *iz.* Kontrizioa, damua.

Contriziñoa 15-13

konzebidu: (da) *ad.* Sortu.

concebidu 8-3; concebidue 6-11

konzienzie: *iz.* Kontzientzia.
 conciencia 10-2
kredo: *iz.* "Sinesten dut" (otoitzaren izena).
 credoa 4-6, 7-19; credoac 7-17
kriadore: *iz.* Sortzailea, egilea.
 criadorea 15-16; criedoreagan 8-2
kriedore: ik. **kriadore**
kristiana: *izond.* Kristaua (*f.*).
 Christianea 2-1, 2-3
kristineu: *iz.* Kristaua.
 cristiñeu 4-2, 8-15, 8-19; christineuec
 11-12; Christiñeuen 2-9; chris-
 tiñeuena 2-8
Kristo: *iz.* Kristo (cf. **Jesu Kristo**).
 Christo 2-15, 6-16, 11-15

krutze: cf. **kurtze**.
 Cruze 2-10, 3-10
kruzifikadu: *ad.* Gurutziltzatu.
 crucificadue 2-5; Crucifiquedue 8-4
kruzifikedu: ik. **Kruzifikadu**.
(kunplidu): (da) *ad.* Bete, gorde.
 Cumpli 14-2; cumplietaco 15-10,
 16-2
kunplimentu: *iz.* Betetzea.
 cumplimentue 2-6
kurtze: *iz.* Gurutzea. (cf. **Krutze**)
 curce 3-12; Curze 2-9, 2-12, 2-14, 3-2
 (2), 3-7, 4-1; Curzea 3-3; Curzean
 2-5, 6-19

L

lagrimesko: *izlag.* Negarrezko.
 lagrimesco 14-14
lau: *zenbtz. zehaz.* Lau.
 lau 4-3, 10-5
laugarren: *ord.* Laugarrena.
 laugarren 10-15; laugarrenac 12-16,
 13-13
lenengo: *ord.* Lehenengoa.
 lenengo 4-1, 9-13, 10-2; lenengoa 3-7,
 9-12; lenengoac 4-11, 12-10, 12-12,
 13-9
lege: *iz.* Legea.
 legue 11-16; leguecoac 4-6, 12-8, 12-9
leges: ik. **legez**.
legez: Bezala.

leguez 5-18, 6-10, 6-20 (2), 6-22, 13-7,
 14-5, 16-7; legues 2-4, 8-13, 9-2,
 11-2, 12-6
leku: *iz.* Lekua.
 lecu 3-5, 5-2; lecuric 12-1, 15-12
lexitimamente: *adlag.* Bidez, legez.
 lexitimamente 11-13
libredu: (da / du) *ad.* Libratu, begiratu.
 libredu 3-7, 3-8, 3-9, 3-11, 6-18, 14-7;
 libretan 3-3; libreetaco 6-17
lotza: *iz.* Lotsa.
 locearren 10-11
lur: *iz.* Lurra.
 lurre 4-16; lurrean 14-2; lurreen 8-1
luxurie: *iz.* Luxuria, haragikeria, lizunkeria.
 luxurieco 12-18

M

magestade: *iz.* Maiestatea.
 Magestadea 7-7, 7-10, 9-5, 10-9, 12-3,
 12-6, 12-12; Magestadeac 2-6, 7-5
mantxa: *iz.* Orbana, narrioa.
 mancha 11-10
mandamientu: *iz.* Agindua.

mandamientu 4-6, 12-8, 12-9; man-
 damientuec 13-8; mandamientuoc
 13-5; mandamientuetati 10-3
Marie: *iz. be.* Maria (cf. **Ave Marie**).
 Marie 5-23, 6-9, 6-13, 8-3, 14-9, 14-10,
 14-17, 14-20, 15-5

Marije: ik. **Ave Marie**

matrimoniño: *iz.* Ezkontza.

matrimoniñoa 11-12

mauru: *iz.* Mairua.

mauruetaric 2-13

mediante: “-ren” medioz.

(direala) mediante 9-8

medios: “-ren” bitartez, “-ren” bidez.

(Sacramentu Santuen) medios 9-8

memorie: *iz.* Oroimena.

memoriera 10-9

merezidu: *ad.* Merezitu.

merecietan 9-13

merezimientu: *iz.* Merezimendua.

merecimientuec gaiti 11-16; mereci-
mientuec gaitic 16-5

mesa: *iz.* Meza.

mesa 13-9; messaan 11-3

mienbru: *iz.* Soin atala, gorputz atala.

miembruec 9-2

Mikel: *iz. be.* Mikel.

Miquel 15-1, 15-6, 16-14

milegrosamente: *adlag.* Mirariz, mirakuluz.

milegrosamente 6-11

miserikordie: *iz.* Errukia.

misericordiecoac 4-9

miserikordiesko: *izlag.* Errukizkoa.

misericordiesco 14-13, 14-15

misterio: *iz.* Misterioa.

misterio 2-10

modu: *iz.* Modu, era, gisa.

modu 2-3, 15-14; moduten 6-6; mo-
duco 5-17

mortal: *izond.* Hilgarria.

mortal 10-13; mortalean 15-11; morta-
leen 10-11

mundu: *iz.* Mundua.

mundue 3-4; mundura 2-4

mutilko: *iz.* Mutikoa.

mutilcoari 4-12

N

nai: *junt.* Nahiz.

nai 13-3; nay 10-5

neskatilla: *iz.* Neskaitila.

nescatilleari 4-12

neure: *izord.* Neure.

neure 11-4, 11-6, 15-4 (3), 15-15 (2),
15-16, 16-3, 16-4

ni: *izord.* Ni.

ni 14-19; nigaiti 15-8

non: *gald.* (adlag.) Non.

non 5-1, 5-22, 6-23

nor: *gald.* (izord.) Nor.

nor 4-15, 6-4, 7-4; noen 5-24

norbera: *izord.* Norbera.

norbera 12-6

O

o: *interj.* O!

O 14-17 (3)

obdezidu: *ad.* Obeditu, men egin.

obedecietan 8-17

obligeziño: *iz.* Eginbearra.

obligeziño 15-10

obligedu: *ad.* Behartu, lotu.

obligeduric 8-16, 13-15, 15-9

obra: *iz.* Obra, egitea.

obra 3-10, 4-9, 7-9, 9-1; obrea 2-7;
obraac 2-2, 16-3; obreagas 15-4;
obras 5-24, 6-1, 6-12, 8-3

obrasko: *izlag.* Obrazkoa.

obrascoac 10-4

odol: *iz.* Odola.

odol 11-6; odola 11-3

oe: *iz.* Ohea.

ohera 3-18; oherean 3-17

ofendidu: (du) *ad.* Ofenditu, iraindu,
mindu.

ofendidu 9-5, 10-8, 16-2; ofendidue
15-17; ofendietaco 10-9, 12-2, 16-1

ofrezidu: (du) *ad.* Eskaini.

ofrecidu 16-10; ofrecietan 16-3

ogei: *zenbtz. zehaz.* Hogei.

oguei 10-5

ogi: *iz.* Ogia.

ogüie 11-2, 14-3

oin: *iz.* Oina.

oyñetarà 10-7

okasiñoë: *iz.* Unea, aukera.

ocasínoeetaric 16-2

on: *izond.* eta *iz.* ona.

hon 16-12; hona 10-10, 10-12; honàc
7-9, 9-14; honetan 9-2

onaan: nola *adlag.* Honan, honela.

onaan 10-6

ondasun: *iz.* Ondasuna.

hondasunec 13-16; hondasunic 13-4

ondo: nola *adlag.* Ondo, ongi.

hondo 10-1, 10-2 (2), 11-17

onra: *iz.* Ohorea.

honreari 12-10

onradu: *ad.* Ohoratu.

honraetan 12-16

orain: noiz *adlag.* Orain.

orain 14-11

oraziñoë: *iz.* Otoitza.

horaciñoë 4-5, 4-8, 4-11

ordea: *iz.* Ordena.

ordea 11-11

ordenadu: (da) *ad.* Ordenak hartu, apaiztu.

ordeneetan 11-11

ordinerimente: *adlag.* Normalean.

ordinerimente 4-3

ordu: *iz.* Ordua.

orduen 14-11; horduen 11-9, 16-10

orduen: noiz *adlag.* Orduan.

orduen 2-5

oso: *izond.* Osoa.

osoa 13-9

osterantxeko: *izlag.* Osterantzekoa, gaine-rakoa.

osterancheco 4-16, 13-16

Ostie: *iz.* Ostia, eukaristiako ogia.

Hostie 10-18, 11-1; Hostie 11-4

ostu: *ad.* Ostu, ebatsi, lapurtu.

ostu 12-19

P

padezidu: (du) *ad.* Pairatu, jasan.

pacidadu 2-4, 8-4

pagadu: (du) *ad.* Pagatu, ordaindu.

paguetan 13-14

parkatu: (du) *ad.* Barkatu.

parcatu 9-21, 14-4; parcatuco 9-6, 9-7,
16-4; parcaetan 9-12, 14-4

parkaziñoë: *iz.* Barkazioa.

parcaciñoëa 8-9; parcaciñoëac 9-3

partes: Partez, “-ren” aldetik.

(zan) partes 6-10, 6-21 (2)

partizipadu: (du) *ad.* Parte hartu.

participetan 8-19

partizipante: *iz.* Parte-hartzailea, partaidea.

participante 8-20

passiñoë: *iz.* Pasioa, nekaldia.

passiñoë 16-5; passiñoëcoa 2-11

paskoa: *iz.* Pazkoa.

pasquoa 13-12

Pater Noster: *iz.* Aitagurea (otoitzaren izena).

Pater Noster 16-11; Pater Nosterra 4-7,
13-15

Paulo: *iz. be.* Paulo.

Paulori 15-2, 15-7

pekatu: *iz.* Bekatua.

pecatu 10-11, 10-13, 11-17, 15-3,
15-11; pecaturic 12-18; pecatue-
nic 11-10; pecatuec 9-6, 9-12, 9-19,
9-20, 10-3, 10-9, 14-4; pecaturean
6-17; pecatuen 8-9, 9-3, 16-4; peca-
tuena 12-2

peligru: *iz.* Arriskua.

peligru 3-3; peligruen 13-10; peligru-
reen 3-15

pena (merezidu): *iz.* Merezi izan.

(merecietan zan) penea 9-13

penitentie: *iz.* Penitentzia.

penitencie 9-18, 11-17, 16-3

pensamientu: *iz.* Pentsamendua.
pensamientu 3-8; pensamientuegas 15-4

pensamientusco: *izlag.* Pensamientuzkoa.
pensamientuscoac 10-4

Peri: *iz. be.* Petri-ren aldaera, beti *Iandone-z* lagunduta.
Peri 15-2, 15-7

persegidu: (du) *ad.* Esetsi, atzetik joan.
perseguietan 3-5

persinedu: *ad.* Persignadu; zeinatu eta aitaren egin.
persinedu 3-15

persona: *iz.* Pertsona.
persona 5-3, 5-14, 5-15; personea 6-7, 8-13; personaetarik 5-20

pertenezidu: (da) *ad.* Egokitu.
pertenecietan 12-10

piadosa: *izond.* Errukitsua, gupidatsua (*f.*).
piadosa 14-17

Pilatos: *iz. be.* Pilatos.
Pilatosen 2-5; Piletosen 8-4

Piletos: *ik.* Pilatos.

podere: *iz.* Boterea.
podere 5-15, 5-19; podereen 2-5, 8-4

poderoso: *izond.* Boteretsua, ahaltsua.
poderoso 4-16, 7-20; poderosoari 14-19

por fuerza: *adlag.* Nahitaez, derrigor.
por fuerza 4-5, 10-10

preziosisimu: *izond.* Oso baliotsua.
preciosissimue 11-6

primiziak: *iz.* Hasikinak.
primi[ci]ac 13-14

prinzipalente: *adlag.* Batez ere.
principalmente 3-15, 7-11

prinzipio: *iz.* Hasiera, hastapena.
principio 10-7; principioric 5-18

probetxu: *iz.* Onura.
probechueri 12-11

propositu: *iz.* Asmoa.
propositu 12-2, 15-18; propositue 10-8

proximu: *iz.* (Lagun) hurkoa.
proximue 12-6, 13-6; proximuen 12-11

purisime: *izond.* Oso garbia.
purissimeetan 5-23

R

Rafael: *iz. be.* Rafael.
Rafael 16-14

S

sabel: *iz.* Sabela.
sabeleco 14-10; sabelecoa 14-17

sabidurie: *iz.* Jakituria.
sabidurie 5-16, 5-19

sagrada: *izond.* Sakratua (*f.*).
sagradeac 7-17

sakramentu: *iz.* Sakramentua.
sacramentu 7-1, 7-2, 9-8 (2), 9-9, 9-15, 9-18, 9-21; sacramentue 10-15, 11-8;
sacramentuec 4-7

sakrilejio: *iz.* Sakrilejioa.
Sakrilegiocoa 10-13

salbadu: (da / du) *ad.* Salbatu.
salbadu 9-15; salvaduco 11-15; salvae-taco 2-4

salbaziño: *iz.* Salbazioa.
salbaziñoa 15-10

Salbe: *iz.* Agur.
salbe 14-13

Salve Regine: *iz.* Agur Erregina (otoitzaren izena).
Salve Regine 14-13; Salbe Reginea 4-9

san: *izlag.* San (*m.*).
San 15-7, 16-9, 16-13, 16-14 (2)

santa: *iz.* eta *izlag.* Santa (*f.*).

Santa 7-15, 7-18, 8-8, 8-14, 8-15, 14-10, 15-3, 15-7, 16-13, 16-14; santea 2-9; santeac 4-1, 13-13; santean 2-10; santaco 13-8; santacoac 4-7, 4-9, 12-8; santeen 2-12, 2-14, 3-2, 3-10

santifikedu: (*da*) *ad.* Santifikatu, santutu. santifiquedu 13-19

santiguadu: *ad.* Santiguadu, aitaren egin. santigüedu 3-15; santigüetan 3-6; santigüetea 3-12

santissime: *izond.* Guztiz santua (*f.*).

santissime 2-10; santissimea 3-2, 6-13, 11-16; santissimeari 3-13, 14-20, 15-5; santissimeco 6-7, 8-12; santissimeen 5-23, 6-9; santissimeagas 16-8

santisimu: *izond.* Guztiz santua (*m.*).

santissimu 7-1, 7-2; santissimuti 13-17

santu: *iz.* eta *izond.* Santu (*m.*). (cf. **Espiritu Santu** eta **Aite Santu**)

Santu 3-14, 5-6, 6-12, 8-3, 8-8, 8-12, 15-2 (2), 15-6, 15-7, 16-10, 16-13; santue 5-11, 8-16; santueu 9-15, 9-18; santuonen 9-21; santuec 9-8, 9-9; santuegan 8-11; santuco 16-5; santuen 6-1, 8-9, 8-18, 9-8

sartu: (*da*) *ad.* Sartu.

sarzaiten 3-16; zarçayten 3-18

satisfeziño: *iz.* Ordaina.

satisfeciñoan 16-4

sazerdote: *iz.* Apaiza, abadea.

sacerdoteac 11-3

se: ik. **2 ze.**

segaitik ese: ik. **zegaitik ese.**

sei: *zenbtz.* zehaz. Sei.

sei 4-11

seigarren: *ord.* Seigarrena.

seigarrena 11-11; seigarrenac 12-18

sein: *iz.* Seina, haurra.

seiñay 4-2

seinzuk: ik. **zeinzuk.**

sekuleko: *izlag.* Sekulakoa, betikoa.

seculeco 8-10

seme: *iz.* Semea.

seme 8-2, 9-14; semea 5-6, 5-9, 5-21, 6-7, 6-9, 8-13; semeen 3-14

senar: *iz.* Senarra.

senarric 13-3

señale: *iz.* Seinala.

señale 2-8; señaleta 2-9; señaletagas 2-12, 2-14, 3-2; señaletagaitic 3-11

sepultedu: *ad.* Sepultadu, lur eman.

sepultedue 8-5

serbidu: (*da*) *ad.* Zerbitzatu.

servidu 13-5; serbiduco 7-8, 7-10; serbietaco 7-7

sigiñadu: *ad.* Zeinatu.

siguiñeetan 3-6; siguiñeetea 3-7

sinifikedu: *ad.* Adierazi.

sinifiqueduric 2-10

sinistu: *ad.* (*du*) Sinistu, sinetsi.

sinistu 7-13, 7-16, 7-20, 8-7, 8-11, 11-6; sinistuco 4-4

solbarda: *iz.* Sorbalda.

solbarda 3-12

soldadu: *iz.* Soldadua.

soldadu 2-14

T

ta: ik. **eta**

tentaziño: *iz.* Tentazioa.

tentaciño 3-3, 3-16; tentaciñoan 14-6; tentaciñoen 11-9

testimoniño: *iz.* Lekukotasuna.

testimoniñoeric 13-1

trabaju: *iz.* Lana, nekea.

trabajuec 16-3

Trinidad: *iz.* *be.* Hirutasuna.

Trinidede 3-13, 6-7, 8-12; Trinidadecoa 2-11

Trinidede: ik. **Trinidad.**

turku: *iz.* Turkiarra.

turcueticaric 2-13

U

ume: *iz.* Umea, haurra.
vme 14-14

unigenito: *izond.* (Seme) bakarra.
vnigenito 8-2

urte: *iz.* Urtea.
vrtean 13-10; hurteric 4-3

urten: (du) *ad.* Irten.
vrteiten 3-17

usu (errazoako): *iz.* Ezaguera.
vssu erraçoacora 4-2

uzen: *iz.* Izena.
vzena 13-19; vcenean 3-14

Z

zaar: *izond.* Zaharra.
zaarrago 5-15

zartu: *ik.* sartu

zasp: *zenbtz.* zehaz. Zazpi.
zasp 4-3, 4-7, 9-10, 13-16, 16-11 (3);
zaspirec 12-10

zaspigarren: *ik.* Zaspigarren.

zaspigarren: *ord.* Zaspigarrena.
zaspigarrena 11-12; zaspigarrenac 12-19

1 ze: *adlag.* Ez, aditz *irrealis*-etan erabilia.
(cf. **ez**).

ce 12-19, 13-1 (2), 13-3, 13-4, 14-6

2 ze: *gald.* Zer, zein. (cf. **zer**)

ce 4-4, 6-6, 7-10; se 2-8 (2), 4-1, 7-16

zegaitik: *gald.* Zergatik.
cegaitic 9-7

zegaitik ese: *junt.* Zeren.

cegaitic esse 5-18, 6-9, 6-21, 10-7; se-
gaitic esse 16-9

zein: *gald.* Zein.

cein 3-2, 5-20, 5-21, 8-2, 8-15; ceinac
9-12, 9-16; ceinetan 11-3; ceineen
9-2

zeinbat: *gald.* Zenbat.

ceinbat 4-3, 5-3, 10-5; ceimbet 9-9

zeinbet: *ik.* zeinbat

zeinzuk: *gald.* Zeintzuk.

ceinzuc 3-4, 5-5; seinzuc 9-11

zela(a)n: **1** *gald.* *izlag.* Nola **2** *junt.* Nola...
(hala).

1 celaan 4-4, 6-6, 6-8, 7-8, 9-7, 12-7;
celan 5-5, 6-2, 6-18, 7-14

2 zelaan... (alaan) 14-2

zelebradu: (du) *ad.* Egin, ospatu.
celebreetan 11-13

zer: *gald.* Zer (ik. **2 ze**).

cer 2-1, 4-3, 4-4 (2), 7-12, 8-11, 8-14,
8-18, 9-3, 10-1, 11-14, 12-4; ceta-
raco 6-16, 7-4, 7-6

zeru: *iz.* Zerua.

cerue 4-16; ceruetan 7-1; zeruetan
13-18; ceruetarà 8-6; ceruen 8-1,
14-2, 15-2, 15-7

zeure: *izord.* Zeure.

ceure 16-1, 16-5, 16-6

ziertamente: *adlag.* Egiaz, egiazki.
ciertamente 10-4

ziertu: *izond.* Ziurra, dudagabea.
ciertua 11-15

zirkunstanzie: *iz.* Zertzelada, nondik-no-
rako.

circunstancie 10-10

zordun: *iz.* Zorduna.

zorduney 14-4

zortzigarren: *ord.* Zortzigarrena.

zorcigarrenac 13-1

zu: *izord.* Zu.

zu 15-17; zure 13-19, 14-1, 14-2,
14-10, 14-14, 14-17; zugues 14-9

8.1. Adizkitegia

B

badago (11-10) ik. *egon*
 badaigu (11-16) ik. *egin*
 badaygu (11-17) ik. *egin*
 badidi (10-11, 12-1) ik. **edin*
 badire (10-6) ik. *izen*
 baditu (10-5) ik. **edun*
 balegui (15-11) ik. *egin*

baleguio (15-13) ik. *egin*
 bauco (5-15, 5-16) ik. *eugi*
 belidi (15-12) ik. **edin*
 betor (14-1) ik. *etorri*
 beuqué (6-10) ik. *eugi*
 bidi (14-2) ik. **edin*

C

cen (8-5) ik. *izen*
 cidin (5-22, 6-13, 6-20, 6-21) ik. **edin*
 cidina (2-4) ik. **edin*

ciñeydezan (16-2) ik. *egin*
 citucena (4-16) ik. **edun*
 çan (2-3) ik. *izen*

D

da (2-1, 2-3, 2-8, 2-9, 2-10, 2-12, 2-14, 3-2, 3-7, 3-12, 4-6, 4-11, 4-15, 5-15, 6-4, 6-6, 6-8, 7-4, 7-8, 7-10, 7-12, 7-16, 8-7, 9-16, 9-18, 9-18, 10-1, 10-12, 10-15, 10-16, 11-3, 11-4, 11-5, 11-8, 11-8, 11-11, 11-12, 11-14, 12-4, 12-7, 13-5, 14-9, 14-10, 15-13, 16-7),
 dà (5-3, 5-7, 5-9, 5-11) ik. *izen*
 dabén (4-4, 4-4, 4-4, 4-5, 4-5, 9-19) ik. **edun*
 dabena (7-18) ik. **edun*
 dabenean (13-13) ik. **edun*
 dabeneena (10-8) ik. **edun*
 dacusgucen (4-17) ik. *ecusi*
 dago (4-13, 5-1, 6-23, 7-2, 8-6, 10-18) ik. *egon*
 dagoala (8-8, 8-15, 11-7) ik. *egon*
 dagoan (11-3) ik. *egon*
 dagoana (11-7) ik. *egon*
 dagoanean (13-11) ik. *egon*
 dagozalaco (2-10) ik. *egon*
 dagoçanac (8-19) ik. *egon*
 dala (8-13, 8-14, 11-6, 13-19, 15-14) ik. *izen*

dalaco (6-7, 6-9, 8-16) ik. *izen*
 dan (3-2, 7-4, 9-2) ik. *izen*
 dana (16-7) ik. *izen*
 danean (13-11) ik. *izen*
 daquiola (12-19) ik. **edin*
 daroa (10-7) ik. *eroan*
 daroeanean (11-4, 11-5) ik. *eroan*
 dau (4-2, 8-11, 8-12, 8-14, 8-15, 8-18, 8-19, 9-3, 9-4, 9-13, 9-17, 12-12, 13-9) ik. **edun*
 daudeena (7-17) ik. **edun*
 daudela (8-20) ik. **edun*
 daudena (10-17, 11-11, 11-12, 11-13) ik. **edun*
 daudeneenagas (9-5) ik. **edun*
 dauquee (5-19) ik. *eugi*
 dauqueenac (4-8) ik. *eugi*
 dauquet (16-4) ik. *eugi*
 dauquezalaco (13-16) ik. *eugi*
 deguiola (15-8) ik. *egin*
 den (5-21, 8-15) ik. *izen*
 dequionean (4-12) ik. **edin*
 derecho (6-2) ik. *eretxi*

dereste (5-5) ik. *erexxi*
 deucegule (3-13) ik. **edun*
 deucet (4-14) ik. **edun*
 deunquezan (4-1) ik. *eugi*
 deuscuelaco (3-5) ik. **edun*
 deusculeco (7-15) ik. **edun*
 deusteela (9-6) ik. **edun*
 deustegucena (14-5) ik. **edun*
 deustezucela (16-4) ik. **edun*
 deustezule (16-5) ik. **edun*
 deuzet (15-5) ik. **edun*
 deuzudes (16-3) ik. **edun*
 deuzut (4-13) ik. **edun*
 didile (13-1, 13-1, 13-3, 13-4) ik. **edin*
 didincet (16-15) ik. **edin*
 didineri (16-11) ik. **edin*
 dinden (16-3) ik. **in-*
 diñoala (7-14) ik. **iño-*
 diñoalaco (7-13) ik. **iño-*
 dire (4-3, 5-5, 5-13, 5-14, 5-19, 9-7, 9-9,
 9-11, 9-20, 10-10, 12-9, 12-10, 13-5,
 13-8) ik. *izen*

direala (9-1, 9-8) ik. *izen*
 direan (3-4, 10-5, 15-2, 15-7) ik. *izen*
 direana (5-18) ik. *izen*
 direanac (10-17, 11-11) ik. *izen*
 direanay (10-16) ik. *izen*
 direanean (11-13) ik. *izen*
 dirudi (10-7) ik. *irudi*
 ditiesanay (9-4) ik. **edin*
 ditezanzat (9-21) ik. **edin*
 ditucen (9-12, 10-3) ik. **edun*
 dituezan (9-12) ik. **edun*
 ditus (9-14) ik. **edun*
 dodala (15-3) ik. **edun*
 doeana (10-6) ik. *joan*
 dogu (3-5, 3-15, 7-14) ik. **edun*
 dogule (3-10, 3-14) ik. **edun*
 dogune (11-2) ik. **edun*
 dogunean (3-17) ik. **edun*
 dot (7-20, 8-8, 8-11, 15-17, 15-17) ik.
**edun*

E

ebela (16-12) ik. **edun*
 ebelaco (13-17) ik. **edun*
 eben (2-3, 2-5, 2-6, 8-4) ik. **edun*
 eguien (8-6) ik. *egin*
 eguienean (6-15) ik. *egin*
 eguiguzu (14-3, 14-6) ik. *egin*
 eguiguzus (14-4) ik. *egin*
 eguion (16-10) ik. *egin*
 eguiozu (14-11) ik. *egin*

eguizus (14-15) ik. *egin*
 eracuscuzu (14-16) ik. *erakutsi*
 esta (11-2) ik. *izen*
 estabena (5-19) ik. **edun*
 estacuscucen (4-17) ik. *ekusi*
 estago (7-2) ik. *egon*
 estala (11-7) ik. *izen*
 ezpadago (12-1) ik. *egon*
 eztoگونه (7-13) ik. **edun*

G

gagos (8-16) ik. *egon*
 gagoz (13-15, 14-14, 15-9) ik. *egon*
 gagozanean (3-16) ik. *egon*
 gagicenzat (3-7, 3-8, 3-9) ik. *egin*
 gaguizus (3-11, 14-7) ik. *egin*
 garà (2-14, 2-15) ik. *izen*
 garealaco (2-13, 3-3) ik. *izen*

gareanean (3-16, 3-17, 3-18, 3-18) ik.
izen
 gareanzat (9-14) ik. *izen*
 gatucela (11-15) ik. **edun*
 gatucena (9-13) ik. **edun*
 gatus (9-16) ik. **edun*
 gatuzenean (3-17) ik. **edun*

goaçanean (3-18) ik. *joan*
guenducen (7-5) ik. **edun*

guenduen (9-17) ik. **edun*
guenguicen (6-18) ik. *egin*

J

jacala (16-8) ik. *izen*

jateena (4-2, 10-16, 11-8) ik. *izen*

L

leguionari (16-11) ik. *egin*
leiteque (9-15) ik. **edin*

leucela (16-12) ik. **edun*
leyela (10-8) ik. *egin*

N

nachaco (14-19) ik. *izen*

S

sen (8-3) ik. *izen*
senguisen (7-6) ik. *egin*
sidin (5-20, 6-16, 8-5) ik. **edin*

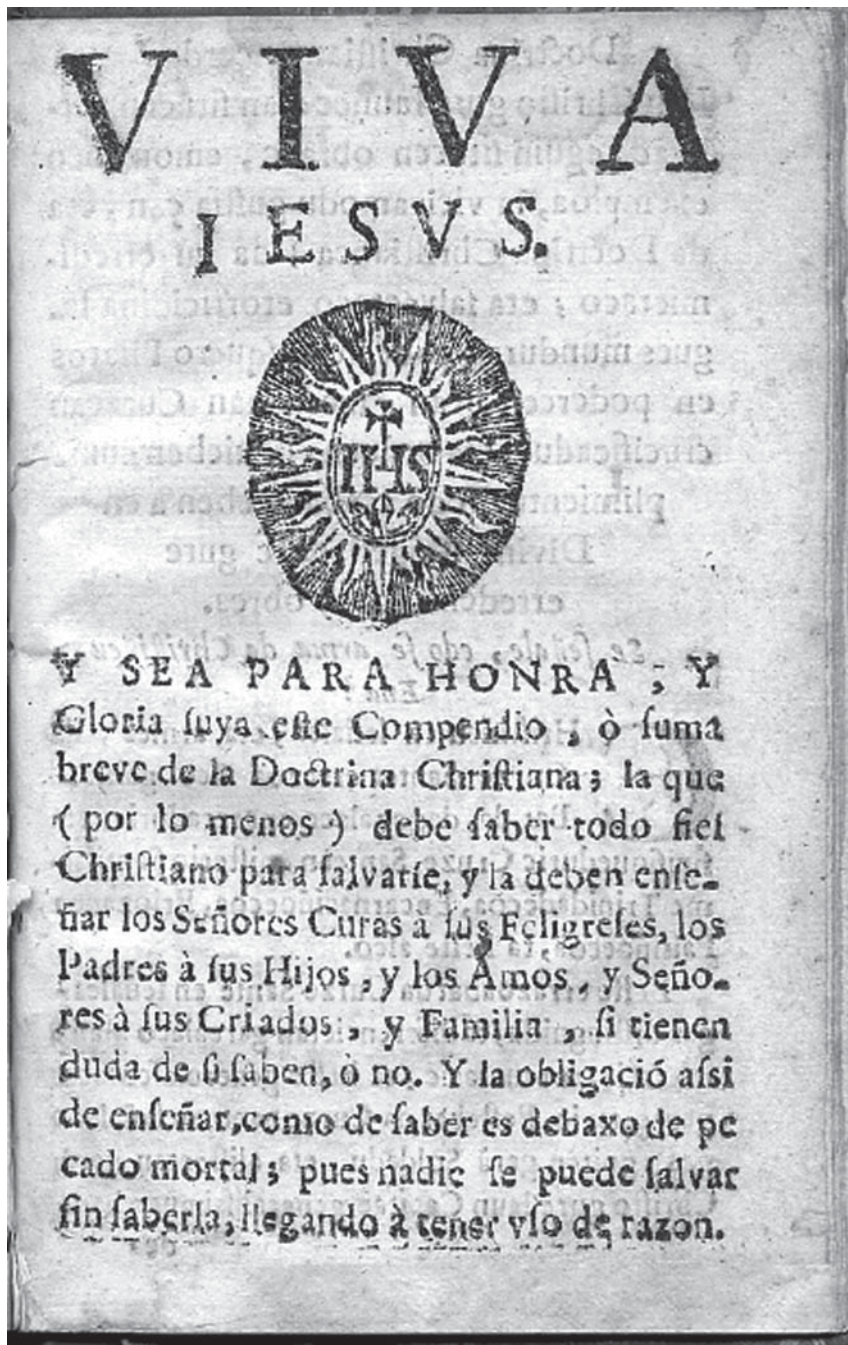
siitequean (6-21) ik. **edin*
situcen (2-2, 2-2) ik. **edun*

Z

zagozana (13-18) ik. *egon*
zan (2-5, 6-10, 6-11, 6-20, 6-20, 6-21,
6-21, 8-3, 8-4, 9-13) ik. *izen*
zanereanic (10-3) ik. *izen*
zara (14-9) ik. *izen*

zarealaco (15-16) ik. *izen*
zareana (15-16) ik. *izen*
zatudes (11-4, 11-6) ik. **edun*
zaytudelaco (15-16) ik. **edun*

9. Faksimilea

Doctrina Christianea cerda?

Iesu Christo gure Jauncetan situcen verbaac, eguin situcen obraac, emon eben exemploa, ta vicicamodu gustia çan, eta da Doctrina Christianea; da gu erredimietaco, eta salvactaco etorricidina legues mundura; padecidu asquero Pilatos en podereen bean, hien zan Curzean crucificadue, eta orduen euguieben cumplimientue, edo acabadu eben à cu

Divine Magestadeac gure
erredenciñoeco obrea.

*Se señale» edo se arma da Christiñeu
Ena?*

Christiñeu en señalea, eta arma, da Curze Santea errazoa asco gaitic. Bat da, dagozalaco encerraduric, eta sinifiqueduric Cruze Santean misterio Santissime Trinidadecoa, Encarnaciñoecoa, Eriozacoa Passiñoecoa, ta beste asco.

Beste errazoabat da Curze Sante en señalea-gas distinguidu, ta diferencietan garealaco Mauruetaric, turcuetaric, ta beste genero ascoracogentecaric. Beste bat da Curze Santeen señalea-gas eguiten gara Soldadu, eta alistecten gara Christo gure Jaun Capite generalissimuen baze

dereen beñ (ceindan Curze Santissima) Bes-
 zebat da Curze Santeen señaiegas, edo eguino
 Curze, libretan garealaco peligru ascorarean,
 ta tentaciño e gueure arerioenetic, ceinzuc di-
 rean: Mundue, Demonioa, ta Araguie; eta
 onec perseguetan deuscuelaco dempora gus-
 tian, eta lecugustietan beardogu acostumbredu
 signicetan, eta santiguetan, confienza, eta sede
 andiegas. Signiceteadt eguita iru Curze; le-
 nengoa becoquien, libredu gaguicenzat langoi-
 coac pensamienru deunguetaric: bigarrena
 ahoan, libredu gaguicenzat langoicoac Verba
 deunguetarean: Yrugarrena bulerrear, libre-
 du gaguicenzat langoicoac obra eta deseo de-
 unguetaric; esatendogule: Curze Santeen se-
 ñalea gaitic ✠ libredu gaguizus gure arerioe-
 taric ✠ gure laune, eta langoicoa ✠. San-
 tiguetea da eguitoa Curcebat becoquirean bu-
 lerrera eta Solbarda ezquetrecorean ezcoacorà
 guei eiten deucegule Trinite de Santissimeari,
 esaten dogule: Aiteen, da Semeen, da Espiritu
 Santu launteen vengian ✠.

Principalmente beardogu perbuedu, edo
 santiguedu peligraren baten gagozanean, edo
 sarzaiten gareanean, ta tentaciño e danguere-
 enbatec affigietan gatuzanean, oherean jaiguiey-
 ten gareanean, ezerean vrteiten dogunean, ele-
 xaan zarçayten gareanean, jaten aiten gorea-
 nean, eta oheragotzanean. Ia-

Jaquin azquero Curze Santeac se virtuteac
 deucezan, ta lenengo irecasten jateena seiñay,
 jaquin beardau Christiñeu fiel gustiee, vñu erre-
 coacora eldu azquero (ordinerimente zaspñ
 hurteric aurrera) langauce. Honec dire: Cer
 finistuco daben; cer eguingo daben; cer errecia
 bidueo daben; eta celaan, edo co horaciñoe ja-
 quingo daben, edo eguingo daben; da onetara-
 co por fuerza jaquin bearda Credoac, edo Arti-
 culuec, Amar mandamientu langoicoen legue-
 coac, host ama Elexa Santacoac, zaspñ Sacra-
 mentuec, PaterNosterra, eta AveMarie guichie-
 nasbere; da capazidede ascodauqueenac beste
 horaciñoe asco, Ama Elexa Santacoac,
 Salbe Reginea, Obra Misericordie-
 coac, Confessiñoea, eta
 besteascoj

Horaciñoe sei lenengoac jaquin azquero bearda
 da jaquin eranzuten ite undu dequioncan Guis-
 zonari, Andreari, Mutilcoari, edo
 Nescarilleari.

*Ite undu eyten deuzur: Ceimbat langoico
 dago?*

Eranzuren deucet: Bat bagen ez laune!

Ite. Norda langoicoa?

*Er. Iauñ gustis Poderosobat eguincitucenã
 Cerue, Lurre, da osterancheco dacusgu-
 cen, da estacufucen gauzaac gustiee eñe-
 bere eñean.*

Ite.

- Yte.** Iangoicoa non dago?
- Er.** Lecugustien Iaune.
- Yte.** Iancoicoa ceimbat persona da?
- Er.** Yru distinte, edo diferente.
- Yte.** Ceinzue dire, edo celandereste?
- Er.** Aytea, eta Semea, eta Espiritu Santu Iaune?
- Yte.** Aytea Iangoicoa da?
- Er.** Bay Iaune.
- Yte.** Semea Iangoicoa da?
- Er.** Bay Iaune.
- Yte.** Espiritu Santue Iangoicoa da?
- Er.** Bay Iaune.
- Yte.** Yru Iangoico dire?
- Er.** Ez Iaune, Iangoico batbajen, iru persona dire baye.
- Yte.** Persona iru oneetarie zaarrago da bata besteac bano, edo baucio poderegueyego besteac bano, edo banco sabiduriegnueygo besteac bano, edo bestemoduco diferencieric?
- Er.** Ez Iaune cegaitic esse irurec direana le-
guez Iangoico bat, principioric eta finic es-
tabena, dauques Podere bat, Sabidurie bat,
da gullien dire igoalac.
- Yte.** Yru personaetarie cein fidin guizon?
- Er.** Bigarrena ceinden Semea.
- Yte.** Non cidin guizon?
- Er.** Virgine Marie Santissimeen entraña pu-
rissimeetan.
- Yte.** Noen obras?
- Er.**

- Er. Espiritu Santuen obras, dá virtutes.
- Yte. Guizon eguinié celán derecho?
- Er. Iesu Christo gure Jaune.
- Yte. Nordá Iesu Christo gure Jaune?
- Er. Iangoico eta guizon verdaderue.
- Yte. Celan, edo cemoduten da Iangoico?
- Er. Dalaco Trinidade Santissimeco bigarren Persona Ayre Eternoen Semea.
- Yte. Celan da guizon?
- Er. Dalaco Virgine Marie Santissimeen Semea.
- Yte. Iesu Christo guizon zan partes beuque Ayteric besteguizonac leguez?
- Er. Ez Jaune, cegaitic esse hiten zan concebidue milegrosamente Espiritu Santu Jaunen obras.
- Yte. Virgine Marie Santissimea gueracidin Virgine Iesu Christogure Jaune eguin az quero?
- Er. Bay Jaune eguin artean, eguiencan, eta guero vere veri Virgine.
- Yte. Christo cetaraco fidin Guizon?
- Er. Gu erredimidu, eta libretaco pecaturean.
- Yte. Celan erredimidu, eta libredu guengucé?
- Er. Curzean hille gugueitie.
- Yte. Hileidin Iangoico zan leguez, á la Guizon zan leguez?
- Er. Guizon zan partes hileidin, cegaitic esse ecin hil fitequean Iangoicozan leguez.
- Yte. Non dago Iesu Christo Iangoico eta guizon verdaderue?
- Er.

Er. Ceruetan Ayte Eternoen alde escoatati;
eta Santissimu Sacramentu altaracoan. Da
Santissimu Sacramentu altaraco ascodago,
baye estago gustietan, da bacochean langoi-
cobat eta Iesu Christo gure Jaunbat baxen.

Jaquin asquero; Nordan langoicoa; bearda
jaquin cetaraco eguin guenducen bere
Divine Magestadeac.

Yte. Cetaraco senguisen langoicoac?

Er. Bere Divine Magestadea serbieraco, eta
gozaceraco.

Yte. Celaan serbiduco da langoicoa?

Er. Obra virtutescoac, eta honac eguini:

Yte. Ce virtutegas serbiduco da aen Divine
Magestadea?

Er. Principalmente Fedegas; Esperancea-
gas, da Caridadeagas. **Yte.** Cerda fedea?

Er. Sinistu citeac ecusi eztogune langoicoac
diñoalaco.

Yte. Celaan jaquingodogu jangoicoac diñoala?

Er. Elexa Ama Sata Catoliqueac irecastendensu.

Yte. Se gause sinistu bearda? (leco.

Er. Credoac, edo Articuluac contenietan dau-
deena, eta Esquiriture Sagradeac, eta Ama

Elexa Sata Catoliqueac irecastendabena gustie.

C R E D O A.

Sinistu eitendot langoico Ayte gustis po lerose

ce.

beruen da Lurrean Criedorengan da un Semē
Unigenito Iesu Christo gure Jaunegan.

Cein Concebidusen Espiritu Santu Jaunen
obras. Eta Iayozan Marie Virgineaganic.

Padecidn eben Piletos en podarrean aspian Crua
cifique due hiezan, hil, da sepultedue. Iaci fi-
din Infernuetara. Yrugarren eguncan errefucio
educen hileen arteric bere virtutes. Ygo eguien
Cruetarà, andago jarriric Ayte Eternoen alde
escortari. Arecan etorricoda juicioo eguncan
vicioo, eta hilec juzguetan. Sinistuitendot Es-
piritu Santu Jaunegan. Dagoala Elexa Santa Ca-
toliquea Santuen Comuniñoa Pecatuen parca-
ciñoa Aragiñ errofreciñoa seculo

Vicicea. Amen Iesus.

Yte. Cer esanguredau sinistu eiten dot Espiritu
Santuegan?

Er. Esanguredan Espiritu Santu Jaune Trinde-
de Santisimeco irugarren persona dala Iangoico
Aytea, eta Semea legues.

Yte. Cer esaguredau dala Elexa Sāta Catoliquea?

Er. Esanguredau dagoala Elexa Sāta Catolique-
bat, ceindē Christiñeu fiel gustic batera, da Ayte
Santuedalaco gustien burue, gagos obliguedu-
ric obedecietan.

Yte. Cer esanguredau Santuen Comuniñoea?

Er. Esanguredau Christiñeu Iangoicoen gra-
cian dago ganac partiepetan daudela, edo par-
ci.

icipiente direala beste guttiec eguiredunien
zan obra honetan gorpuzbaten miembruet
legues; ceineen buruedan Iesu Christo.

Yte. Cer esanguredan Pecatuen parcañioeac ?

Er. Esanguredau esse Becatari lancoicoagana
biortn ditelanay (edoecin dempora tan) arre-
pentimientu aen Divine Magestadea ofendidu
daudeneenagas, parcatuco deustecla pecatuec.

Yte. Celaan, edo cegaitic parcatuco dire ?

Er. Sacramentu Santuen medios, edo Sacra-
mentu Santuec direala mediante.

Yte. Sacramentu Santuec ceimbet dire ?

Er. Zafpi laune.

Yte. Seinzuc dire ?

1. Lenengoa Bautismute, ceinec parcaetan diru-
een pecatuec, da aec gaiti merecietan zan penca.
Emon eitendau lenengo graeie, eguiten gatuce-
na langoicoen Seme, da Emaiten ditus virtuteac
bore, garcanzat honac, da Sacramentu Santuec
bega esin inor Salbadu leiteque.

2. Bigarrena da Confirmeñioea, ceinec for-
talecidu eiten gatus Bautismuen artuguenduen
fedean, da aumeteetan dau ascogracie.

3. Yrugarrena da Penitencie; eta da Sacra-
mentu Santuec Confessoreac ezarten daben
a solbicioea confessadu asquero pecatuec.

Yte. Confessadu becardire pecatuec ?

Er. Bay laune parcatu ditezanzat Sacra-
mentu Santu onem viuites. *Yte.*

Itē. Zer eguin bearda hondo confesñeraco ?

Er. Lenengo exfaminetu hondo concieencie, gueroengo hondo confesñaduzanereanic, auda gogora hecarri eguinditucen: peccatuec mandamientuetati, pensamientuscoac, berbascoac, eta obraascoac. Eta ciertamente ecin gogoratu baditu ceimbat direan, esan guichi. gorabeera Lau, amar, oquei, berroquei, nay-guei ago badirebere. Da au onaan eguin baga doeana confesñetan coafesñoreen oyñetarà, confesñioe deunguea cyteco principio daroa; cegaitic esse dirudi ecin imini leyela dolorea langoicoa ofendidu dabeneena, da propositue ez gueyego ofendietaco aen Diuine Magestadea, memoria hecarri baga peccatuec, da honēc circunstantiecioc beardire por fuerza confesñioe hona eguiteco.

Itē. Peccatu mortaleen bat echi badidi confesñadu baga acordaduric locearren, edo bildurarren eguingoda confesñioe hona ?

Er. Ez laune espabere peccatu mortalbat guichienas bere, eta sacrilegiocoa baxen.

4. Laugarren Sacramentue da Comuniñoea. Da auda Comulgueetan direanay emayrenjateena, eta errecibidu eitendaudena Comulgueetan direanae forma consagraduen: Da alan Forma consagraduen, eta Hostie consagraduen da go Iesu Christoen Gorpuce langoico eta Guizon

Ber-

Berdaderue; da onegaitic Hostie; edo Formea
 consagradu alquero, esta oguie, espabere esan
 doguue legues Iesu Christo en Gorpuce, ceinetá
 dagoan odolabere, eta Arimea; da alaan Messaan
 Sacerdorea daroceanangora Hostiie, esangoda:
 Adora eran zatudes neure Iesu Christo launen
 Corpus Berdaderue: Da Calice goradarocean
 esangoda: Adore eran zatudes neure Iesu Chris-
 to launen Odol preciosissimue, sinflueitendala
 handagoala Gorpuce, eta Arimea bere; tà ya es-
 tala ardiahoa Caliz atan dogoana.

5. Bostgarren Sacramentue da Estremaunci-
 ñoa; auda emayten jateena Gaxoay eriozaco
 hórduen fortalecietaco arimea Demonioen
 tentacíoen contra; eta quenzayteco
 mancha, edo et reliquie pecatuenic badago.

6. Sei garrena Ordeea, auda ordeneetan di-
 reanac errecibietan daudena.

7. Zaspigarrena Matrimoniñoa, auda Christi
 neuec errecibietan daudena, edo Celebrea-
 tan daudena lexitimamente escondueitendi-
 reancañ.

Yre. Virtute Esperanzacoa cerda?

Er. Confianza ciertua euguitea Iangoicoac
 Saluadueo gatucela Christogure Erredento-
 reon merecimientuec gaiti, gordebadaign bere
 legue Santissimea, da pecatu eguin arren bere
 peniteneie eguin badaygu confessaduric hondo
 edo

edo confessectāco lecuric ez padāgo descoāgās
cōfessetaco, iminibadidi dolorea pecatuena, eta
proposita firmea ezguyego ofendietaco aen
Divine Magestadea.

Yte. Virtute Caridedeoa cerda?

Er. Amadueitea Iangoicoa gauz agustien
ganean, aude gueiego amadu eitea aen Di-
vine Magestadea bestegauze gustiee banō;
eta proxime norbera legues.

Yte. Cetaan eugicoda Caridedea?

Er. Gorderic Mandamientu Iangoicoen le-
guecoac, eta Ama Elexa Santacoac.

*Mandamientu Iangoicoen leguecoac
dire amar.*

Yru lenengoac perteneietan dire Iangoicoen
honreari, da beste zaspirec proxi-
muen probechueri.

1. Lenengoac Aguinetau bere Divine Ma-
gestadea amaetan gauce gusties ganean.
2. Bigarrenac ez juramenturic eiten.
3. Yrugarrenac Domeccaac; eta Eguceriee
gordeetan, da oneetan ez bearric eiten.
4. Langarrenac Aite, ta Ama honraetan.
5. Bostgarrenac inōc inōr ez hileiten;
6. Seigarrenac Luxurieco peaturic ez iten!
7. Zazpigarrenac inōri cedaquiola ecr ostu,
edoquendu.

8. Zora

8. Zorcigarrenac, ceditile falso testimoni-
noeric ereigui inori, eta ceditile guzurric essan

9. Bederacigarrenac ceditile inoen emastoric,
nai senarric deseadu.

10. Amargarrenac, ceditile inoen hondafunio
deseadu, edo imbidiedu.

Oncet amar Mandamientuoc encerrretan dire
biten, bata da servidu, eta amadu eitean Iangoi-
coa gauce gustien ganean, eta bestea amadu
citean proxime gueu leguez.

Ama Elexa Santaco Mandamientuoc dire bost:

1. Lenengoac aguindu eitendau Mesa osea en
zuten Domecca, eta egucerietan;

2. Bigarrenac Confessatetan edolambere vrte-
an bein, edo eriozaco peligruen dagoaue-
an, edo Comulgueduco danean.

3. Yrrugarrenac, Comulguetan Pasquoa
Erresurrecioecoetan.

4. Laugarrenac Barcu eguiten ama Elexa
Santeac agnindueiten da benean.

5. Bostgarrenac, paguetā amarrenac, eta primiac:
Pater Nosterra gagoz obligueduric jaquiten
Iangoicaganic alcanzaeraco gracie, eta oste-
rancheco hondafunec, eta dauquezalaco zaspī
escaari caridedean fundeduec, eta Iesu Christos
bere hao santissimuti esan ebelaco.

Ayte gure Zeruetan zagozana

1. Santifiquedu dala zure Yzena

2. Betor guguenazure Erreynue
3. Cumplibidi zure borondatea zelaán ceruen
alaan lurrean.
4. Emon eguiguzu eguncan eguncango oguie.
5. Parcatu eguiguzus gneure pecatuec guc
gneure zorduney parcaetá deustegne naleguez,
6. Ce eguiguzu echi jústten tentaciñoean,
7. Baye libredu gaguizus gauce deunguegustie-
raric. Amen Iesus.

Ave. Marije.

AVE Marie gracies betea laune da zugues, bede
inqueteazara Andragustien artean, bede inque-
tueda zure sabeleco frutue, Iesus. Santa Marie
langoicoen Anea, erregutu eguiozu gubetaca-
rioc gaiti orain, da eriozaco orduen.

Amen Iesus.

SALVE Regine misericordiesco Ama, Vicice
dulcea Salbe esperanza gueurea, zure gueies ga-
goz lagrimesco errionetan Ebaren Vme deste-
rraduoc, hea bada Abogada gueurea biortu
eguizus gneuguena misericordiesco beguioc: era
guero destierraheu acabadu alquero Eracuscuz
Iesus frutu bede inquetu zure Sabelecoa. O
Clemenciesco Ama! O Piadosa! O Dulze
beti Virgine Marie!

Confesiñoea.

Ni Betacariu Confelsetan nachaco langoico
gustis Poderosari, Virgine Marie Santisimeari,
jan.

jandone Miquel Arcánxeleari, landoneanes Bau-
tisteari, Apostolu Santu Jandone Peri, eta Paulos
ri, eta Ceruen direan Santu, eta Santagustiei, eta
berorri Ayte Espirituelorri pecatu eguindodala
Pensamientuegas, berbeagas, obreagas neure
erruegaiti, neure eruegaiti, neure erriandie-
gaiti; eta onegaiti erreguetá Deuzet Virgine
Marie Santíssimeari. Jandone Miquel Angueruc-
ri, landoneanes Bautisteari, Apostolu Santu Jan-
done Peri, eta Juan San Paulori, eta Ceruen di-
rean Santu, eta Santa gustiei; eta berorri
Ayte Espirituelorri erregutu deguiola
nigaiti langoicogure launeri.

Eguiten Acto Fedecoa, Esperanzacoa, eta Cari-
dedecoa, gagoz obliguedaric al dien bein; da
alaan obligueciñoe onegas cumplietaco, eta sal-
baciñoea alcanceraco pecatu mortalean egon
arren accidente renbater cogidu balegui (con-
fessadu ecin belidi bere) intenciñoe gas confessa-
etaco lecaric langoicogure emon baleguio, bear-
da. Jaquin eiten Acto Contriciñoea debociñoe
andie, eta confienza andiegas esaten dala modu
onetan:

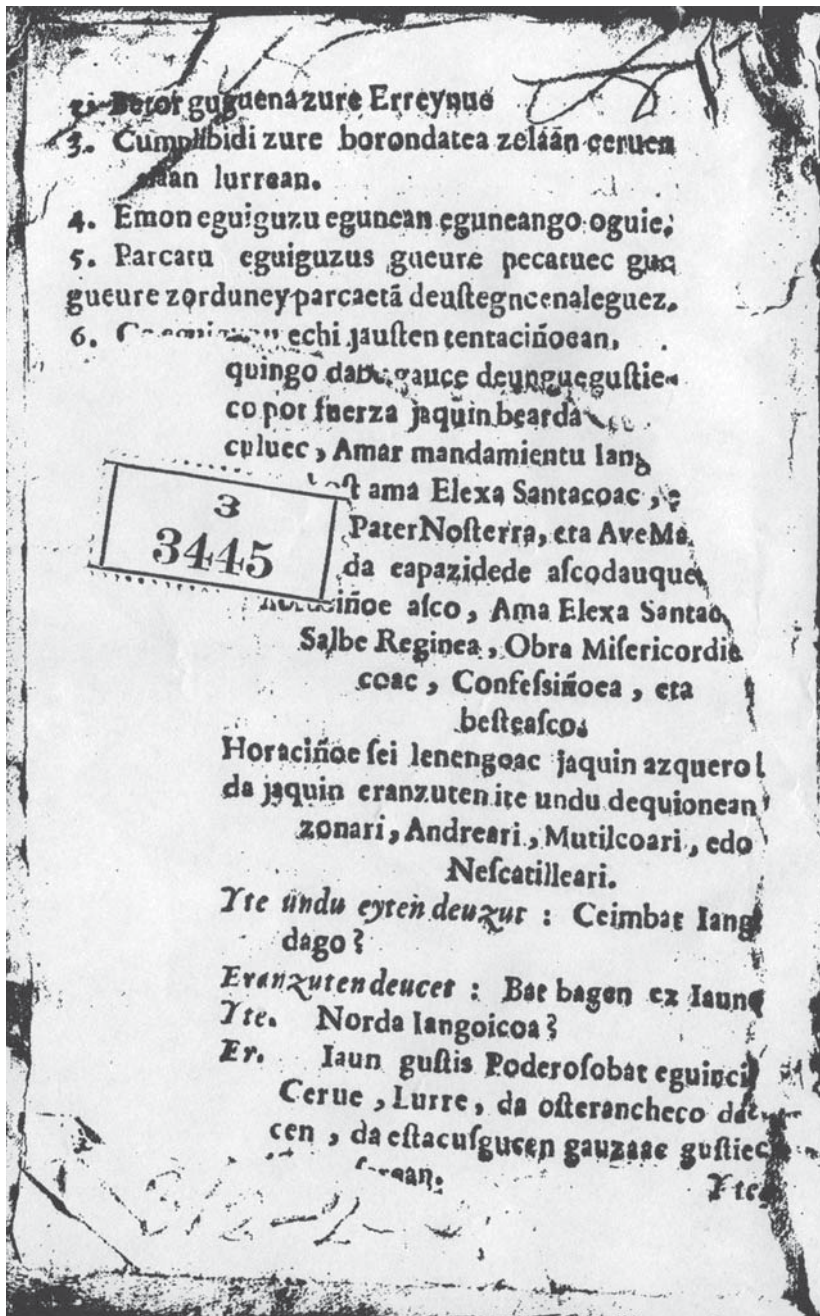
Neure Iesu Christo Jaune langoico, eta
Guizon Berdederue, neure Criadore, eta neu-
re Erredemptorea, Zareana zarealaco eta Ame-
etan zayrudelaco gagoz gusties ganean, danudot
viox gustirean zu ofendidue, iminentot pro-
po.

positu firmeā ceure grāciegās beterā ezgūeiego
 ofendietaco, aparceetaco ofendidu cīneydezan
 ocasiōeetarie, confesseetaco, eta cumpletaco
 dinden penitencie. Ofrecietan deuzudes Iaune
 neure Vicicea, obrae, eta trabajuec neure pe-
 catuen satisfeciōean; dauquet esperanza firmeā
 parcatuco deuste zucela ceure Passiōe Santuco
 merecimientuec gaitic, eta emongo deuste zule
 gracie emendeetaco, Vici iceteco ceure
 grācian. Amen Iesus.

Doctrinea Iaquin asquero esandana leguez (gu-
 chienaz bere) bearda devociōe andie eugui Vir-
 gine Santissimeagas erreceetan jacala Errola-
 rioa eguncan eguncan, eta San Iosepe glorioso-
 gas; segaitic esse Iesus dulcissimuec ofrecidu
 eguion Sātu glorioso honeri bere eriozaco hor-
 duen Beredeboto hīcen didineri, da errezadu
 leguionari zaspī Pater Noster, zaspī Ave Marie,
 zaspī Glo. ie Patri, & Filiogas, alcanzaduco Leu-
 cela, eta euguico ebela erioza honbae; eta sin
 honetaracobere beste Santu, eta Santa ascoga-
 bacochac bere devociōecas San Ioakin, An-
 dra Santa Ana, Iandone Miquel Anguerue, San
 Gabriel, San Rafael, edo belleric: Iangoisaa
 icendidinet alabadue eternamente.

Amen Iesus.

© Biblioteca Nacional.

Biblioteca Nazionalean (Ochoa de Arinen ale baten guarda bezala) gordetzen diren zatiak. Imagina honetan 4. eta 14. orrialdeetako pasarteak ikusten ditugu.

Doctrina Christianea cerda?
 Iesu Christo gure Jaunec esan situcen v
 baac, eguin situcen obraac, emon eb
 exemploa, ta vicicamodu gustia çãñ, e
 da Doctrina Christianea; da gu erre
 mieraco, eta salvaetaco etorricidina
 gues mundura; padeçidu asquero Pilat
 en podereen bean, hìcen zan Curze
 crucificadue, eta orduen euguieben cur
 plimientue, edo acabadu eben à en
 Divine Magestadeac gure
 erredenciñoeco obrea.

*Be señale, edo se arma da Christiñeu
 Ena?*

Christiñeu en señalea, eta armaa,
 Curze Santea errazoa asco gaitic.
 Bat da, dagozalaco encerraduric, e
 sinifiqueduric Cruze Santean misterio Santiss
 me Trinidadcoo, Encarnaciñoeco, Eriozaco
 Passiñoeco, ta beste asco.

Beste errazoabat da Curze Sante en señalea
 gas distinguidu, ta diferencietan garealaco Ma
 ructaric, turcuetaric, ta beste genero ascotac
 genteetaric. Beste bat da Curze Santeen señalea
 gas eguiten garà Soldadu, eta alisteetan gar
 Christo gure Jaun Capitea generalissimuen bat

jandone Miquel Arcánxeleári, Iandoneánes Bau-
tisteari, Apostolu Santu Iandone Peri, eta Paulor
ri, eta Ceruen direan Santu, eta Santagustici, eta
berorri Ayte Espirituelorri pecatu eguindodala
Penfemientuegas, berbeagas, obreagas neure
erruegaiti, neure erruegaiti, neure erruandie,
gaiti; eta onegaiti erreguetá Deuzet Virgine
Marie Santíssimeari Iandone Miquel Anguerue-
ri, Iandoneánes Bautisteari, Apostolu Santu Ian-
done Peri, eta Iuan San Paulori, eta Ceruen di-
rean Santu, eta Santa gustici; eta berorri
Ayte Espirituelorri erregutu deguiola
nigaiti Iangoicogure launeri.

Eguiten Acto Fedecoa, Esperanzacoa, eta Cari-
dedecoa, gagoz obligueduric al dien bcin; da
alaan obligueciño onegas cūmpletaco, eta sal-
baciñoa alcancetaco pecatu mortalean egoa
arren accidente rebatec cogidu balegui (con-
fessadu ecin belidi bere) intenciñoogas confessa,
etaco lecuric Iangoicoac emon baleguio, bear-
da jaquin citen Acto: Contriciñoecoa debociño
andie, eta confienza andiegas esaten dala modu
onetan:

Neure Iesu Christo Iaune Iangoico, eta
Guizon Berdaderue, neure Criadorea, eta neu-
re Erredemptorea, Zareana zarealaco eta Ame-
etan zayudelaco gaazagusties ganean, damudot
vjoz gustirean du ofendidue, imintendot pfo-

po.

positu firmea ceure graciegasbeterá ergueiego
 ofendietaco, aparceetaco ofendidu cineydezari
 ocaliñoetaric, confesseetaco, eta cumplietaco
 dinden penitencie. Ofrecietan deuzudes Iaung
 neute Viciçea, obraac, eta trabajuec neure pe-
 cauien satisfeciñoçan; dauquet esperanza firmea
 parcatueç deusteçuela ceure Palsiñoç Santueç
 nigrecimientuec gaitic, eta emongo deusteçule
 gracie emendeetaco, Vici iceteco ceure
 gracian. Amen. Iesus.

Doctrines Iaquinaçque ofandanaleguez (gui-
 chie nazbere) bearda devociñoç andie eugui Vir-
 gine Santissimeagas erreçetari jacala Errola-
 riora egunean egunean, eta San Iosepe glorioso-
 gas; segaitic esse Iesus dulcissimuec ofrecidu
 eguion Sátu glorioso honeri bere eriozaco hor-
 duen Beredeboto hien didineri, da erreçadu
 leguionari zaspj Pater Nolter, zaspj Ave Marie,
 zaspj Glorie Patri, & Filiogaz, alcanzadueç Leu-
 cela, eta eaguico ebela erioza honbat; eta fin
 honetacoberç beste Santu, eta Santa ascogaz
 hac çhac bere devociñoecas San Ioàquin, An-
 dra Santa Ana, Iandone Miquel Anguerue, San
 Gabriel, San Rafael, edo betteric: Iangoieç
 iccndj dincet alabadue eternamente.

Amen. Iesus.

